

М. І. ФІЛОН, О. Є. ХОМІК

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА МОВА. ЛЕКСИКОЛОГІЯ

**НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК ДЛЯ СТУДЕНТІВ
ФІЛОЛОГІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ**

Частина 1

ХАРКІВ

2010

УДК 811.161.2'373(075.8)

ББК 81.2Укр–3–923

Ф 55

Рецензенти: **Н. І. Бойко**, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя;

Ж. В. Колоїз, доктор філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету;

В. А. Глушенко, доктор філологічних наук, професор кафедри загального та російського мовознавства і теорії та історії літератури Слов'янського державного педагогічного університету.

Філон М. І., Хомік О. Є.

Ф 55 Сучасна українська мова. Лексикологія. Частина 1. Навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів.— Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – 271 с.

ISBN

Пропонований посібник містить теоретичний і практичний матеріал курсу «Сучасна українська мова. Лексикологія», розроблений із урахуванням особливостей сучасного навчального процесу. Мета посібника – сприяти належному засвоєнню теоретичних знань з курсу «Лексикологія», виробленню і вдосконаленню практичних навичок різноаспектного аналізу значення слова. У теоретичних блоках висвітлено питання, що становлять найбільшу складність для студентів, практичні – охоплюють вправи для поточного контролю, запитання і завдання для самоконтролю та модульні завдання. До кожної з тем подається список рекомендованої літератури. Завершується посібник тестовими завданнями і коротким словником лінгвістичних термінів із зазначеного курсу.

Для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів.

УДК 811.161.2'373(075.8)

ББК 81.2УКР–3–923

© М. І. Філон,

© О. Є. Хомік, 2010

Видавництво « «

ISBN

ЗМІСТ

Передмова	7
-----------------	---

Модуль 1

Лексикологія як мовознавча дисципліна.

Слово та його лексичне значення

1.Лексикологія як самостійна мовознавча дисципліна.....	12
1.1. Об'єкт і предмет лексикології та її завдання.....	12
1.2. Основні етапи становлення та розвитку української лексикології XIX – поч. XXI ст.....	13
1.3. Зв'язок лексикології з іншими мовознавчими дисциплінами.....	31
Рекомендована література.....	34
Питання для самоконтролю.....	37
 2.Слово як основна одиниця лексико-семантичної системи мови.....	37
2.1. Поняття про слово.....	37
2.2. Основні терміни семасіології.....	41
2.3. Лексичне значення слова.....	45
2.4.Типи лексичних значень слова.....	49
Рекомендована література.....	62
Питання для самоконтролю.....	66
 3. Пряме і переносне значення слова. Види перенесень.....	66
3.1. Пряме значення слова.....	66
3.2. Переносне значення та переносне вживання слова.....	69
3.3. Метафора і метонімія як чинники формування переносного значення слова.....	74
Рекомендована література.....	88
Питання для самоконтролю.....	91
Практичні завдання.....	92

Модульні завдання.....	101
------------------------	-----

Модуль 2

Системні зв'язки у лексичному складі сучасної української мови

1. Синонімія в сучасній українській мові.....	107
1.1. Парадигматичні зв'язки в лексиці	107
1.2. Синонімія як один із різновидів парадигматичних зв'язків.....	108
1.3. Основні підходи до вивчення синонімії.....	108
1.4. Критерії синонімічності.....	110
1.5. Поняття синонімії. Лексична синонімія.....	110
1.6. Джерела і причини виникнення синонімів.....	111
1.7. Типи синонімів.....	114
1.8. Синонімічний ряд і його будова.....	118
1.9. Функції синонімів.....	122
1.10. Евфемізми та перифрази.....	123
Рекомендована література.....	132
Питання для самоконтролю.....	134
 2. Явище антонімії в лексичному складі сучасної української мови...135	
2.1. Поняття про антонімію.....	135
2.2. Логічна основа антонімії. Критерії антонімічності лексичних одиниць.....	136
2.3. Семантичні типи лексичних антонімів.....	138
2.4. Структурні типи лексичних антонімів.....	141
2.5. Енантіосемія та оксюморон.....	147
Рекомендована література.....	148
Питання для самоконтролю.....	150

3.Омонімія та паронімія в лексико-семантичній системі української мови.....	151
3.1. Омонімія як мовне явище.....	151
3.2. Лексична омонімія: визначення, критерії розпізнавання лексичних омонімів.....	153
3.3. Типи омонімів.....	154
3.4. Джерела та шляхи розвитку лексичних омонімів.....	157
3.5. Явище паронімії в українській мові.....	158
Рекомендована література.....	161
Питання для самоконтролю.....	163
Практичні завдання.....	164
Модульні завдання.....	173

Модуль 3

Лексика сучасної української літературної мови з погляду її походження

1. Генезис лексичного складу сучасної української мови	181
2. Успадкована лексика в складі сучасної української мови.....	183
2.1. Індоевропейська лексика	183
2.2. Праслов'янська (спільнослов'янська) лексика	188
2.3. Власне українська лексика	190
2.4. Успадкована лексика як джерело збагачення лексичного складу сучасної української мови.....	196
2.5. Успадкована лексика як чинник формування національної мовної картини світу.....	202
Рекомендована література.....	204
Питання для самоконтролю.....	207

3. Запозичена лексика в сучасній українській мові	208
3.1. Проблеми термінологічного позначення лексики, запозиченої з інших мов	208
3.2. Запозичення у складі сучасної української мови.....	209
3.2.1. Запозичення зі старослов'янської мови	210
3.2.2. Запозичення з латинської мови	211
3.2.3. Запозичення з грецької мови	212
3.2.4. Запозичення із тюркських мов..	213
3.2.5. Запозичення із германських мов..	214
3.2.6. Запозичення із польської мови	216
3.2.7. Запозичення із французької мови	216
3.2.8. Запозичення з англійської мови	218
3.2.9. Запозичення з інших мов	219
3.3. Особливості освоєння запозичених слів	220
Рекомендована література.....	225
Питання для самоконтролю.....	227
Практичні завдання.....	228
Модульні завдання.....	235
Схема часткового лексикологічного аналізу слова.....	240
Тестові завдання	241
Короткий словник лінгвістичних термінів.....	246
Іменний показчик	257
Предметний показчик	265

ПЕРЕДМОВА

Слово як об'єкт наукового дослідження вивчається з різних точок зору – звукової будови, значення, граматичних функцій тощо. Протягом багатьох віків дослідники звертають особливу увагу на слово як одиницю лексико-семантичної системи мови, носій значення, що відбиває особливості пізнавальної діяльності людини та закономірності національного бачення світу. Слово у його предметно-речовому змісті, єдності звукової будови й лексичного значення є носієм інформації, яка зберігається й передається багатьма поколіннями. Саме в значенні озвучених слів відображається душа народу.

Українська мова вивчається на спеціальних та неспеціальних факультетах вищих навчальних закладів. Курс «Сучасна українська літературна мова» є базовим для студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів. Він складається з кількох розділів, першим з яких є «Лексикологія». Цей курс передбачає не тільки засвоєння певних теоретичних понять і наукових положень, що відображають різні сторони організації та функціонування лексичного складу мови, а й вивчення механізмів вербальної категоризації дійсності, особливостей формування мовної картини світу, виокремлення широкого й значного обсягом шару лексики, що належить до знаків народної культури. Водночас роль і місце лексикології для якісної підготовки майбутнього фахівця пояснюється й тим, що опанування змісту всього курсу становить необхідну передумову формування лінгвальної компетенції мовця, його вміння використовувати лексичні засоби у своїй професійній діяльності.

Змістовими домінантами курсу є наукові положення про лексикологію як розділ мовознавства (її мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження), поняття про лексичне значення слова, походження лексики сучасної української мови, її функціонально-стильову диференціацію, закономірності системних зв'язків між лексичними одиницями. Основні завдання, що стоять

перед студентом при вивченні лексикології, полягають у глибокому засвоєнні теоретичних положень, належному розумінні сутності мовних явищ, що характеризують структуру та семантику словникового складу мови, особливостей будови лексичного значення слова та його різновидів. Крім того, студент у процесі вивчення курсу має виробити вміння проводити повний лексикологічний аналіз слова, визначати конотативні властивості різних шарів лексики, характеризувати види перенесень і конструкції полісемії, з'ясовувати джерела походження лексичних одиниць за характерними ознаками та пояснювати процеси їх адаптації в сучасній українській мові. Принципового значення набуває питання про способи і шляхи творення омонімів, синонімів та антонімів, вивчення яких є необхідною передумовою підготовки до вивчення словотвору та стилістики. Належне оволодіння відповідними знаннями, що стосуються змісту цього розділу, засвоєння теоретичних понять, поглиблене розуміння природи лексичного значення слова, особливостей його розвитку важливе для опанування курсу «Лексикології», а водночас воно створює необхідну базу для вивчення інших розділів сучасної української літературної мови – фонетики і морфеміки, граматики і стилістики.

Пропонований посібник доповнює наявні навчальні підручники з курсу «Лексикологія» і допоможе студентам сформуванню відносно цілісного уявлення про кілька визначальних складників цього курсу. Посібник підготовлено відповідно до чинної програми із сучасної української літературної мови. Його зміст складають теми: «Лексикологія як самостійна мовознавча дисципліна», «Слово як основна одиниця лексико-семантичної системи мови», «Пряме і переносне значення слова. Види перенесень», «Синонімія в сучасній українській мові», «Явище антонімії в лексичному складі сучасної української мови», «Омонімія та паронімія в лексико-семантичній системі сучасної української мови», «Генезис лексичного складу сучасної української мови», «Успадкована лексика в складі сучасної української мови», «Запозичена лексика в сучасній українській мові». Вибір цих тем пояснюється кількома

причинами: по-перше, вони є початковими для курсу «Лексикологія»; по-друге, містять теоретичні знання, необхідні для всіх інших тем цього курсу; по-третє, у мовознавчій літературі існують значні суперечності щодо питань, які входять до складу означених тем. Крім того, автори вважали за необхідне більш детально, порівняно з деякими наявними посібниками, зупинитися на висвітленні процесів становлення української лексикології, диференціації типів лексичного значення, характеристиці метафоричних і метонімічних конструкцій полісемії, класифікації лексики української мови за походженням, вивчення яких становить особливі труднощі для студентів.

Усі теми згруповано у три модулі: «Лексикологія як мовознавча дисципліна. Слово та його лексичне значення», «Системні зв'язки у лексичному складі сучасної української мови», «Лексика сучасної української мови з погляду її походження». До кожної теми подано список рекомендованої літератури і питання до самоконтролю. Відповідно до змісту тем, що розглядаються, посібник містить також практичні, модульні та тестові завдання. Питання до самоконтролю передують практичним і модульним завданням, що зумовлено загальною логікою побудови курсу та особливостями засвоєння знань під час вивчення відповідних тем. Посібник також доповнює короткий словник лінгвістичних термінів з курсу «Лексикологія».

У частині II посібника «Сучасна українська мова. Лексикологія» планується розгляд таких тем: «Стилістична диференціація лексики», «Склад української лексики за сферою її вживання», «Активна і пасивна лексика в сучасній українській літературній мові», «Предмет і завдання фразеології як науки про усталені звороти. Класифікації фразеологізмів», «Лексикографія. Типи словників. Розвиток української лексикографії ХХ–ХХІ ст. (основні напрямки)». Виокремлення частини II зумовлене необхідністю суттєво доповнити та розширити зазначені теми новою інформацією, що відображає поступальний розвиток української лінгвістичної думки.

Модуль 1

Лексикологія як мовознавча дисципліна.

Слово та його лексичне значення

Дидактична мета:

- засвоєння теоретичних відомостей про лексикологію як самостійну мовознавчу дисципліну; слово як основну одиницю лексико-семантичної системи мови; специфіку прямого та переносного лексичного значення;
- формування вмінь і навичок визначати й характеризувати типи лексичних значень слова, виявляти відмінності між різними видами переносних значень, самостійно добирати необхідні ілюстрації.

Студенти повинні знати:

- ✓ відомості про об'єкт і предмет лексикології;
- ✓ особливості формування та розвитку української лексикології XIX – поч. XXI ст.
- ✓ основні концепції лексичного значення слова;
- ✓ базові терміни семасіології;
- ✓ особливості структури лексичного значення слова та його вияви залежно від парадигматичних і синтагматичних відношень;
- ✓ зміни в значенні слова, що відбуваються в результаті метонімічних та метафоричних перенесень.

Студенти повинні вміти:

- ✓ здійснювати лексикологічний аналіз слова;
- ✓ виділяти й характеризувати повнозначні та неповнозначні слова, власні та загальні назви, конкретні та абстрактні назви;
- ✓ визначати в тексті слова, ужиті в прямому та переносному значеннях, характеризувати вид перенесень;
- ✓ визначати семантичну структуру полісемічного слова;

- ✓ виявляти відмінності між лексичними значеннями слова та складати тексти відповідно до вимог певного стилю;
- ✓ добирати ілюстрації до різних конструкцій метафоричних і метонімічних перенесень.

Зміст

1. Лексикологія як самостійна мовознавча дисципліна.

- 1.1. Об'єкт і предмет лексикології та її завдання.
- 1.2. Основні етапи становлення та розвитку української лексикології XIX – поч. XXI ст.

1.3. Зв'язок лексикології з іншими мовознавчими дисциплінами.

Рекомендована література.

Питання для самоконтролю.

2. Слово як основна одиниця лексико-семантичної системи мови.

- 2.1. Поняття про слово.
- 2.2. Основні терміни семасіології.
- 2.3. Лексичне значення слова.
- 2.4. Типи лексичних значень слова.

Рекомендована література.

Питання для самоконтролю.

3. Пряме і переносне значення слова. Види перенесень.

- 3.1. Пряме значення слова.
- 3.2. Переносне значення і переносне вживання слова.
- 3.3. Метафора і метонімія як чинники формування переносного значення слова.

Рекомендована література.

Питання для самоконтролю.

Практичні завдання.

Модульні завдання.

1. Лексикологія як самостійна мовознавча дисципліна

1.1. Об'єкт і предмет лексикології та її завдання

Сукупність слів, уживаних у мові, становить упорядковану, організовану певним чином лінгвістичну величину – найменш консервативний елемент мовної системи, оскільки саме в лексиці в першу чергу відбиваються всі зміни суспільного життя: поява нових предметів, виникнення нових понять, що зумовлюють утворення нових назв, зміни в лексичному значенні слів, обмеження у вживанні, зникнення застарілих слів тощо. Лексикологія (від грец. *lexikós* – словесний, словниковий і *lógos* – учення) – розділ мовознавчої науки, що вивчає словниковий склад мови.

Об'єктом вивчення лексикології є слово як основна одиниця мови в єдності її змісту і форми, парадигматичні (синонімічні, антонімічні, омонімічні) зв'язки та епідигматичні (між значеннями полісемічних слів) відношення в лексичному складі мови, тематичні групи слів, особливості соціальної та територіальної стратифікації лексичного складу мови.

Предметом вивчення лексикології є лексичне значення слова, його властивості та структура, динаміка і статика лексичного значення та словникового складу, види перенесень, семантичні зв'язки між словами, походження лексики та її розвиток.

При цьому лексичний склад мови може досліджуватися з різних точок зору – синхронічної, діахронічної, порівняльної. Відповідно в сучасній вітчизняній лінгвістиці виділяють синхронічну, або описову, лексикологію, історичну лексикологію та порівняльну лексикологію.

Синхронічна (описова) лексикологія займається дослідженням структури лексичного складу мови на певному етапі його історичного розвитку, процесами зміни його складу, а також досліджує стилістичну диференціацію лексики, розробляє типологію значень слів, виділяє й аналізує активні й пасивні шари лексики. Крім того, об'єктом синхронічної лексикології є

семантична тотожність слова та системні зв'язки в лексичному складі мови на певному її етапі.

Історична лексикологія досліджує закономірності формування, розвитку й оновлення мови від найдавніших часів і до сучасного етапу. Вивчення історії слів, формування і розвитку окремих груп лексики, словникового складу в цілому, історичних змін у лексиці, встановлення таких причин є основними завданнями історичної лексикології.

Порівняльна лексикологія шляхом зіставлення лексичного складу двох або більше мов вивчає спільні та відмінні ознаки формування окремих лексико-семантичних груп, особливості номінації явищ дійсності, що відображають характер національного світобачення, універсальні тенденції розвитку лексичного значення, особливості вираження в ньому оцінно-кваліфікаційної діяльності людини, зумовлені ціннісними настановами певного етносу.

Отже, до завдань лексикології належить вивчення словникового складу мови в усій його повноті та різноаспектній розгалуженості, оскільки лексика є певною системою, складники якої співвідносні та взаємопов'язані, підпорядковані внутрішнім законам цієї відкритої для впливу екстралінгвальних чинників системи.

1.2. Основні етапи становлення та розвитку української лексикології XIX – поч. XXI ст.

Українська лексикологія як окремий розділ мовознавчої науки пройшла тривалий і складний шлях свого розвитку.

Узагалі розвиток будь-якої наукової дисципліни, у тому числі й лексикології, відзначається закономірностями, що зумовлені самою логікою процесу наукового пізнання, окресленням об'єкта та предмета дослідження, формулюванням дослідницьких завдань, виробленням поняттєво-термінологічного апарату та визначенням методів наукового аналізу. Це може бути покладено в основу виділення етапів формування української

лексикології XIX – поч. XXI ст. Звичайно, як і будь-яка періодизація, виділення основних етапів розвитку української лексикології буде більшою чи меншою мірою схематичним, можливо, неповним чи надто загальним. З огляду на особливості процесу формування та розвитку української лінгвістичної думки, виокремлення лінгвістичного значення з-поміж цілої системи гуманітарних знань, усвідомлення об'єкта та предмета вивчення, формування науково-термінологічного апарату та методологічних засад дослідження лексики видається можливим вести мову про п'ять етапів розвитку української лексикології.

I етап припадає на першу половину XIX ст. – середину XIX ст. Його можна назвати початковим етапом розвитку української лексикології. Зауважимо, що українська лінгвістична думка означеного періоду більшою чи меншою мірою спиралася на досягнення вітчизняних і зарубіжних дослідників, що припадають на попередній період розвитку гуманітарної науки.

На I етапі питання лексикології не були самостійним об'єктом дослідження, а розглядалися в межах тогочасної поетики, риторики та лексикографії, а пізніше, у кінці 40-х рр. XIX ст., як складова частина загальної наукової теорії про мову. Так, інтерес до значення слова, видів перенесень, окремих тропів та їхніх стилістичних функцій означено в праці першого ректора Харківського університету Івана Римського «Опыт Риторики» (Харків, 1805. – 405 с.), у якій автор у річищі давніх поетик дає визначення таких понять, як *метафора* (с.45), *метонімія* (с.47), *синекдоха*, *перифраза* (с.47–60), а також розглядає особливості семантики власного імені.

1825 року в Харкові було надруковано працю Івана Кроненберга «Амалфея или собрание сочинений и переводов, относящихся къ изящным искусствамъ и древней классической словесности», у якій автор зупиняється на зв'язку слова і поняття, а також дає визначення самого слова, під яким дослідник розуміє істоту живу, таку, що народжується, твориться, цвіте і помирає у часі і з часом.

Увага до змістової сторони слова проявляється і в роботі О. Метлинського «Речь об истинном значении поэзии» (Харків, 1843. – 62с.). Автор акцентує увагу на зв'язку свідомості і слова – «де свідомість, там і слово»¹, а також визначенні самого поняття *слово*. Дослідник чи не вперше у вітчизняній лінгвістиці використовує поняття *знак*: «Слово є найбільш повним і природним вираженням людини. Це зовнішній знак, утворений тілесним органом, причому знак із внутрішнім смислом»².

Окремі питання, що пізніше стали об'єктом української лексикології, розглядаються у роботі М. Максимовича «О народной исторической поэзии въ древней Руси» (1845 р.), в окремому розділі («Пѣснь о полку Игоревѣ») якої автор зупиняється на визначенні різних видів подібності та особливостях їхнього лексичного вираження. Ідеться, зокрема, про символ. У цьому зв'язку важливо відзначити, що увага до змістової сторони слова в мовознавстві I половині XIX ст. найтіснішим чином пов'язана з проблемою символу. З цього погляду на особливу увагу заслуговують праці М. Костомарова, написані у 1840-х рр., особливо магістерська дисертація «Об историческомъ значении русской народной поэзии». Характерним для неї є послідовне розроблення терміна *символ*, здійснене в річищі наукових пошуків європейської етнографії та фольклористики кінця XVIII – початку XIX ст.

Важливі факти про поступове виокремлення лексикології з-поміж інших мовознавчих дисциплін, її теоретико-поняттєвого оформлення містить видана в Одесі 1846 року праця К. Зеленецького «Исслѣдованія о реторикѣ въ ея наукообразномъ содержаніи и въ отношеніяхъ, какія имеетъ она къ общей теории слова и къ логике» (Одеса, 1846. – 137 с.). Про становлення цього розділу мовознавчої науки свідчить ужитий автором термін *лексикологія* в його співвідношенні з іншими термінами – *граматика*, *синтаксис*,

---

¹ Метлинский О. Речь об истинном значении поэзии / О. Метлинский. — Харьков, 1843. — С.32.

² Там само. — С.31.

риторика. На думку К. Зеленецького, «лексикологія охоплює собою значення, утворення й властивості висловлювань»¹.

Крім того, у першій половині XIX ст. – середині XIX ст. науковий інтерес до лексики, фразеології української мови значною мірою був пов'язаний із практикою укладання лексичних словників. Начатки лексикографії нової української літературної мови були викликані потребою пояснити, перекласти російською мовою незрозумілі або малозрозумілі українські слова, уживані, зокрема, у художніх і народнопісенних текстах. Такі словники супроводжували певні твори. Наприклад, можна назвати «Собрание малороссійскихъ словъ, содержащихся въ Энеидѣ, и сверхъ того еще весьма многихъ иныхъ, издревле вошедшихъ въ малороссійское нарѣчіе съ другихъ языковъ, или и коренныхъ російскихъ, но не употребительныхъ», додане до першого (1798 р.) і до наступних видань «Енеїди» І. Котляревського, в якому було пояснено 972 слова, а в третьому виданні 1809 р. – ще 153 слова; а також «Словар малороссійскаго языка», доданий до «Опыта собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней» М. Цертелєва (1819 р.), що містив 218 слів, словник при «Малороссійскихъ пісняхъ» М. Максимовича (1827 р.) із реєстром понад 500 слів; «Краткий малороссійский словарь», надрукований при «Грамматике малороссійскаго наречія» О. Павловського (1818 р.), що містив 1131 слово.

Увага дослідників до української мови, вивчення її лексики та граматики зумовила появу окремих самостійних словників. Найбільшим за обсягом українським словником, створеним у першій половині XIX ст. (1843 р.), підготовленим до друку В. В. Німчуком і опублікованим лише в наш час, був «Словарь малороссійскаго, или юго-восточнорусскаго языка» П. Білецького-Носенка, що містив понад 20 тис. слів, перекладених чи пояснених російською мовою.

---

¹ Зеленецкий К. «Исслѣдованія о реторикѣ въ ея наукообразномъ одержаніи и въ отношеніяхъ, какія имеетъ она къ общей теории слова и къ логикѣ» / К. Зеленецкий. — Одеса, 1846. — С. 96.

Особливо пильний інтерес науковців до української лексики проявився в середині XIX ст. Із цього погляду *II етап* (середина XIX ст. – кінець XIX ст.) розвитку української лексикології тісно пов'язаний із характерними особливостями I етапу. У цей час почав друкуватися в «Известиях академии наук по отделению русского языка и словесности» «Словарь малорусского наречия» О. Афанасьєва-Чужбинського. Однак цей словник не було завершено, його публікація обірвалася на літері З.

1861 року був опублікований «Словарь малороссийских идиомов» М. Закревського, який містив 11127 українських слів, відмінних від російських, із перекладами або поясненнями російською мовою.

Прикметною ознакою розвитку української лексикографії II половини XIX ст. є укладання словників діалектної та спеціальної лексики, а також перекладних словників – українсько-російських, українсько-німецьких та інших. 1877 року у Львові було видано перший діалектний словник південно-західних діалектів «Знадоби до словаря южнорусского», укладений І. Верхратським, що містив понад 2 тис. слів-діалектизмів із різних місцевостей.

Характерними для свого часу лексикографічними працями стали два видання словника Ф. Піскунова, перше з яких («Словниця української (або югово-руської) мови») було надруковане в Одесі 1873 року і містило понад 8 тис. слів, друге – 1882 р. у Києві під назвою «Словникъ живої народнєї, письменної і актової мови руських югівщанъ Російської і Австрійсько-Венгерської цесарії», що містило понад 15 тис. слів, перекладених російською мовою. Як відзначають дослідники, «цей словник зазнав гострої критики сучасників (О. Соболевський, К. Шейковський та інші) як невдала спроба лексикографічної праці з пропуском багатьох звичайних для української мови слів, неточностями, а іноді й неправильним перекладом і поясненням слів,

уведенням до українського реєстру ряду неіснуючих слів, створених самим укладачем»¹.

На жаль, певні, укладені в I половині XIX ст., українсько-іномовні лексикографічні праці, як, власне, і українські словники, не побачили світ. Так, не було надруковано українсько-іномовні словники І. Вагилевича «Словарь языка южно-русского» та І. Лаврівського «Матеріали до словаря руского», підготовлені до друку ще в 40-х роках XIX ст.

Найбільшим із українсько-іномовних словників, що вийшли друком у II половині XIX ст., є двотомний «Малорусько-німецький словар» Є. Желехівського – С. Недільського (т.1, Львів, 1885; т.2, Львів, 1886).

Дещо пізніше, 1893-1898 рр., у Львові вийшов чотиритомний «Словарь російсько-український», укладений М. Уманцем. Хоча він був досить великий обсягом, реєстр російських слів у ньому, перекладених українською мовою, складав лише 36-37 тис. На той час українська лексикографія вже мала досвід укладання російсько-українських словників. Ідеться, зокрема, про «Опыт русско-украинского словаря», підготовлений М. Левченком і опублікований 1874 р. у Києві. Його реєстр нараховував близько 7600 російських слів, перекладених українською мовою.

Із-поміж іномовно-українських словників також назвемо «Німецько-руський словар» О. Партицького, виданий у двох томах у Львові 1867 р. Словник містив близько 35 тис. німецьких слів, перекладених українською мовою.

Важливим свідченням інтересу українських мовознавців до різних стилістичних шарів лексичного складу української мови є словники спеціальної лексики. Так, у II половині XIX ст. були надруковані: «Початок до уложення термінології ботанічної руської» І. Гавришкевича (1852 р.), «Початки до уложення номенклатури і термінології природописної народної» (Львів, 1879), «Спис важніших виразів з руської ботанічної термінології й

---

¹ Бевзенко С.П. Історія українського мовознавства: Історія вивчення української мови: Навчальний посібник для студентів педагогічних інститутів спеціальності «українська мова та література» / С. П. Бевзенко. — К. : Вища школа, 1991. — С.48.

номенклатури з оглядом на шкільну науку у вищих класах гімназії» (Львів, 1892) І. Верхратського, «Матеріали до математичної термінології» (Львів, 1895), «Матеріали до фізичної термінології» (Львів, 1896) В. Левицького. У «Записках юго-западного отдела русского географического общества» було опубліковано два словники з ботанічної номенклатури: Рогович А. Г. «Опыт словаря народных названий растений»; Волков Ф. К. «Список 1000 латинских ботанических назв с відповідниками з народної української мови» та інші.

Поряд із лексикографічними працями, що відбивали лексичний склад української мови в одномовних і двомовних словниках, почали з'являтися праці, присвячені теоретичному осмисленню проблем лексикології. Важливим науковим підґрунтям теоретичного осмислення окремих питань, що згодом стали одними з пріоритетних для лексикології, є спеціальні праці, у яких розглядаються питання поетики, риторики, символіки народної словесності.

Принципову роль у розвитку української лексикології, як і у вітчизняному мовознавстві загалом, відіграла дослідницька діяльність видатного мовознавця, засновника Харківської лінгвістичної школи Олександра Опанасовича Потебні. Важлива частина різносторонньої наукової спадщини О. О. Потебні пов'язана з вивченням лексичного значення слова, його виникненням, структурою, розвитком, функціональними властивостями передусім у текстах народної словесності та художньої літератури. Характерними особливостями наукового пошуку О. О. Потебні у сфері лексичної семантики є розгляд численних питань про виникнення слова, його символічний характер, зміни в значенні слова крізь призму тісного зв'язку мови й мислення, слова й поняття. Розробляючи окремі питання походження слова, його первісного значення, дослідник особливу увагу звертає на історично змінний характер людського мислення та свідомості, виділяючи при цьому міфологічну свідомість як одну з найдавніших типів свідомості людини. Відповідно до її специфіки мовознавець визначає й особливості значення слова, що породжене таким типом свідомості. Творчо засвоївши ідеї

видатних філологів XIX ст. В. Гумбольдта, А. Шлейхера, харківський учений сформулював основні положення, що стосуються ономазіологічного і семасіологічного вивчення лексичного значення. Одним із основних понять, використаних О. Потебнею для опису структури лексичного значення, є *внутрішня форма*. У працях науковця внутрішня форма постає як різновимірне багатоаспектне явище. За О. О. Потебнею, слово складається з трьох елементів: звука (комплексу звуків), знака, або уявлення, і значення. На думку дослідника, звук у слові не є знаком, а лише оболонкою, або формою знака. Сам же знак спирається на значення попереднього слова. Характеризуючи саме значення, О. Потебня стверджує, що слово має два змісти: суб'єктивний і об'єктивний. Оскільки слово виражає не всю думку, яку мовці сприймають за його зміст, а тільки одну ознаку, то цю ознаку дослідник називає об'єктивним змістом слова або найближчим етимологічним значенням. Інший зміст слова, що містить у собі багато ознак, Олександр Потебня назвав суб'єктивним. Важливо відзначити, що саме поняття *внутрішня форма* дослідник розглядає з різних точок зору: 1) як відношення слова до дійсності, 2) як відношення суб'єктивного змісту до об'єктивного змісту, 3) як вираження відношення значення слова до думки.

Предметом розгляду О. Потебні є не тільки процеси виникнення слова, його лексичного значення, а й перетворення поетичного слова на прозове. На думку вченого, «причина перетворення поетичного слова на прозове чи слова з уявленням (в якому є порівняння) на слово без уявлення полягає в розширенні значення слова»¹. Слово однаковою мірою може виражати і чуттєвий образ, і поняття, оскільки наша думка об'єктивується або образом, або поняттям. У цьому зв'язку важливо відзначити тезу дослідника: «Слово, будучи засобом розвитку думки, зміни образу на поняття, саме не становить її змісту»², в якій справедливо відзначено роль слова у формуванні поняття, коли саме слово є лише засобом оформлення думки.

---

¹ Потебня А. А. Из лекций по теории словесности / А. А. Потебня. — Харьков, 1894. — С.124.

² Потебня А.А. Мысль и язык / А. А. Потебня. — Харьков, 1913. — С.137

Характерним свідченням розвитку поняттєво-теоретичного апарату лінгвістичної думки II половини XIX ст. є розробка окремих термінів у чотиритомному «Філософському лексиконі» (Київ, 1857–1872), укладеному професором Київського університету С. Гогоцьким. Важливо, що в цій праці поняття *символ* тлумачиться у широкому і вузькому розумінні. На думку автора, символ позначає будь-яку річ, доступну чуттєвому спостереженню, особливо зору і слуху. У загальному широкому розумінні можна назвати символами й інші слова. Але у вузькому під символом розуміють тільки певний рід або певний різновид знаків, уживаний для вираження чого-небудь уявлюваного чи мислимого.

III етап (кінець XIX ст. – середина XX ст.). У розвитку української лексикології цього періоду можна виділити дві лінії. Перша – окреслюється теоретичними працями українських мовознавців, друга виникає на основі системного й послідовного проведення лексикографічних досліджень. Починаючи з 20-х рр. XX ст. в українському мовознавстві виникає стійкий теоретичний інтерес до питань лексики і фразеології. У цей час теоретичні питання лексики і фразеології висвітлюються в курсах української мови і відповідно мають вигляд окремих розділів до таких курсів. Наприклад, теоретичні огляди української лексики і фразеології з'явилися у «Загально-приступному курсі української мови» та «Загальному курсі української мови», що виходили кількома виданнями у вигляді циклу лекцій Всеукраїнського інституту народної освіти як посібники для студентів-заочників, а також у «Підвищеному курсі української мови» (1929 р., 1931 р.). Із часом матеріал з української лексики і фразеології оформляється як окремий розділ курсу сучасної української мови як для вищої, так і для середньої школи. Так, у підручнику Б. М. Кулика «Курс сучасної української літературної мови» (1948 р.) є розділ «Лексика і фразеологія», написаний М. А. Жовтобрюхом, що 1949 року у доопрацьованому вигляді вийшов окремою брошурою. У Львівському університеті виходить посібник І. Г. Чередниченка «Сучасна

українська літературна мова. Конспективний курс», перший випуск якого містив розділ «Лексика і фразеологія».

Отже, можна простежити, як поступово формується науково-пошукова парадигма української лексикології, окреслюються її змістові частини. Початок цьому процесові було закладено науковим осмисленням української лексики та фразеології, поданому в колективних курсах української мови. У «Загальному курсі української мови» за редакцією Л. А. Булаховського йдеться про джерела формування словникового складу, розвиток української літературної лексики, її стилістичні властивості тощо. Великий розділ «Лексика і фразеологія», що увійшов до першого тому «Курсу сучасної української літературної мови» за редакцією Л. А. Булаховського, написаний відомим лексикологом і лексикографом П. Й. Горецьким, можна вважати етапним для становлення української лексикології. Цей розділ системно й різноаспектно висвітлював питання української лексикології, що усвідомлювалася на той час як самостійна лінгвістична дисципліна.

Як було відзначено, поряд із працями, що мали теоретичний характер, в означений період з'явилися численні лексикографічні видання. Їх розпочинає чотиритомний «Словарь української мови» (1907 – 1909 рр.), упорядником якого був видатний український культурний діяч Борис Грінченко. Реєстр цього словника становив понад 68 тис. слів, а джерелами для його укладання послужили численні етнографічні й фольклорні збірники, твори українських письменників, передусім тих, які почали свою діяльність не пізніше 1870 року. Також було використано матеріали попередніх словників. «Словарь української мови» не втратив своєї наукової значущості і сьогодні, зокрема, тому, що в ньому досить широко представлений ілюстративний матеріал, узятий із народної творчості, зафіксовано лексичні значення слів у їхній проекції на українські звичаї, повір'я та обряди.

Особливо помітним явищем цього етапу розвитку української лексикології є увага лексикографів до української наукової термінології та номенклатури. У 1900-х роках з'явилися перші власне термінологічні словники:

В. Левицький «Начерк термінології хімічної» (Збірник математично-природничо-лікарської секції Наук. т-ва Шевченка. – 1903. – Т.9), С. Рудницький «Начерк географічної термінології» (Львів, 1908). У тринадцятому томі «Сборника Харьковского историко-филологического общества (Харків, 1902) було надруковано вартісну працю В. І. Василенка «Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии», у якій зібрано й пояснено велику кількість термінів із різних народних промислів і назв процесів (вироби з дерева, обробка шкіри, рогу, волосу, ткацтво, гончарство, рибальство тощо), а також із сільського господарства, хліборобства та інших. 1934–1935 рр. відзначилися рядом термінологічних бюлетенів, виданих Всеукраїнською академією наук: «Медичний термінологічний бюлетень», «Виробничий термінологічний бюлетень», «Математичний термінологічний бюлетень». У видавництві «Радянська школа» вийшли «Російсько-український словник математичної термінології для середньої школи» (1939 р.), «Російсько-український словник математичної термінології для середньої школи» (1939 р.), «Російсько-український словник зоологічної термінології для середньої школи» (1934 р.), «Російсько-український словник фізичної термінології для середньої школи» (1935 р.) та інші.

В окреслений період почав проявлятися постійний інтерес до укладання двомовних словників, зумовлений потребами суспільства. Так, слід назвати невеликий (приблизно на 25 тис. слів) «Українсько-російський словник» В. Дубровського, що був виданий 1909 року в Києві. 1916 року у Миколаєві з'явилася перша спроба словника до творів Т. Г. Шевченка «Словничок Шевченкової мови» Нестора Літописця (псевдонім відомого пізніше мовознавця Н. М. Малечі). Цей словник був по суті покажчиком до видання «Поезії» Т. Г. Шевченка, підготовленого В. Доманицьким. 1917 р. у Херсоні було видано й другий «Українсько-російський словник до «Кобзаря» Т. Г. Шевченка», підготовлений цим же автором. У словнику подається

переклад близько 3 500 слів із Шевченкових поезій, що виявилися незрозумілими для російського читача.

Чи не найкращими на той час вважаються двотомний «Російсько-український словник» С. Іваницького та Ф. Шумлянського (Вінниця, 1918 р.), «Практичний російсько-український словник» М. Йогансена, М. Наконечного, К. Німчинова, Б. Ткаченка, що вийшов у Дніпропетровську 1926 року. У цей же час вийшов великий академічний «Російсько-український словник» у чотирьох томах, з яких побачило світ тільки три.

1937 року був виданий однотомний «Російсько-український словник», підготовлений Інститутом мовознавства АН УРСР. Словник містив близько 40 тис. російських слів, перекладених українською мовою. 1948 року вийшов «Російсько-український словник» за редакцією академіків АН УРСР М. Я. Калиновича, Л. А. Булаховського, М. Т. Рильського, що охоплював 80 тис. російських реєстрових слів, перекладених українською мовою. Також було створено численні україно-іномовні та іномовно-українські словники з основних європейських мов, зокрема німецької, англійської, французької, чеської, болгарської, румунської та інших.

IV етап (60-і рр. XX ст – 90-і рр. XX ст.). Із середини XX ст. починається послідовне теоретичне висвітлення проблем української лексикології. Зважаючи на це, зосередимо головну увагу на працях теоретичного характеру, пам'ятаючи, що важливим чинником розвитку науки про лексику і фразеологію була та є українська лексикографія. У цей час вийшли праці, присвячені висвітленню окремих питань лексикології, систематизації її основних знань: Івченко М. П. «Сучасна українська літературна мова» (К., 1960. – С.50–156), Доленко М. Т., Дацюк І. І., Кащук А. Г., Поповський В. Д. «Сучасна українська літературна мова» (К., 1964. – 80–121), Волох О. Т., Чемерисов М.Т., Чернов Є. І. «Сучасна українська літературна мова» (К., 1976. – С.64–97), Пархоменко О. М. «Українська мова» (К., 1976. – С.24–72). Надзвичайно цінним і важливим для української лексикології є академічний курс «Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія» за

загальною редакцією І. К. Білодіда, виданий 1973 р. За оцінками дослідників, «це перший капітальний науковий курс української лексикології, який так глибоко і всебічно висвітлює якнайширше коло питань, пов'язаних зі словниковим складом і фразеологією сучасної української літературної мови¹.

Особливо слід виділити праці, що мають на меті визначити і схарактеризувати закономірності організації системи семантики та її наукового опису. До робіт такого типу належать студії Ж. П. Соколовської «Система в лексической семантике: (Анализ семантической структуры слова)» (К., 1979. – 189 с.), В. В. Дятчук, Л. О. Пустовіт «Семантична структура і функціонування лексики української мови» (К., 1983. – 156 с.) та інші.

Розвиток основних питань лексикології засвідчують монографії Л. А. Лисиченко «Лексикологія сучасної української мови» (Харків, 1977), М. П. Кочергана «Слово і контекст» (Львів, 1980), Л. Г. Авксентьєва «Фразеологія сучасної української мови» (Харків, 1983). До видань навчального типу належать книжки В. С. Ващенко «Слово і його значення» (Дніпропетровськ, 1976), «Українська лексикологія» (Дніпропетровськ, 1979), «Українська семасіологія. Типологія лексичних значень» (Дніпропетровськ, 1981). Цінною й науково вартісною є монографія О. О. Тараненка «Языковая семантика в ее динамических аспектах» (К., 1989. – 256 с.).

Характерна тенденція розвитку української лексикології цих років полягає в поглибленому дослідженні ономастики, причому інтерес науковців зосереджується як на теоретичних питаннях ономастики, так і на питаннях, пов'язаних із аналізом окремих розрядів ономастичної лексики, зокрема топонімів, гідронімів, антропонімів, ойконімів тощо. Питання ономастики знайшли своє висвітлення в цілому ряді монографій, колективних збірників, матеріалів міжвузівських ономастичних конференцій. Наприклад: «Питання

---

¹Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства: Історія вивчення української мови: Навчальний посібник для студентів педагогічних інститутів спеціальності «українська мова та література» / С. П. Бевзенко. — К. : Вища школа, 1991. — С.82.

топоніміки та ономастики» (К., 1962), «Питання ономастики» (К., 1965), «Ономастика» (К., 1966), «Питання сучасної ономастики» (К., 1976), Карпенко Ю. О. «Топонімія Буковини» (К., 1973), Горпинич В. О., Лобода В. В., Масенко Л. Т. «Власні назви і відтопонімічні утворення» (К., 1977), Редько Ю. К. «Сучасні українські прізвища» (К., 1966), Чучка П. П. «Антропонімія Закарпаття (Особові імена)» (Ужгород, 1970), Сухомлин І. Д. «Питання антропоніміки в українській мові» та інші.

Окремі питання української лексикології, присвячені проблемам української діалектології та історичної лексики, висвітлюються у працях науково-навчального та власне наукового характеру. Наприклад: Бевзенко С. П. «Українська діалектологія» (К., 1980), Бичко З. М. «Опільський діалект – основа галицького (західноукраїнського варіанту української літературної мови)» (Львів, 1993), Ващенко В. С. «Лінгвістична географія середньої Наддніпрянщини» (Дніпропетровськ, 1968), Ващенко В. С. «Полтавські говори» (Харків, 1957), Гриценко П. Ю. «Ареальне варіювання лексики» (К., 1990), Дзендзелівський Й. О. «Конспект лекцій з курсу української діалектології» (Ужгород, 1966), Жилко Ф. Т. «Говори української мови» (К., 1958), Матвіяс І. Г. «Українська мова і її говори» (К., 1990) та інші.

Серед найважливіших лексикографічних праць цього періоду слід назвати академічний Тлумачний словник української мови: В 11-ти томах (1970-1980). Це видання, підготовлене Інститутом мовознавства імені О. О. Потебні, відзначається високим науковим рівнем. І хоч словник не позбавлений негативного впливу заідеологізованої радянської науки, він залишається цінним інформаційним джерелом і практичним довідником з української мови.

V етап (90-і рр. XX ст. – до сьогодення). На сучасному етапі розвитку української лексикології увага дослідників зосереджена на питаннях системної організації лексики, опису її функціональних властивостей, характеристиці окремих розрядів лексичного складу української мови.

Із-поміж численних праць, що з'явилися останнім часом, слід назвати монографії Л. А. Лисиченко «Лексико-семантична система української мови» (Харків, 1997. – 132 с.), Т. А. Космеди «Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: Формування і розвиток категорії оцінки» (Львів, 2000. – 350 с.), В. А. Чабаненка «Стилістика експресивних засобів української мови» (Запоріжжя, 2002. – 351с.), В. Д. Ужченка «Східноукраїнська фразеологія» (Луганськ, 2003. – 363 с.), А. С. Зеленька «Основи лексикології (під кутом зору теорії лінгвістичного детермінізму)» (Луганськ, 2003. – 180 с.), «Проблеми семасіології у філософсько-психологічному осмисленні» (Луганськ, 2004. – 253 с.), Л. А. Ставицької «Арго, жаргон, сленг. Соціальна диференціація української мови» (К., 2005. – 464 с.), Н. І. Бойко «Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти» (Ніжин, 2005. – 552 с.), С. Я. Єрмоленко «Мовне моделювання дійсності і знакова структура мовних одиниць» (К., 2006. – 384 с.), В. Л. Іващенко «Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології)» (К., 2006. – 326 с.), Н. І. Ашиток «Моделі формування багатозначного слова в українських говорах» (Дрогобич, 2007. – 304 с.), А. К. Мойсієнка «Динамічний аспект номінації» (К., 2007. – 99 с.), В. М. Труба «Особливості семантичної інтерпретації лексики і висловлення (цільові, модальні, темпорально-просторові та оцінні аспекти)» (К., 2007. – 323 с.), М. М. Торчинського «Структура онімного простору української мови» (Хмельницький, 2008. – 546 с.), М. В. Скаб «Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери» (Чернівці, 2008. – 559 с.), Д. В. Лісничого «Метафора з дендронімним компонентом у поетичних творах першої половини ХХ століття (семантико-функціональний та лексикографічний аспекти)» (К., 2008. – 447 с.).

Продовжується видання цінних збірників наукових праць, присвячених актуальним проблемам термінології, діалектології, міфології, ономастики, етнолінгвістики (зокрема «Записки з ономастики. Збірник наукових праць»

(Одеса), «Філологія. Ономастичні студії» (Ужгород), «Українська історична та діалектна лексика: Збірник наукових праць» (Львів), «Лінгвістика. Лінгвокультурологія» (Дніпропетровськ), «Проблеми української термінології» (Львів), «Міф і міфопоетика у традиційних та сучасних формах культурно-мовної свідомості» (Харків) тощо, навчальних підручників і посібників, що містять розділ «Лексика та фразеологія». Наприклад: «Сучасна українська літературна мова. Підручник» [за ред. М. Я. Плющ] (К., 2000), «Сучасна українська літературна мова: Підручник» [за ред. М. Я. Плющ] (К., 2005), Сучасна українська літературна мова : підручник для вузів [колект. авт. Грищенко А. П., Мацько Л.І., Плющ М.Я., Тоцька Н.І., Іздиган І.М. ; за заг. ред. А. П. Грищенка] (К., 2002), «Сучасна українська мова: Підручник» [за ред. О. Д. Пономарева] (К., 2005), «Українська мова: Навчальний посібник» [уклад. Пазяк О. М., Сербенська О. А. та ін.] (К., 2000), Шкуратяна Н. Г., Шевчук С. В. «Сучасна українська літературна мова: Модульний курс: Навчальний посібник» (К., 2007) та інші.

Теоретичне вивчення питань лексикології тісно пов'язане з теорією і практикою укладання словників різного типу. Прикметно, що лексикографічна робота сьогодні проводиться в різних напрямках. Так, створено і видано цілий ряд тлумачних словників («Великий тлумачний словник сучасної української мови» [за заг. ред. В. Т. Бусела] (К., 2001. – 1426 с.); «Тлумачний словник української мови: Понад 12 500 статей (близько 40 000 слів)» [за ред. В. С. Калашника] (Х., 2005. – 992 с.), «Тлумачний словник сучасної української мови: Загальноновживана лексика: близько 60000 слів» [за заг. ред. В. С. Калашника] (Х., 2009. – 960 с.), Загнітко А. П. «Великий тлумачний словник. Сучасна українська мова від А до Я» (Донецьк, 2008. – 703 с.), «Тлумачний словник української мови: Фахова лексика»: Близько 20000 слів [за заг. ред. проф. В. С. Калашника] (Х., 2009. – 464 с.). Серед енциклопедичних словників передусім слід назвати найґрунтовнішу працю «Українська мова: Енциклопедія [редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін.] (К., 2000. – 752 с.).

Видано також такі важливі лексикографічні праці: словники синонімів («Словник синонімів української мови: У 2-х томах» [уклад. А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін.] (К., 1999. – Т.1. – 1026 с.; К., 2000. – Т.2. – 954 с.), антонімів («Словник антонімів української мови» [за ред. Л. С. Паламарчука] (К., 2001. – 275 с.), словник іншомовних слів («Словник іншомовних слів» [уклад. Л. О. Пустовіт та ін.] (К., 2000. – 1018с.), етнолінгвістичні словники («Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. (Словник говірки села Бродина)» (Львів, 2000. – 365 с.), Хобзей Н. «Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник» (Львів, 2000 – 216 с.), фразеологічні (Чабаненко В. А. «Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпряни» (Запоріжжя, 2001. – 201 с.), Ужченко В., Ужченко Д. «Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу» (Луганськ, 2002. – 263 с.) і діалектні словники («Словник українських східнословобожанських говірок» [уклад.: К. Глуховцева, І. Ніколаєнко, Т. Терновська, В. Ужченко] (Луганськ, 2002. – 234 с.), «Словник буковинських говорів» [за заг. ред. Н. В. Гуйванюк] (Чернівці, 2005. – 688 с.), Шило Г. «Наддністрянський регіональний словник» (Львів, 2008. – 287 с.), ономастично-діалектні та діалектно-термінологічні словники (Горпинич В. О. «Словник географічних назв України (топоніми та відтопонімні прикметники)» (К., 2001. – 526 с.), Г. Л. Аркушин «Атлас мисливської лексики Західного Полісся» (Луцьк, 2008. – 408 с.), Могила О. А. «Метеорологічна лексика українських говорів» (К., 2008. – 213 с.), «Словник мікротопонімів і мікрогідронімів північно-західної України та суміжних земель [упоряд. та ред. Г. Л. Аркушин] (Луцьк, 2006–2007), Дорошенко Л. І. «Словник будівельної лексики східно-подільського діалекту» (Суми, 2006. – 384 с.), термінологічні словники (Бацевич Ф. С. «Словник термінів міжкультурної комунікації» (К., 2007. – 205 с.), Щур І. «Словник комп'ютерного сленгу української мови» (К., 2006. – 143 с.). Крім зазначених вище словників, слід назвати такі: «Словник символів культури України [за заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка] (К., 2002. – 260 с.), Єрмоленко С. Я., Бирик С. П.,

Тодор О. Г. «Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів» [за ред. С. Я. Єрмоленко] (К., 2001. – 224 с.), Ставицька Л. «Короткий словник жаргонної лексики української мови» (К., 2003. – 336 с.), Чучка П. П. «Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник» (Львів, 2005. – 704 с.), Мартінек С. «Український асоціативний словник» (Львів, 2008. – Т.1. – 344 с., Т.2. – 466 с.) тощо.

Надзвичайно важливим для розвитку українського мовознавства в цілому є дослідження українських термінологів як відповідь на актуальні питання, пов'язані з розвитком української мови як державної. Створено й видано українськими науковцями численні одномовні та двомовні словники з різних галузей науки, зокрема: Боярова Л. Г., Корж О. П. «Російсько-український словник сучасних банківських, фінансово-кредитних та комерційних термінів» (Х., 1997. – 256 с.), Тлумачний словник-довідник з автоматизації, телемеханізації та використання обчислювальної техніки для працівників газової промисловості. Основні терміни» [уклад. В. В. Дубровський та ін. ; за заг. ред. М. Д. Гінзбурга та ін.] (Харків, 1997. – 536 с.), Словник-довідник з електротехніки, автоматики, промислової електроніки і метрології» [уклад. Л. В. Козак ; за заг. ред. В. П. Хорольського] (Кривий Ріг, 1997. – 280 с.), «Російсько-український словник-довідник з інженерної графіки, дизайну та архітектури» [уклад. Є. А. Антонович та ін.] (Львів, 2001. – 240 с.), «Російсько-український тлумачний словник. Поліграфія та видавнича справа» [уклад. Б. Дурняк та ін.] (Львів, 2002. – 450 с.), «Українсько-російський словник термінів сільськогосподарської техніки» [уклад. Т. М. Зембінська та ін.] (Харків, 2004. – 223 с.), «Тлумачний словник термінів целюлозно-паперового виробництва» [уклад. В. А. Сологуб] (К., 2005. – 298 с.), «Російсько-український словник з радіотехніки, радіоелектроніки та радіофізики» [уклад. В. С. Калашник та ін.] (К., 2006. – 679 с.), «Українсько-російський економічний тлумачний словник» [Авт.-упор. В. М. Копоруліна] (Харків, 2005. – 400 с.), Мусієнко М. М., Серебряков В. В. «Екологія. Охорона природи: Словник-довідник» (К., 2007. – 624 с.) та інші.

Отже, у розвитку української лексикології можна виділити кілька етапів, що відображають основні особливості поступального руху наукової думки. Це

виявляється у послідовному формуванні теоретичних основ науки про словниковий склад мови.

1.3. Зв'язок лексикології з іншими мовознавчими дисциплінами

Як окрема самостійна лінгвістична наука лексикологія пов'язана з цілим рядом інших мовознавчих дисциплін – семасіологією, етимологією, фразеологією, ономасіологією, етнолінгвістикою, граматикою, функціональною стилістикою, лексикографією та іншими. Цей зв'язок ґрунтується на об'єктивних властивостях слова, його поліфункціональності та поєднанні в лексичному складі загального, часткового та особливого (див. таблицю).

Розділи мовознавства, з якими пов'язана лексикологія	Визначення об'єкта мовознавчої дисципліни	Виявлення зв'язку лексикології з мовознавчою дисципліною
Семасіологія	Досліджує план змісту слова, його структуру, закономірності семантичних перетворень лексичного значення слова, вивчає процеси та причини, що зумовлюють зміну лексичного значення	Семасіологія становить власне частину загальної лексикології, зосереджуючи увагу на змістових елементах лексичного значення, його статичності та динамічності
Етимологія	Вивчає походження слів, їхнє етимологічне значення, зміни значень, генетичні зв'язки з іншими словами тієї самої чи інших мов	Визначення первинного значення слів є важливою складовою лексикологічного аналізу

Фразеологія	Вивчає сталі, лексично неподільні поєднання слів, що відзначаються відтворюваністю, нарізно оформленістю, цілісним лексичним значенням та експресивністю	Компонентом фразеологізму є слово. При дослідженні процесів фразеотворення, особливостей фразеологічної семантики, варіативності ФО неодмінно враховуються властивості лексичного значення, специфіка його трансформації та перетворення, виділяються базові для фразеологічного складу мови лексеми як знаки національної культури
Ономасіологія	Вивчає природу, закономірності і типи мовного позначення елементів дійсності, особливості первинної та вторинної номінації. У центрі уваги ономасіології є номінативна структура мовних знаків у їх проекції на позначене явище	Зв'язок між ономасіологією та лексикологією ґрунтується на тому, що ономасіологія розробляє теорію лексичного значення у певному аспекті, простежує взаємозв'язки семантичного й номінативного аспектів

		мови, виділяє типи номінації й типи номінативних одиниць
Етнолінгвістика	Вивчає зв'язки між мовою та різними сторонами матеріальної і духовної культури етносу, досліджує відображення в мові особливостей свідомості, менталітету, світобачення народу, його ідеалів і ціннісних орієнтирів	Лексичний склад національної мови відображає результати пізнавальної діяльності етносу і постає як поліфункціональне явище, що має загальну структурну природу.
Граматика	Вивчає граматичну природу слова (морфологія) і вчення про сполучення слів у реченні та саме речення (синтаксис)	Лексикологія найтіснішим чином пов'язана з морфологією та синтаксисом як розділами граматики, оскільки вивчення категоріальних властивостей семантики лексичних одиниць, їхньої валентності, специфіки граматичного оформлення слова ґрунтується на визначенні специфіки лексичного значення слова

Функціональна стилістика	Вивчає диференційні ознаки структури функціональних стилів, їх зв'язок із функціями мови, процеси формування та розвитку окремих стилів, властиві для них правила відбору, використання та поєднання різних мовних засобів	Зв'язок між лексикологією та функціональною стилістикою забезпечується тим, що в лексикології мовні одиниці розглядаються з точки зору вживання, визначення шарів стилістично маркованої лексики, особливостей стильової та стилістичної диференціації лексики
Лексикографія	Вивчає і розробляє наукові принципи і методи укладання різних типів словників	Словники української мови укладаються на основі тих здобутків, що їх має сучасна лексикологія (розкриття лексичного значення слова, повнота його семантичних відтінків, усебічна стилістична характеристика тощо)

Рекомендована література

Основна література

1. Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства : Історія вивчення української мови : навч. посіб. для студ. пед. ін-ів спец. «українська мова та література» / С. П. Бевзенко. — К. : Вища шк., 1991. — 231 с.
2. Березин Ф. М. История лингвистических учений : учеб. для филол. спец. вузов / Ф. М. Березин. — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Высш. шк., 1984. — 319 с., ил.
3. Булаховський Л. А. Питання походження української мови / Л. А. Булаховський // Вибрані праці : в 5-ти т. / Л. А. Булаховський. — К., 1997. — Т. 2. — С. 9—216.
4. Ващенко В. С. Українська лексикологія : Семантико-стилістична типологія слів : посіб. для студентів-філологів / В. С. Ващенко. — Дніпропетровськ : ДДУ, 1979. — 127 с.
5. Звегинцев В. А. Семасиология / В. А. Звегинцев. — М. : МГУ, 1957. — 321 с.
6. Історія української мови : Лексика і фразеологія [В. М. Русанівський, В. О. Винник, В. Й. Горобець та ін.]. — К. : Наук. думка, 1983.— 743 с.
7. Кочерган М. П. Слово і контекст : (Лексична сполучуваність і значення слова) / М. П. Кочерган. — Львів : Вища шк., 1980. — 184 с.
8. Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови : (Семантична структура слова) / Л. А. Лисиченко. — Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1977. — 113 с.
9. Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови / Л. А. Лисиченко. — Х. : ХДПУ ім. Г. С. Сковороди, 1997. — 132 с.
10. Москаленко А. А. Лексика української літературної мови другої половини XIX — початку XX ст. : [конспект лекцій із спецкурсу] / А. А. Москаленко. — Одеса, 1969. — 92 с.
11. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. — К. : Наук. думка, 1988. — 240 с.
12. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : [підручник] / Селіванова Олена Олександрівна. — Полтава : Довкілля-К, 2008. — 712 с.

13. Сучасна українська літературна мова : Лексика і фразеологія [за заг. ред. академіка І. К. Білодіда]. — К. : Наук. думка, 1973. — 438 с.
14. Сучасна українська літературна мова : Підручник для вузів [колект. авт. Грищенко А. П., Мацько Л. І., Плющ М. Я., Тоцька Н. І., Іздиган І. М. ; за заг. ред. А. П. Грищенка]. — К. : Вища шк., 2002. — 439 с.

Додаткова література

1. Волох О. Т. Лексикологія. Лексикографія. Фразеологія / О. Т. Волох // Сучасна українська літературна мова : Вступ. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Словотвір / О. Т. Волох. — К., 1986. — С. 130—182.
2. Волощук Т. Н. Лексикологические проблемы : учеб. пособие / Т. Н. Волощук. — Кемерово : Изд-во Кемеров. ун-та, 1982. — 54 с.
3. Денисов П. Н. Лексика русского языка и принципы ее описания / П. Н. Денисов. — М. : Наука, 1980. — 253 с.
4. Кузнецова Э. В. Лексикология русского языка / Э. В. Кузнецова. — М. : Высш. шк., 1982. — 152 с.
5. Муромцева О. Г. Розвиток лексики української мови в другій половині XIX — на початку XX ст. / О. Г. Муромцева. — Х. : Вища шк., 1985. — 152 с.
6. Паламарчук Л. С. Лексико-семантичний розвиток мови / Л. С. Паламарчук // Мовознавство. — 1982. — № 4. — С. 3—8.
7. Русанівський В. М. Закономірності розвитку значення слова / В. М. Русанівський // Укр. мова і літ. в шк. — 1981. — № 4. — С. 27—36.
8. Русанівський В. М. Збагачення й оновлення мови / В. М. Русанівський // Укр. мова і літ. в шк. — 1976. — № 8. — С. 47—57.

9. Українська мова : Енциклопедія / [ред. кол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. — К. : Укр. енцикл., 2000. — 752 с.
10. Шмелев Д. Н. Введение / Д. Н. Шмелев // Современный русский язык : Лексика / Д. Н. Шмелев. — М., 1977. — С. 5—48.

Питання для самоконтролю

1. Визначте об'єкт і предмет лексикології як самостійної науки.
2. Назвіть основні аспекти та напрямки вивчення лексичного складу сучасної української мови.
3. Назвіть і схарактеризуйте основні етапи становлення та розвитку української лексикології.
4. Яким чином риторика пов'язана зі становленням української лексикології?
5. Які провідні тенденції характеризують розвиток новітньої української лексикології?
6. У чому виявився вплив О. О. Потебні на становлення української лексикології?
7. З якими мовознавчими дисциплінами пов'язана лексикологія? У чому виявляється цей зв'язок?

2. Слово як основна одиниця лексико-семантичної системи мови.

2.1. Поняття про слово

Основу лексичної системи мови складають слова, тому важливим чинником теоретичного забезпечення лексикології як самостійного розділу мовознавства з властивими для нього об'єктом, предметом і завданнями є визначення самого поняття *слово*.

У вітчизняній і зарубіжній лінгвістиці існують численні дефініції слова, різноманітність і відмінність яких залежить від наукових позицій дослідника, його філософської бази та визначеного ним аспекту розгляду відповідного явища. Слово можна характеризувати з різних точок зору, тому в різних мовознавчих науках дослідники виділяють фонетичне слово, морфологічне слово, синтаксичне слово.

У кожному конкретному випадку в основу характеристики покладено певний аспект слова. Так, фонетичне слово розуміють як комплекс звуків, об'єднаних наголосом. Морфологічне слово розглядають як цілісно оформлений комплекс морфем, що має неподільне значення. Якщо мова йде про синтаксичне слово, то воно визначається як член речення, що має відносно самостійне значення. Кожен із названих вище аспектів розгляду слова виокремлює й характеризує певну його сторону. Усі вони є важливими для розуміння структурних і функціональних характеристик слова, однак виявляються недостатніми для вироблення такого цілісного уявлення про слово, що ґрунтується на врахуванні єдності матеріального та ідеального у слові, єдності форми і змісту.

Розглядаючи слово як одиницю лексичної системи мови, важливо виділити властиві тільки йому особливості і функції, а також розглянути слово на тлі тих одиниць різних рівнів мови, з якими воно співвідноситься.

Слово – це знакова одиниця мови, що виконує в ній різні функції. Одна з найважливіших функцій слова як одиниці лексичного рівня мови – номінативна. Слово є головним засобом найменування різних явищ дійсності; зі змістовою стороною слова пов'язані результати пізнавальної діяльності людини.

При розгляді слова як основного засобу номінативної діяльності людини важливо брати до уваги специфіку номінативних процесів у кожній мові, що визначають своєрідність, ідеоматичність її лексичного складу. Ця своєрідність зумовлюється більш чи менш детальним членуванням дійсності, виділенням окремих предметів, ознак, процесів, відношень, що потрапляють у сферу

номінації. Кожне явище дійсності має не одну, а кілька відмінних ознак, кожна з яких може бути покладена в основу називання. На цьому ґрунтується особливість позначування об'єктивних явищ та національна своєрідність як лексичного складу, так і окремого лексичного значення. Порівняймо: укр. *рушник* (із *руч* – *ник*), що фіксує зв'язок предмета з рукою, із рос. *полотенце*, внутрішня форма слова якого названа за відношенням до матеріалу; або укр. *пролісок* і рос. *подснежник*, укр. *сніданок* і рос. *завтрак*.

Слово містить узагальнені образи явищ дійсності та інформацію про них. Характер і зміст цієї інформації залежить від різних чинників, у тому числі особливостей пізнавальної діяльності людини, яка здійснюється в межах життєдіяльності всього етносу з властивим для нього світобаченням, сегментацією окремих фрагментів об'єктивного світу, ціннісним відношенням до них, реалізацією типових стереотипних поглядів на світ тощо.

Розглядаючи слово в сукупності його змісту, форми та функцій, особливостей співвідношення з одиницями інших рівнів мови, можна дати таке визначення слова як одиниці лексико-семантичної системи мови: слово – це найменша самостійна відтворювана у мовленні одиниця мови, що відзначається значенням і співвідноситься з пізнанням і виокремленням явищем дійсності (предметом, процесом, ознакою та ін.), виконує функцію його найменування. Структура слова складається з фонетичної форми, граматичної форми та двох типів значень: лексичного значення і граматичного значення.

Поняття *слово* позначає такий структурний елемент мови, що характеризується сукупністю всіх його форм і значень і як елемент мовної системи протиставляється лексемі, що становить конкретну реалізацію слова. Лексема характеризує слово з погляду його слововживання і словозначення. Таким чином, слово, як форма, є найменшою відокремлюваною одиницею. У фонетичному аспекті слово, як правило, відокремлюється паузами, відзначається наявністю наголосу, однак ці ознаки слова не є абсолютними. У морфемному аспекті слово є цілісною одиницею, яку неможливо без зруйнування самого слова розчленувати і вставити іншу одиницю.

У морфологічному аспекті слово має своє граматичне оформлення і в такій своїй якості відрізняється від морфеми і словосполучення.

У мові слова виконують різні функції, по-різному репрезентують об'єкти дійсності і відзначаються відмінними ознаками свого значення. Слово має здатність називати поняття. Поняття – відображення в свідомості людини істотних ознак явищ, предметів дійсності.

Залежно від особливостей номінації та виділення словом цілого класу об'єктів (*людина, сокіл, калина*) або окремого об'єкта всі слова-назви можна поділити на загальні та власні назви. Таке розмежування стосується лише іменників. Власні назви, або оніми – це індивідуальні найменування окремих одиничних об'єктів. Такі назви відзначаються нерозвиненою структурою лексичного значення, проакцентованим денотативним аспектом (вони виконують функцію виділення й розпізнавання об'єкта) і виражають уявлення про назване явище як елемент певного класу (антропонімів, гідронімів, топонімів тощо).

Загальні назви відзначаються особливостями зв'язку слова й поняття – вони включають усю відому мовцям інформацію про свої денотати. Загальна назва служить для об'єднання та узагальнення цілого ряду однорідних об'єктів.

Іншим поділом слів, що ґрунтується на особливостях знакової репрезентації названого об'єкта дійсності, мовного оформлення значення та функцій у мові, є поділ на повнозначні і неповнозначні слова. Повнозначні слова відзначаються наявністю лексичного значення, що містить денотативний і сигніфікативний аспекти, забезпечують самостійне позначення та мовне вираження явища дійсності в його зв'язку з поняттєвим відображенням у свідомості мовця.

Неповнозначні слова співвідносяться з позамовною дійсністю тільки у зв'язку з повнозначними або неповнозначними словами. Вони виконують функцію конкретизації явища дійсності (окремі розряди часток), виявляють

відношення між повнозначними одиницями (прийменники, сполучники) та характеризують ставлення мовця до змісту повідомлення (частки).

Традиційно вважають, що неповнозначні слова не мають самостійного лексичного значення. Утім, можна сказати, що окремі розряди неповнозначних слів суттєво відрізняються між собою з погляду свого значення. Найближче до лексичного значення стоять розряди прийменників, які виражають часові, просторові відношення, наприклад, *після, перед, над, під*.

Окремим складником повнозначних слів є займенники та займенникові прислівники. Ці розряди слів є самостійними, однак вони не називають об'єкт позначення, а тільки вказують на нього або заступають його пряму, безпосередню назву.

Також окремим класом лексичних одиниць є вигуки і звуконаслідувальні слова, які виражають різного роду емоційні, вольові, емоційно-вольові реакції на навколишню дійсність і мають нерозчленоване емоційне значення.

2.2. Основні терміни семасіології

Розділ мовознавства, що вивчає план змісту мови, значення та смисл лексичних і фразеологічних одиниць у мові та мовленні, називається семасіологією. Термінологічне позначення цієї науки та її становлення пов'язане з діяльністю німецького лінгвіста Х. Райзіга, що припадає на 20-30 - ті роки XIX ст. Іншим важливим етапом у розвитку семасіології є кінець XIX ст. У цей час російський лінгвіст М. Покровський висловив думку про необхідність виокремлення лінгвістичної дисципліни, основним завданням якої є аналіз значення мовних одиниць та дослідження семантичних змін із діяхронічного погляду. Об'єктом семасіології є знакові одиниці мови, а предметом – план змісту цих одиниць. Сучасна семасіологія працює над широким колом завдань, зокрема: 1) визначенням природи значення;

2) з'ясуванням особливостей семантичної структури слова; 3) виявленням чинників розвитку лексичного значення, що зумовлюють появу полісемії; 4) дослідженням функціональних властивостей мовного значення в контексті, розмежуванням значення та смислу; 5) розробленням методик компонентного аналізу.

У процесі тривалого історичного розвитку семасіології зусиллями багатьох мовознавців було сформовано широкий термінологічний апарат, необхідний для всебічного опису значень мовних явищ. Звернімося до характеристики найбільш важливих для навчального курсу термінів, пам'ятаючи при цьому, що не всі терміни в семасіології мають усталене однозначне розуміння.

Термін *лексема* має у мовознавстві кілька значень. У лексикології він позначає звукову оболонку слова. Під лексемою також розуміють основну одиницю лексичного складу мови – слово, що розглядається в аспекті номінації; словникову одиницю в усій повноті її взаємопов'язаних форм і значень.

Термін *семема* також уживається в двох значеннях: 1. Найменша одиниця системи змісту, що співвідноситься з відповідним їй елементом системи вираження; значення слова як ідеальна сутність; 2. Значення слова, його предметно-речовий зміст.

Терміни *семантична структура значення*, *компонент значення*, або *сема*, є фундаментальними для висвітлення структурних елементів лексичного значення, ономасіологічних та семасіологічних властивостей слова, метафоричних та метонімічних перенесень та інших явищ, пов'язаних із процесами функціонування слова в мові та мовленні. Пильна увага дослідників до проблем організації та функціонування лексичного значення спричинила появу так званого методу компонентного аналізу. Саме в межах цього методу і набули свого термінологічного визначення поняття *семантична структура значення* та *сема*. Сема – це найменший, мінімальний нерозкладний на окремі частини складник лексичного значення слова.

Семантична структура значення слова становить собою пізнавально-результативну модель явища дійсності, що організована певним чином і складається з найменших елементів значення – сем.

Теоретико-методологічне обґрунтування компонентного аналізу знайшло висвітлення в ряді робіт вітчизняних і зарубіжних дослідників, зокрема, у працях А. М. Кузнєцова, О. О. Селіванової та інших науковців. Сутність методу компонентного аналізу полягає у виявленні найменших складників лексичного значення та визначенні їхніх функцій. Застосування цього методу завжди передбачає розгляд семантики слова шляхом його зіставлення з іншим словом або цілою групою слів. Опис лексичного значення здійснюється на його протиставленні значенням інших слів. Наприклад, структура лексичного значення слова *університет* утворюється семами «вищий», «багатопрофільний», «навчальний», «заклад». Залежно від функцій виділяються інтегральні та диференційні семи. Ці функції встановлюються в системі парадигматичних зв'язків слова в його відповідному значенні. Так, слово *університет* належить до тематичної групи лексики, що позначає навчальні заклади: інститут, академія, технікум, гімназія, ліцей, школа. Диференційними семами, що відрізняють значення слова *університет* від значення слова *школа*, є семи «вищий» та «багатопрофільний». Інтегральна сема виконує об'єднувальну функцію. Вона є спільною для значень одного слова або значень різних слів. У нашому випадку таку функцію виконує сема «заклад».

За способом вираження виділяються експліцитні та імпліцитні семи. Експліцитні семи знаходять своє зовнішнє вираження у тлумаченнях лексичного значення слова. Наприклад, структура лексичного значення слова *лисиця* в прямому значенні – «самка лиса». До складу структури входять експліцитні компоненти. Сема «хитрість» є імпліцитною для лексичного значення цього слова. Вона належить до асоціативно-семантичного поля, що виникає навколо прямого лексичного значення. Такими ж імпліцитними є семи «хижість» у значенні слова *вовк*; «немічність» у значенні слова *старець*.

За ступенем узагальнення виділяються родові та видові семи. Родові семи виражають основний зміст поняття. Видові семи конкретизують, уточнюють і відрізняють це поняття від ряду суміжних. Так, родовою семою для значень двох слів *дружина* і *дівчина* є сема «особа жіночої статі». Диференційними видовими семами є відповідно «заміжня» і «незаміжня».

Термін *лексико-семантичний варіант* – це слово в конкретному його вживанні, узятє в одному з його значень. Сукупність лексико-семантичних варіантів утворює семантичну структуру багатозначного слова.

У процесі історичного розвитку значення слова зазнає різних змін, основними з яких є звуження, розширення та зміщення значення. Звуження значення – зменшення семантичного обсягу слова в процесі історичного розвитку та його відображення в мовній системі або лише в певному мовленнєвому контексті, якщо воно виникає в результаті індивідуально-авторського вживання. Так, слово *пиво* первісно означало «напій узагалі; те, що п'ють». Перехід від міжзагального до більш часткового значення, тобто його до його звуження, привело до появи лексико-семантичного варіанта «малоалкогольний напій, що виготовляється звичайно з ячмінного солоду і хмелю». Так само звуження значення спостерігаємо у слові *квас*. Первісно воно позначало «квашений продукт», а тепер «кислуватий напій, що його готують із житнього хліба або житнього борошна з солодом».

Розширення значення – збільшення семантичного обсягу слова в процесі його історичного розвитку. Наприклад, *стріляти* – «робити постріли з лука» → «робити постріли з будь-якої зброї»; *чоловік* – «особа чоловічої статі» → «людина взагалі».

Зміщення – це зміни в значенні, що приводять до появи нового лексико-семантичного варіанта, тотожного за обсягом із вихідним. Наприклад, *доступ* – «можливість входити куди-небудь, відвідувати кого-, що-небудь» → «можливість користуватися, займатися чим-небудь»; *дражнити* – «навмисне злити кого-небудь, дратувати» → «викликати почуття невдоволення, гніву,

злості; дратувати»; *зміцнілий* – «який загартувався фізично, укріпив здоров'я» → «який став мужнішим, твердішим».

2.3. Лексичне значення слова

Лексичне значення слова зумовлюється низкою чинників, серед яких необхідно виділити лінгвальні, позалінгвальні та етнокультурні як різновид останніх. До позалінгвальних чинників як найбільш важливих для розуміння природи лексичного значення належать, по-перше, зв'язок лексичного значення слова з явищем дійсності (денотатом), по-друге, зв'язок лексичного значення слова з поняттям як формою мислення і результатом пізнання, що містить інформацію про певне явище дійсності (сигніфікатом).

Проблема співвідношення слова й поняття та визначення місця і ролі поняттєвих компонентів у структурі лексичного значення належить до головних проблем лексикології, витoki яких простежуються ще в античних теоріях мови. У різних мовознавчих концепціях зв'язок між словом і поняттям розглядається по-різному. Слово та поняття то зближуються (а в окремих теоріях навіть ототожнюються), то розмежовуються і навіть протиставляються.

Протягом тривалого періоду розвитку вітчизняної та зарубіжної лінгвістики основний вектор розгляду зв'язків між словом і поняттям зумовлювався їхнім включенням у контекст проблем пізнавальної діяльності людини, зв'язку мови та мислення. Погляди дослідників ґрунтувалися на кількох загальнотеоретичних постулатах. По-перше, поняття є репрезентантом мислення і формою логічного конструювання світу. По-друге, поняття виникає на основі пізнання реальної дійсності, яка узагальнено відображається в його змістові. Отже, поняття – це одна з основних форм мислення, за допомогою якої дійсність узагальнено відображається в людській свідомості.

Кожне поняття має свій обсяг і зміст. Обсяг поняття – це клас певних явищ, узагальнених цим поняттям, а зміст – сукупність істотних ознак цих

явищ. Очевидно, що в наявних парадигмах сучасного знання ані цілковите протиставлення слова і поняття, ані їх повне ототожнення не можуть бути визнані як науково достовірні. Утім, і теза про діалектичний зв'язок між словом і поняттям, за умови її неналежного обґрунтування, теж не буде відзначатися евристичною цінністю. Це стосується передусім наукового положення про те, що лексичне значення слова визначається змістом поняття. Лексичне значення слова із самого початку свого виникнення не тотожне поняттю. Воно містить сукупність не тільки абстрактно-логічних суттєвих ознак пізнаного явища, а й ознак емпіричних, другорядних, що мають об'єктивний або суб'єктивний модус свого існування. Між словом і поняттям не існує однозначного зв'язку, на що вказує, наприклад, наявність повних і неповних синонімів. З іншого боку, залежність між словом і поняттям виявляється в тому, що чим ширшим є обсяг поняття, яке входить у структуру слова, тим біднішим є зміст цього слова. Лексичне значення слова зумовлюється не тільки певним поняттям, а й особливостями системних зв'язків у мові, здатністю інтегрувати інформацію лінгвокультурного плану, компоненти національного світоглядного характеру.

Формалізація лексичного значення слова, обмеження його зв'язків тільки з поняттям спотворює складну картину природи лексичного значення в його пізнавальній сутності. Ідеться про те, що в кожній національній мові існує особливий розряд лексичних одиниць, що виконують функцію образної репрезентації ідеї, яка відображає особливий рівень узагальнення. Таку функцію виконують слова-символи, наприклад: *коло* – *символ вічності*, *калина* – *символ України*, *море* – *символ життя*. Отже, поняття і слово відзначаються динамічним характером взаємовідношень.

Сама сутність лексичного значення розуміється дослідниками по-різному, залежно від загальних базових поглядів на мову, у межах яких визначається поняття *лексичне значення слова*.

Різні теорії лексичного значення, вироблені в мовознавстві, можна звести до двох основних. Першу теорію можна назвати субстанціональною

концепцією, представленою в працях К. О. Ердмана, Г. Стерна, О. І. Смирницького, М. В. Нікітіна, Д. М. Шмельова. Суть цієї концепції полягає в тому, що дослідники розуміють значення слова як відображення предмета, явища або відношення в свідомості, що входить у структуру слова як внутрішня його сторона.

Друга теорія лексичного значення, яку можна назвати реляційною (Л. Вітгенштейн, Ч. Морріс), послідовно розглядає значення слова не як відношення між ім'ям і смислом, що формують його внутрішню структуру, а як відношення між словами-знаками. Відповідно до цього значення слова деактуалізується при його визначенні і саме уявлення як психологічна категорія, і поняття як логічна категорія.

Кожна з названих теорій має свої позитивні та негативні сторони. Більш переконливою є субстанціональна теорія, у річищі якої можна розглядати значення як сукупність набутих людиною знань, пов'язаних зі словом, а також особливостей його використання в мові.

У сучасному мовознавстві лексичне значення слова розглядається як складне утворення. Для опису його складових елементів дослідники використовують різні терміни, що служать на позначення кількох сторін лексичного значення: власне семантичної (знання про названі предмети та явища дійсності), прагматичної (знання про умови комунікації та їхні прагматичні аспекти), синтаксичної (знання про особливості вживання слова). Утім, єдності в поглядах дослідників на структурні значеннєві елементи слова немає: в одних випадках у значенні виділяються тільки так звані семантичні компоненти, у других – семантичні і прагматичні, а в третіх – семантичні, прагматичні і синтаксичні.

Беручи до уваги функціональну природу мови, її системну організацію, особливості пізнавальних процесів, що приводять до узагальнених пізнавальних образів-понять, а також зв'язок слова з оцінною діяльністю людини, її емоціями, доцільно при описі структури лексичного значення використовувати терміни *денотат*, *сигніфікат*, *референт* і *конотат*.

Денотат – це клас однорідних предметів, названий словом. Сигніфікат – це сукупність ознак класу предметів, виділених й пізнаних людиною, що формують поняттєве ядро лексичного значення. Референт – це одиничний предмет, що відображає актуалізацію слова та його співвіднесення з явищем дійсності в процесі мовленнєвої діяльності. Ядром лексичного значення слова є сигніфікат.

Щодо компонентів лексичного значення, які зумовлені умовами вживання слова, відношенням мовця до дійсності, її оцінки та функціонально-стилістичними особливостями мовленнєвої діяльності, безумовно, конотативні елементи не можуть бути виключені з лексичного значення слова, відділені від сигніфікативних і денотативних елементів. У структурі лексичного значення конотативні елементи разом із предметно-поняттєвими утворюють нерозривну єдність.

Лексичне значення слова виражає предметно-поняттєвий зміст слова. Як одиниця мовної системи слово має здатність сполучатися з іншими словами та виступати певним членом речення. У цьому зв'язку необхідно вести мову про граматичне значення, що становить вищий рівень узагальнення порівняно зі значенням лексичним. Граматичне значення – це формально узагальнене мовне значення, що властиве ряду слів, словоформ, синтаксичних конструкцій, і яке знаходить у них своє формальне вираження. Існує, наприклад, граматичне значення жіночого роду, чоловічого роду, граматичне значення орудного, місцевого чи іншого відмінка тощо. Граматичне значення виражається за допомогою певних способів, тобто має свою форму вираження. Така форма у мовознавстві називається граматичною. Наприклад, граматичною формою вираження граматичного значення чоловічого роду в називному відмінку однини в слові *хлопець* є нульова флексія, а в слові *дівчина* – флексія -а. Під граматичною категорією у мовознавстві розуміють поняттєву категорію, що має в мові обов'язкове формальне вираження і формується системою протиставлених одне одному за значенням і засобами вираження однорідних словоформ. Наприклад, граматична категорія часу містить систему протиставлених однорідних словоформ минулого, теперішнього, майбутнього часів.

Отже, слово становить єдність звучання та значення. Як одиниця мовної системи слово відзначається граматичними властивостями.

2.4. Типи лексичного значення слова

Типологія лексичних значень слова може здійснюватися на основі різних критеріїв. Ці критерії відображають формально-змістову єдність самого слова, особливості його ономасіологічних і семасіологічних складників, змістове наповнення слова, специфіку системних зв'язків між словами, особливості функціонально-мовленнєвої реалізації слова, його стильову та стилістичну диференціацію, соціальну та територіальну стратифікацію.

Критерії	Типи лексичного значення слова
Синтаксичний у поєднанні з ономасіологічним	<ul style="list-style-type: none"> • Вільне номінативне значення слова; • Фразеологічно зв'язане значення слова; • Синтаксично зумовлене значення слова
Парадигматичний	<ul style="list-style-type: none"> • Синонімічне значення слова; • Антонімічне значення слова; • Омонімічне значення слова; • Паронімічне значення слова
Епідигматичний	<ul style="list-style-type: none"> • Метафоричне і метонімічне значення слова
Стилістичний	<ul style="list-style-type: none"> • Стилістично нейтральне значення слова; • Стилістично марковане значення слова (емоційне, експресивне, розмовне, книжне)
Когнітивний	<ul style="list-style-type: none"> • Термінологічне значення слова; • Загальномовне нетермінологічне значення слова
Історичний	<ul style="list-style-type: none"> • Живе активне значення слова; • Застаріле значення слова

Дискурсивний	<ul style="list-style-type: none"> • Загальномовне значення слова; • Діалектне значення слова; • Жаргонне значення слова
--------------	---

I. На основі першого критерію (синтаксичний у поєднанні з ономасіологічним) дослідники виділяють лексичні значення двох типів: вільні номінативні і синтагматично зв'язані значення слова, які, у свою чергу, поділяються на фразеологічно зв'язані і синтаксично зумовлені значення.

Лексичні одиниці з вільним номінативним значенням слова належать до ядра словникового складу мови. До мовних одиниць із таким типом значення належать слова, наприклад, *вітер* – «більший або менший рух потоку повітря в горизонтальному напрямі», *парта* – «шкільний учнівський стіл із похилою верхньою дошкою, з'єднаний у нижній частині з лавою», *писати* – «зображувати рукою на папері або іншому матеріалі графічні знаки (літери, цифри тощо)», *теплий* – «який має досить високу температуру; середній між гарячим і холодним», *близько* – «на невеликій відстані». Основною функцією таких значень слів є номінативна функція. Лексеми з вільним номінативним значенням слова відзначаються широкою сполучуваністю, яка обмежується тільки предметно-поняттєвими відношеннями, наприклад: *парта* – нова, стара, дерев'яна, учнівська, висока; *парта стоїть*, *нести парту* тощо. Слова з вільним номінативним значенням слова відносно автономні в синтаксичному аспекті. Залежно від частиномовної належності слова з таким типом лексичного значення можуть виконувати різні синтаксичні функції, наприклад, іменник може виступати в реченні як підмет, частина складеного іменного присудка, додаток, означення, обставина. Наприклад: *Не кожному щастя йде* – від багатьох воно тікає (Гр. Тютюнник). *Наша мета – це людське щастя* (з газ.). *Вона подумала про щастя й усміхнулася* (О. Кобилянська). *Мріявши про щастя, вони мчали крізь хащі* (В. Нестайко). *Ми, менестрелі щастя й вічності, маємо йти вперед* (з журн.).

Слова з вільним номінативним лексичним значенням потенційно тяжіють до поліфункціональності. Вони можуть уживатися в різних стилях, бути основою для творення похідних значень слова. Здебільшого слова з вільним номінативним значенням стилістично нейтральні.

Серед зв'язаних лексичних значень слова, як було відзначено, можна виділити два різновиди: фразеологічно зв'язані і синтаксично зумовлені. У мовознавстві остаточно не вироблені критерії виділення цих значень. Поняття про фразеологічно зв'язане лексичне значення слова виникло в процесі дослідження особливостей фразеотворення, вивченні комбінаторних властивостей лексем та реалізації їх значення в межах словосполучення. Саме визначення *фразеологічно зв'язане значення слова* вказує на синтагматичну обмеженість існування лексичної семантики, його окресленість у складі певного словосполучення. Складність виділення фразеологічно зв'язаного значення слова полягає в тому, що словосполучення мають різний ступінь вияву своєї семантичної цілісності, а між вільним і фразеологічно зв'язаним значенням слова існують проміжні типи лексичного значення. На цю особливість свого часу звернув увагу відомий французький лінгвіст Шарль Баллі. Оскільки фразеологічно зв'язане значення слова реалізується лише в межах певних словосполучень, що відзначаються відносно стійким характером, то необхідно вести мову не лише про синтагматичну зумовленість такого значення, а й про його фразеологізований характер. Серед слів, що мають фразеологічно зв'язане значення, можна виділити два різновиди. Перший різновид виникає в результаті метафоричного чи метонімічного перенесення слова і його семантико-функціональної спеціалізації у синтагматичному зв'язку з іншим словом. Такими є значення слова *мертвий* у складі фразеологічних сполучень *мертвий сон* і *мертва тиша*. У першому словосполученні *мертвий* має значення «міцний, непробудний», а в другому – «цілковита, повна, абсолютна». Такі фразеологічно зв'язані значення слова є образними, експресивними. Вони виконують номінативно-характеризувальну функцію. Одне і те ж слово, наприклад, *око*, *рука*, *нога*, *грати* може бути

конструктивним елементом різних стійких словосполучень, із-поміж яких виділити фразеологічні сполучення не завжди легко. В окремих випадках словосполучення з відповідним компонентом зазнає переосмислення всіх його лексичних складників і виражає цілісне нерозчленоване поняття. Наприклад, *грати очима* має значення «кокетувати», що постало на основі метонімічного переосмислення відповідного словосполучення. Стійке словосполучення *грати дурня* має значення «прикидатися дурнем»; переосмислення тут зазнав лише компонент *грати*, щодо якого і можна вжити визначення *фразеологічно зв'язане значення*. Порівняймо з іншими фразеологізмами, у яких слово *грати* реалізує своє фразеологічно зв'язане значення: *грати комедію, грати в ляльки*. До слів із фразеологічно зв'язаним значенням належать і такі слова, що вживаються лише в складі певного словосполучення, тобто в цьому випадку йдеться не про окреме значення слова, функціонально обмежене словосполученням, а про саме слово, яке поза відповідним стійким словосполученням не вживається. Наприклад: *сидьма сидіти, лежма лежати, ридма ридати, байдики бити*.

Основною диференційною ознакою синтаксично зумовленого значення слова є його властивість виконувати тільки певні синтаксичні функції в реченні. Залежно від формотворчих чинників такого типу значення можна вести мову про кілька характерних випадків. По-перше, переосмислення слова і набуття ним оцінно-характеризувальної семантики приводить до зміни категорійного значення слова, що впливає на його синтаксичні функції. Наприклад: слово *заєць* у значенні «тварина» належить до граматичної категорії іменника і має предметне значення. Переносне значення слова *заєць* – «боязкий» відзначається експресивністю та образністю. Воно має ознаковий характер і в реченні виступає присудком, наприклад: *Той хлопець – справжній заєць*. Синтаксично зумовлене значення слова виконує предикативні функції, а слова з таким значенням можуть бути присудками. Крім того, до синтаксично зумовлених значень відносять слова з переосмисленим значенням, які в реченні є звертанням. Наприклад: *Голубе*

мій! До слів із синтаксично зумовленим значенням належать також безособові дієслова або особові дієслова, ужиті в безособовому значенні. Наприклад: *Мені пощастило. Морозить.*

II. За парадигматичним критерієм можна виділити синонімічне, антонімічне, омонімічне й паронімічне значення слів.

Слово як основна одиниця лексичного складу мови існує не ізольовано від інших слів. За своїм предметно-поняттєвим значенням воно об'єднується з іншими словами, що відзначаються наявністю певних системних зв'язків – синонімічних, антонімічних, омонімічних тощо. Такі зв'язки між словами називають парадигматичними. Тому можна говорити про парадигматичну зумовленість значення слова. Парадигматична зумовленість лексичного значення уможлиблює виділення кількох типів лексичного значення слова.

Синонімічне значення слова є таким значенням, що виокремлюється шляхом його зіставлення з іншими значеннями синонімічних слів. Наведемо характерний синонімічний ряд: плакати – *ридати, нюнити, рюмати, рюмсати, квилити, скиглити, хлипати, голосити, ревити, ревіти*. Кожне з наведених слів синонімічного ряду *плакати* співвідносно з іншими й у своїй взаємодії з ними набуває характерну парадигматичну значущість, відрізняючись від синонімічних слів певними значеннєвими елементами. Наявність синонімічних значень слів зумовлена поліфункціональністю мови, її здатністю обслуговувати всі сфери суспільного життя, стильовою розбудовою мови, потребою мовців виділити і позначити характерні ознаки певних предметів, ступінь їх вияву, градаційні відношення тощо. Синонімічні значення слова можуть бути не тільки загальномовними, усталеними, а й контекстуальними, ситуативними.

Іншим різновидом парадигматичних відношень між словами є антонімічні зв'язки. На основі співвіднесення антонімічних слів виділяється антонімічне значення слова. Це значення слова пов'язується з протиставленням двох слів, що утворюють пару і позначають протилежні поняття: *високий – низький, багато – мало, любов – ненависть, добро – зло, чорний – білий*.

Антонімічні значення слова можуть відображати особливості семантичних відношень не тільки між значеннями двох різних слів, а й між двома значеннями одного слова. На цій основі виникає один із характерних різновидів антонімії, що у мовознавстві отримав назву енантіосемія. Енантіосемічне значення слова – це значення, що виникають між двома протилежними за семантикою лексико-семантичними варіантами одного слова. Наприклад, *сходити* – 1. *Підніматися вгору*; 2. *Спускатися вниз*.

Омонімічне значення слова відображає характер зв'язку між омонімічними одиницями. Таке значення слова є результатом його співвіднесення з іншим словом або словами лише за ознакою тотожної з ним (ними) зовнішньої форми. Тотожність форми слова зумовлює самотійність такого значення, тобто це лексичні одиниці асоціативно пов'язані між собою лише за своїм зовнішнім вираженням. У плані змісту значення таких слів не мають спільних семантичних компонентів. Наприклад: *мил*¹ – тверда, напіврідка або рідка речовина – натрійні або калійні солі вищих жирних кислот; розчиняється у воді та вживається для миття і прання. *Мил*² – присл. до милий. *Газ*¹ – речовина, здатна поширюватися в усьому доступному для неї просторі, рівномірно заповнюючи його. *Газ*² – дуже тонка прозора шовкова тканина. *Байка*¹ – невеликий віршований або, рідше, прозовий повчальний твір алегоричного змісту. *Байка*² – м'яка бавовняна, рідше вовняна тканина з ворсом; бая.

Як явище системної організації мови омонімічне значення слова властиве так званим повним омонімам, що тотожні в усіх можливих формах свого вияву. Співвіднесення лексичних одиниць лише за планом вираження і водночас відсутність зв'язку між значеннями таких одиниць зумовлює особливості їх лексикографічної репрезентації. Слова з омонімічним значенням подаються в окремих словникових статтях і супроводжуються відповідними ремарками та ілюстративним матеріалом (див. модуль 2, п.3).

Паронімічне значення слова. Якщо омонімічні значення слова виникають на основі тотожності їх форми, то паронімічні значення характеризують

відношення між словами, що відрізняються подібністю своєї форми: *адресат* (той, кому адресують, надсилають лист, телеграму) – *адресант* (той, хто адресує поштове відправлення); *компанія* (товариство) – *кампанія* (сукупність заходів).

Унаслідок близькості їх звукового та морфемного оформлення, але відмінності в їхніх значеннях, виникає потреба розрізняти такі лексичні одиниці. Оскільки в мовознавстві існує широке і вузьке розуміння паронімії, необхідно враховувати те, що до паронімів належать лише ті слова, що мають той самий корінь. Так, не є паронімічними слова типу *газ* – *гас*, *короб* – *корон* і подібні до них.

Від паронімів, а відповідно і паронімічних значень слів, необхідно відрізняти різні варіанти слова, що мають однакове значення. Наприклад: *капля* – *крапля*.

III. За епідигматичним критерієм виділяють метафоричне і метонімічне значення слів.

Наявні в мові слова можуть використовуватися мовцями для виділення, називання й пізнання явищ дійсності. Є різні способи використання слів, зумовлені потребою позначити нові явища дійсності, дати їм оцінну характеристику. Один із таких способів полягає в переосмисленні значення наявного слова. Переосмислення – це семантичний процес, що здійснюється на основі встановлення подібності або суміжності двох референтів.

Метафоричне значення слова полягає в тому, що назва одного предмета (форма мовної одиниці) переноситься на інший предмет унаслідок такої подібності між ними, яка асоціативно представлена у свідомості людини. Подібність між двома референтами може визначатися за їхньою формою, розміром, кольором, запахом, внутрішніми властивостями тощо. Метафоричне значення слова є результатом вторинної номінації. Метафоричне значення слова відображає не тільки об'єктивну реальну подібність, що існує в самій дійсності, а й уявну. Метафоричне значення слова виникає на основі вихідного лексичного значення. Існують різні види метафоричного значення слова, що

постають на основі різних типів метафори. Найбільш важливим для загальномовної лексичної системи мови є когнітивна та характеризувальна метафори. Відповідно вирізняється метафоричне когнітивне значення слова і метафоричне характеризувальне значення. Перший тип значення відображає результати пізнавальної раціональної діяльності людини і зумовлений потребами об'єктивного називання явищ дійсності. Наприклад: *пакет* – 1. Конверт з листом, переважно офіційного змісту. 2. Паперовий мішок або обгортка для упаковки речей і продуктів. *Палац* – 1. Велика будівля з безліччю кімнат, яка є постійним місцем перебування глави держави. 2. Будинок величної архітектури, що має громадянське або культурне призначення. Таким значенням не властива образність, а якщо й властива, то вона не є визначальною для утворення семантичної двоплановості лексичного значення.

Метафоричне характеризувальне значення виникає із потреби дати суб'єктивну оцінку певним явищам дійсності, зафіксувати особливості ціннісного відношення людини до певного явища, предмета, ознаки тощо: *сокіл* – 1. Хижий птах родини соколиних з міцним гачкуватим дзьобом, кривими кігтями і довгими гострими крильми. 2. *перен. уроч.* Про льотчика і літак. 3. *перен. поет.* Юнак або чоловік, який відзначається красою, сміливістю, молодечтвом. *Вовк* – 1. Хижак родини собачих, звичайно сірої масті. 2. *перен.* Про досвідчену, бувалу людину. Морський вовк. *Сонце* – 1. Центральне небесне світило Сонячної системи, що має форму гігантської розжареної кулі, яка випромінює світло й тепло. 2. *перен.* Про те (того), хто (що) є джерелом життя, втіхи, радості і т. ін. для когось. 3. *перен.* Те, що освітлює шлях, той, хто веде за собою (у житті, боротьбі і т. ін.); провідна зоря.

Значення таких слів є образними, вони відзначаються експресивністю і стилістичною маркованістю. У тлумачних словниках вони розкриваються за допомогою примітки *перен.* Метафоричне значення слова, що зазнає

максимального узагальнення і виражає ідею як особливу змістову форму пізнавальної діяльності людини, зумовлює появу слів-символів.

Метонімічне значення слова виникає внаслідок переосмислення назви явища, предмета, ознаки, властивості за суміжністю. Як і подібність, суміжність представлена у свідомості мовців і відображає характерний зв'язок між двома референтами. Метонімічне значення слова фіксує в лексико-семантичній системі мови різні типи відношень між явищами дійсності: просторові, часові, причинно-наслідкові, об'єктно-інструментальні та інші. Наприклад: *Університет святкує своє двохсотріччя* (назва установи переноситься на її працівників). *Немає срібла* (назва матеріалу переноситься на виріб з нього, мається на увазі, що немає срібних монет). *Захист добре грав* (назва дії переноситься на людей, які виконують цю дію).

Оскільки метонімія є способом мовного оформлення і вираження різних видів пізнавальної діяльності, то вона і пов'язана з різними функціями мови – когнітивною, емотивною, експресивною та іншими. Метонімічні значення слова можуть відрізнятися наявністю чи відсутністю образних, емотивних, експресивних компонентів значення. Наприклад: *чай* – 1. Південна вічнозелена рослина (дерево або кущ), із висушеного і спеціально обробленого листя якої виготовляють ароматний напій. 2. Висушене і спеціально оброблене листя цієї рослини, яке вживається для приготування ароматного напою. 3. Ароматний напій (перев. гарячий), настояний на листі цієї рослини. 4. *перен.* Те саме, що чаювання. Усі похідні значення цього слова не містять емоційно-експресивних компонентів. У тих випадках, якщо метонімія виникає на ґрунті оцінної діяльності людини, похідне метонімічне значення слова є конотативно забарвленим. Так, наприклад, пряме значення слова *рука* (кожна з двох верхніх кінцівок людини від плеча до кінчиків пальців; частина цієї кінцівки від зап'ястя до кінчиків пальців) є стилістично нейтральним. У складі речення воно може зазнавати метонімічного переосмислення і набувати виразної конотативної забарвленості: *Ох і важка у нього рука!*

IV. Стилiстичний критерiй. За цим критерiєм видiляють стилiстично нейтральнi i стилiстично маркованi слова.

Значення слова вiдображає не тiльки результати пiзнавальної дiяльностi людини, а й мiстить узагальненi образи-поняття явищ дiйсностi. Слова мiстять iнформацiю про особливостi мовленнєвих ситуацiй, у яких вони вживаються, функцiональнi стилi, у яких використанi цi слова, а також рiзнi види емотивного вiдношення мовця до дiйсностi. У лексичному складi української мови видiляються слова, що вживаються в багатьох мовленнєвих ситуацiях i рiзних типах комунiкацiї. Такi слова мають стилiстично нейтральне значення, до складу якого входять денотативнi i сигнiфiкативнi компоненти. Наприклад: *унiверситет* – 1. Вищий навчальний заклад, наукова установа з рiзними гуманiтарними та природничо-математичними факультетами. 2. Назва навчальної установи для пiдвищення загальноосвiтнiх, спецiальних i полiтичних знань. *Книга* – 1. Велика за обсягом або важлива за змiстом книжка. 2. Зшитi в одну оправу аркушi паперу з якими-небудь записами. *Автомобiль* – самохiдна машина з двигуном внутрiшнього згорання для перевезення пасажирiв i вантажiв безрейковими дорогами.

У лексичному складi мови можна видiлити великий розряд слiв, що мають стилiстично марковане значення слiв i вiдзначаються стилiстичною значущiстю. Найважлившою ознакою стилiстично маркованого значення слова є наявнiсть у його структурi, крiм предметно-поняттєвих, стилiстичних компонентiв. Стилiстичнi компоненти лексичного значення розкриваються у словниковiй статтi за допомогою примiток *книж.*, *розм.*, *жарт.*, *поет.*, *згруб.*, *вulg.* тощо або в тлумаченнi лексичного значення. Як приклад, можна навести тлумачення слiв, що мiстять стилiстичнi компоненти: *спiвець* – «той, хто складає вiршi; поет», *пiйт* – *кн. заст.* «поет», *бард* – *iст.* «спiвець-поет у стародавнiх кельтiв; узагалi поет», *вiршомаз* – *знев.* «бездарний поет», *скальд* – «давньоскандинавський поет-спiвак; *письменник* – «той, хто пише художнi твори; особа, для якої лiтературна дiяльнiсть є професiєю», *письмак* – *рiдко* «письменна людина»; *заст.* «письменник», *письмовець* – *заст.*

«письменник», *писака* – «плідний, але неталановитий або безпринципний письменник, журналіст», *борзописець* – ірон. «плодовитий, але поганий письменник, журналіст», *класик* – «видатний, загальноновизнаний письменник, діяч, твори якого є взірцем у даній галузі».

V. Когнітивний критерій. За цим критерієм виділяють термінологічне значення слова та загальнономовне нетермінологічне.

Сама пізнавальна діяльність людини може здійснюватися як у процесі щоденної побутової діяльності людини, так і в процесі наукового пізнання дійсності. Відповідно дослідники розрізняють щоденну свідомість людини і наукову свідомість. Ці типи свідомості відображають різні способи пізнання навколишнього світу і реалізуються в різних за своєю стратегією мовленнєвих дискурсах. З огляду на це, а також беручи до уваги зміст лексичного значення, можна вирізнити два співвідносні типи лексичного значення – загальнономовне нетермінологічне і термінологічне значення слова.

Основу загальнономовної лексики складають слова із загальнономовним нетермінологічним значенням. Наприклад: *сонце, дерево, квітка, людина, зелений, ходити, весело*. Такі значення можуть бути основою для розвитку інших загальнономовних значень.

Термінологічне значення слова. Значення слова-терміна відрізняється від значення загальноновживаного слова. Термінологічне значення слова виражає наукове поняття й інтегроване в систему наукового мислення з властивими йому абстрагуючими формами пізнавально-продукувальної діяльності людини. Це значення слова точно окреслює певне поняття якоїсь галузі науки і техніки. Одне і те ж слово може бути носієм двох різних типів значення. Відмінності між ними виразно проявляються у тлумаченні такого слова в різних словниках – у загальнономовних тлумачних і спеціально термінологічних, енциклопедичних. Порівняймо, наприклад, семантику слова *звук*, подану в різних словниках. Так, в академічному Тлумачному словнику української мови слово *звук* подано з такими значеннями: 1. род. -у. Слухове відчуття, що викликається механічними коливаннями; те, що людина чує;

сприймає органом слуху// Спів, музика. 2. род. -у, фіз. Поширювані в пружних тілах (твердих, рідких, газоподібних) механічні коливання. 3. род. -а, муз. Тон певної висоти і сили (на відміну від шуму). 4. род. -а, лінгв. Членороздільний елемент людської мови, утворюваний за допомогою органів мовлення (с.232).

В енциклопедичному словнику-довіднику «Екологія. Охорона природи» (К., 2007) *звук* тлумачиться так: «це поширювані в пружних тілах (твердих, рідких та газоподібних) механічні коливання у формі хвиль. Людина сприймає звук з частотою коливань від 16 Гц до 20 кГц. Звук з частотою, меншою за 16 Гц, називається інфразвуком, а з більшою за 20 кГц – ультразвуком. Небажаний звук – шум. Наука про звуки називається акустикою» (с.34).

В Енциклопедії української мови (К., 2000) *звук* – «найдрібніша акустико-артикуляційна одиниця мовлення, конкретний варіант фонemi як звукового інваріанта в системі мови. Звук у фонетиці розглядається з погляду акустики (слухове враження, яке викликає звук), артикуляції (фізіологічна робота органів мовлення при вимові звука) і функції (розрізнення знакових одиниць мови, до складу яких входить звук). В останньому випадку звук називається фонемою і вивчається у фонології...» (с.202).

У Словнику лінгвістичних термінів (К., 1985) *звук* – «членороздільний елемент мовлення, утворений за допомогою мовних органів; відрізок мовного потоку, що утворюється за одну артикуляцію» (с.83).

Термінологічне значення слова містить поняття, що відображає найбільш суттєві й важливі ознаки явища дійсності, виокремлені в процесі його наукового пізнання.

VI. Історичний критерій. За цим критерієм виділяють живе активне значення слова і застаріле значення слова.

Ядро лексико-семантичної системи мови складає лексичний фонд. Слова, що належать до лексичного фонду, позначають найбільш важливі для етносу явища дійсності та відзначаються історичною стійкістю. Вони вживаються протягом тривалих історичних періодів розвитку та функціонування лексичної

системи української мови. З історичного погляду можна схарактеризувати лексичні значення слова в їх відношенні до усталених лексичних норм та закріплених у мові значень. З діахронічного погляду можна виділити два типи лексичних значень. Перший тип – актуальні лексичні значення слова, що є живими, закріпленими у сучасній системі української мови. Наприклад: *річка, повітря, комп'ютер*.

Історичні лексичні значення слова – це такі значення, що були властиві слову у певні періоди його функціонування в українській мові. Історичні значення слова не є елементом його семантичної структури як складника сучасної лексико-семантичної системи. Наприклад, у сучасній українській мові вживається слово *декан* зі значенням «керівник факультету у вищій школі». Як фондова одиниця лексичної мови це слово у XVI – XVII ст. мало значення «десятник».

VII. Дискурсивний критерій.

Крім названих вище типів лексичного значення слова, можна виділити діалектне та жаргонне лексичні значення слова. Ці типи лексичних значень слова пов'язані з відповідно територіальною та соціальною диференціацією лексичного складу української мови. Діалектне лексичне значення слова має два різновиди. Перший властивий діалектній лексиці, яка не вживається поза межами певного діалекту. Наприклад: *говедо* – «худоба», *майва* – «прапор», *пательня* – «сковорідка» у південно-західному діалекті.

Другий різновид властивий словам, що вживаються і в літературній мові, однак в діалектах вони розвинули своє особливе незакріплене в літературній нормі значення. Наприклад: *пшеничка* – «кукурудза» у південно-східному діалекті, *жаркий* – «коричневий» у північному діалекті, *гостинець* – «шлях» у південно-західному діалекті.

Жаргонне значення слова займає важливе місце в системі соціальної диференціації лексичного складу української мови. Жаргонне значення слова виникає серед порівняно широких, як правило, молодіжних груп носіїв мови, об'єднаних спільністю інтересів, однаковими захопленнями чи уподобаннями,

наприклад, спорт, мисливство тощо. Жаргон властивий і людям, які тривалий час перебувають у певному середовищі (навчання, лікарня, військова служба тощо). Наприклад, зі студентського жаргону: *хвіст* – «академічна заборгованість студента», *пара* – «заняття, що триває дві години», *шара* – «можливість скласти іспит чи залік без будь-яких зусиль». Отже, це один із різновидів соціальних діалектів, що відрізняється від загальновживаної мови використанням специфічної експресивно забарвленої лексики, синонімічної до слів загального вжитку.

До різновиду соціальних діалектів належать і арготизми – слова або вирази, властиві мовленню вузької соціальної чи професійної групи людей. На відміну від жаргонного значення слова арготизми мають закритий характер. Це штучно створювана умовна говірка якої-небудь вузької замкненої соціальної або професійної групи, незрозуміла для сторонніх. У широкому розумінні термін *арго* вживається в тому ж значенні, що і жаргон. У вузькому розумінні – це мова «соціального дна», зокрема злодіїв, рекетирів, бомжів, картярів та інших.

Таким чином, типи лексичних значень характеризують слово з парадигматичного, синтагматичного та комунікативно-прагматичного поглядів.

Рекомендована література

Основна література

1. Алефиренко Н. Ф. Спорные вопросы семантики : [монография] / Н. Ф. Алефиренко. — М. : Гнозис, 2005. — 326 с.
2. Ващенко В. С. Українська лексикологія : Семантико-стилістична типологія слів : посіб. для студентів-філологів / В. С. Ващенко. — Дніпропетровськ : ДДУ, 1979. — 127 с.

3. Виноградов В. В. Основные типы лексических значений / В. В. Виноградов // Вопр. языкознания. — 1953. — № 5. — С. 3—29.
4. Жовтобрюх М. А. Проблеми взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. — 1973. — № 1. — С. 3—15.
5. Звегинцев В. А. Семасиология / В. А. Звегинцев. — М. : МГУ, 1957. — 321 с.
6. Історія української мови : Лексика і фразеологія / В. М. Русанівський, В. О. Винник, В. Й. Горобець та ін. — К. : Наук. думка, 1983. — 743 с.
7. Кацнельсон С. Д. Содержание слова, значение и обозначение / С. Д. Кацнельсон. — М.—Л. : Наука, 1965. — 110 с.
8. Кочерган М. П. Слово і контекст : (Лексична сполучуваність і значення слова) / М. П. Кочерган. — Львів : Вища шк., 1980. — 184 с.
9. Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови : (Семантична структура слова) / Л. А. Лисиченко. — Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1977. — 113 с.
10. Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови / Л. А. Лисиченко. — Х. : ХДПУ ім. Г. С. Сковороди, 1997. — 132 с.
11. Муромцева О. Г. Стилїстична диференціація лексики української літературної мови / О. Г. Муромцева // Укр. мова і літ. в шк. — 1978. — №12. — С. 32—39.
12. Никитин М. В. Основы лингвистической теории значения / М. В. Никитин. — М. : Высш. шк., 1988. — 165 с.
13. Русанівський В. М. Закономірності розвитку значення слова / В. М. Русанівський // Укр. мова і літ. в шк. — 1981. — № 4. — С. 27—36.
14. Русанівський В. М. Збагачення й оновлення мови / В. М. Русанівський // Укр. мова і літ. в шк. — 1976. — № 8. — С. 47—57.
15. Русанівський В. М. Семантичні процеси розвитку української лексики / В. М. Русанівський // Історія української мови : Лексика і фразеологія. — К., 1983. — С. 660—715.

- 16.Соколовская Ж. П. Проблемы системного описания лексической семантики / Ж. П. Соколовская. — К. : Наук. думка, 1990. — 184 с.
- 17.Сучасна українська літературна мова : Лексика і фразеологія [за заг. ред. академіка І. К. Білодіда]. — К. : Наук. думка, 1973. — 438 с.
- 18.Сучасна українська літературна мова : Підручник для вузів [колект. авт. Грищенко А. П., Мацько Л. І., Плющ М. Я., Тоцька Н. І., Іздиган І. М. ; за заг. ред. А. П. Грищенка]. — К. : Вища шк., 2002. — 439 с.
- 19.Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах : (Основные семантические процессы) / А. А. Тараненко. — К. : Наук. думка, 1989. — 254 с.

Додаткова література

1. Арбатский Д. И. Семантические определения. Основные проблемы толкования лексических значений слов : автореф. дис. на соиск. науч. степени д-ра филол. наук : спец. 10.01.02 «Русский язык» / Д. И. Арбатский. — Л., 1982. — 40 с.
2. Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии / О. С. Ахманова. — М. : Учпедгиз, 1957. — 195 с.
3. Васильев Л. М. Современная лингвистическая семантика / Л. М. Васильев. — М. : Высш. шк., 1990. — 175 с.
4. Ващенко В. С. Слово та його значення : посібник з лексикології / В. С. Ващенко. — Дніпропетровськ, 1976. — 38 с.
5. Волох О. Т. Лексикологія. Лексикографія. Фразеологія / О. Т. Волох // Сучасна українська літературна мова : Вступ. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Словотвір / О. Т. Волох. — К., 1986. — С. 130—182.
6. Денисов П. Н. Лексика русского языка и принципы ее описания / П. Н. Денисов. — М. : Наука, 1980. — 253 с.

7. Кочерган М. П. Лексична сполучуваність слова як засіб розмежування значень слова / М. П. Кочерган // Укр. мова і літ. в шк. — 1978. — № 11. — С. 27—36.
8. Кочерган М. П. Про системність у лексиці та семантиці / М. П. Кочерган // Укр. мова і літ. в шк. — 1976. — № 4. — С. 38—45.
9. Кузнецова Э. В. Лексикология русского языка / Э. В. Кузнецова. — М. : Высш. шк., 1982. — 152 с.
10. Кузнецова Э. В. Полисемия и ее отношение к слову и понятию / Э. В. Кузнецова // Язык и мышление. — М., 1967. — С. 208—214.
11. Лисиченко Л. А. Типи синонімів за значенням / Л. А. Лисиченко // Укр. мова і літ. в шк. — 1973. — № 11. — С. 40—47.
12. Никитин М. В. Лексическое значение слова : (Структура и комбинаторика) / М. В. Никитин. — М. : Высш. шк., 1983. — 127 с.
13. Паламарчук Л. С. Лексико-семантический розвиток мови / Л. С. Паламарчук // Мовознавство. — 1982. — № 4. — С. 3—8.
14. Плахотнюк Н. О. Слово як архетип культури : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.04 „Філосо. антропологія, філософія культури” / Н. О. Плахотнюк. — К., 2000. — 20 с.
15. Почепцов Г. Г. Коммуникативные аспекты семантики / Г. Г. Почепцов. — К. : Вища шк., 1987. — 129 с.
16. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. — К. : Наук. думка, 1988. — 240 с.
17. Українська мова : Енциклопедія / [ред. кол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. — К. : Укр. енцикл., 2000. — 752 с.
18. Уфимцева А. А. Слово в лексико-семантической системе языка / А. А. Уфимцева. — М. : Наука, 1968. — 272 с.
19. Шмелев Д. Н. Введение / Д. Н. Шмелев // Современный русский язык : Лексика / Д. Н. Шмелев. — М., 1977. — С. 5—48.
20. Языковая номинация : (Виды наименований). — М. : Наука, 1977. — 359 с.

Питання для самоконтролю

1. Визначте слово як основну лексичну одиницю?
2. Які ознаки слова ви знаєте? Які функції виконує слово?
3. У яких мовних аспектах вивчається слово?
4. Які слова називаються повнозначними і неповнозначними?
5. Які слова називаються власними і загальними?
6. Що вивчає семасіологія? Назвіть об'єкт і предмет семасіології.
7. Дайте визначення термінам *лексема*, *семема*, *сема*, *семантична структура значення*, *лексико-семантичний варіант*.
8. Поясніть, у чому полягає звуження, розширення та зміщення лексичного значення слова? Наведіть приклади.
9. Що називається лексичним значенням слова? Чи всі слова мають лексичне значення?
10. Які теорії лексичного значення слова існують у мовознавстві? Розкрийте їх зміст.
11. Що називається граматичним значенням слова, граматичною формою, граматичною категорією?
12. Що називається денотатом, сигніфікатом, референтом?
13. Схарактеризуйте денотативне й конотативне значення слова.
14. Які критерії розрізнення лексичного значення слова ви знаєте?
15. Які типи лексичних значень слова ви знаєте? Розкрийте їх суть. Наведіть приклади.

3. Пряме і переносне значення слова. Види перенесень

3.1. Пряме значення слова

Семантику слова в аспекті його статичності і динаміки можна описати за допомогою поділу лексичних значень на первинні і вторинні, прямі і переносні. Ця класифікація лексичних значень важлива із синхронічної точки

зору, оскільки вона відображає характер відношень між окремими значеннями в структурі полісемічного слова як явища лексико-семантичної організації мови на певному етапі її історичного розвитку. Виділення первинного і вторинного значень слова та їх характеристика має важливе значення для з'ясування особливостей співвідношення та ієрархії окремих лексико-семантичних варіантів слова. Переносне значення слова є за своїм характером вторинним. Воно виникає на основі первинного значення слова, яке для нього є твірним. У процесі історичного розвитку семантики багатозначного слова в його структурі можуть відбуватися суттєві зміни, що пов'язані зі зміною статусу первинного і вторинного значення слова. У синхронічному плані первинне значення слова може відходити на периферію його семантичної структури й усвідомлюватися як вторинне переносне. І, навпаки, вторинне значення слова може ставати головним, найменш залежним від контексту, а відтак мислитися як пряме первинне значення слова.

Прямі номінативні значення слова є результатом первинної номінації. Вони безпосередньо вказують на співвідношення слова з явищем дійсності. Такий зв'язок історично усталений у національній мовній свідомості мовця. Наприклад: *будинок* – «будівля, споруда, призначена для житла». *Книжка* – «зброшурована в одне ціле й оправлена певна кількість (звичайно понад 5) друкованих або рукописних аркушів. *Студент* – «той, хто навчається у вищому або середньому спеціальному навчальному закладі».

Кожне значення слова формує стійкі асоціації, що пов'язані з відповідним словом. Ядро таких асоціацій є обов'язковим для мовців, тому можна вести мову про те, що пряме значення безпосередньо виявляє свою національно-культурну асоціативну значущість. Пряме значення слова усвідомлюється як таке, що не залежить від контексту загалом або потребує загальних уявлень про типові контексти свого вживання. Пряме значення слова виникає із потреби виділити й назвати певне явище дійсності, тому його важливою функцією є номінативна функція. Водночас пряме значення слова зумовлюється й когнітивною функцією мови і в такій своїй якості містить

у предметно-поняттєвому змісті слова результати пізнавальної діяльності людини. Слова, що мають пряме номінативне значення, часто утворюють свої словотвірні варіанти, у яких пряме значення слова модифікується за рахунок появи експресивних компонентів лексичної семантики. Наприклад: *рука* – *рученька* – *ручище*; *баба* – *бабуся* – *бабище*. Прямі значення слова можуть бути стилістично нейтральними і стилістично маркованими. Порівняймо, наприклад: *парубок* – *легінь*, *доглядати* – *панькатися*, *архітектор* – *зодчий*.

Пряме значення слова, якщо його розглядати в історичному аспекті, не залишається абсолютно незмінним. Будучи інтегрованим у лексико-семантичну систему мови, підпорядковуючись загальним процесам розвитку людської думки, специфіці оцінного відношення мовця до дійсності, пряме значення слова може трансформуватися. Одні його компоненти можуть зникати, замінюватися іншими, причому це стосується не тільки поняттєвого змісту слова, а і його стилістичного забарвлення, конотативних елементів лексичного значення. Порівняймо, наприклад, прямі значенні одного й того ж слова *націоналіст*, що відбивають різні поняття про позначуване явище дійсності:

Націоналіст – 1. Прихильник націоналізму (у 1 значенні). 2. Прихильник, учасник національно-визвольного руху. 3. Представник вузьконаціонального напрямку у науці, мистецтві та ін.¹

Націоналіст – людина, яка у своїй системі цінностей ставить на перше місце права та інтереси своєї нації, своєї держави, не заперечуючи при цьому прав та інтересів інших націй і держав².

У тлумаченні значення слова *атом*, представленого в сучасному словнику української мови, не фіксується характерне для кінця XIX – поч. XX ст. уявлення про те, що *атом* – це найменша *неподільна* частина. Сучасне

---

¹ Словник української мови: В 11-ти т. / Редколегія: акад. АН УРСР І. К. Білодід (голова) та інші. — К. : Наук. думка, 1974. — Т.5. — С. 232.

² Тлумачний словник української мови: Загальноживана лексика: Близько 60000 слів / За заг. ред. проф. В. С. Калашника. — Х. : ФОП Співак Т.К., 2009. — С. 571.

тлумачення слова *атом* – «найменша частинка хімічного елемента, що складається з ядра й електронів»¹.

Отже, пряме значення слова породжується однією з визначальних функцій мови – номінативною. Воно є основою організації парадигматичних та синтагматичних відношень у лексиці.

3.2. Переносне значення та переносне вживання слова

На основі прямого значення слова виникає його переносне значення. Сама наявність переносного значення слова в його співвідношенні з прямим означає, що слово називає різні явища дійсності і відповідно виражає різні поняття. Наявність прямого і переносного значення слова та їх усталення в мовній системі приводить до появи багатозначності, або полісемії. Переносне значення слова завжди є вторинним значенням слова. Порівняймо, наприклад: *заєць* – 1. Невеликий полохливий звірок родини гризунів, із кучим хвостом, довгими задніми ногами і довгими вухами. 2. *перен.* розм. Безквитковий пасажир або глядач у театрі, кіно і т. ін. *Зірка* – 1. Самосвітне небесне тіло, що становить скупчення розжарених газів. 2. *перен.* Про дуже видатну, прославлену людину.

Звернімо увагу на одну характерну особливість лексикографічної кодифікації багатозначного слова у тлумачних словниках з погляду особливостей позначення переносних значень. В одних випадках у семантичній структурі багатозначного слова позначкою *перен.* позначаються всі значення слова, крім прямого. Наприклад: *загострювати, -юю, -юєш і рідше загостряти, -яю, -яєш, недок., загострити, -рю, -остриш, док.* 1. Робити гострим кінець, край чого-небудь. 2. *перен.* Робити чутливішим, сприйнятливим до чого-небудь (органи чуття і т. ін.). Загострити слух. 3. *перен.* Збуджувати, посилювати. 4. *перен.* Робити більш напруженим,

---

¹ Тлумачний словник української мови: Загальноживана лексика: Близько 60000 слів / За заг. ред. проф. В. С. Калашника. — Х. : ФОП Співак Т.К., 2009. — С. 36.

нестерпним. Загострити суперечності¹. В інших випадках позначка *перен.* не використовується взагалі при наявності кількох різних значень слова. Наприклад: *загублювати, -юю, -юєш, недок., рідк., загубити, -гублю, -губиш, док.* 1. Через неуважність утрачати що-небудь, позбуватися чогось. 2. Частково або повністю втрачати які-небудь особливості, якості і т. ін. 3. тільки док. Призвести до загибелі, знищення, руйнування². Чи означає те, що семантична структура слова *загубити* не містить переносних значень, тобто вторинних значень слова? Чому в одних випадках помітка *перен.* уживається в словниках при описові вторинного значення слова, а в інших випадках вона відсутня? Це можна пояснити тим, що існують різні причини появи переносних значень. В одних випадках переносне значення виникає в результаті оцінно-кваліфікаційної діяльності людини, що приводить до появи образного, стилістично-виразного, конотативно забарвленого переносного значення. Тому в лексикографічній практиці виникає потреба описати таке значення за допомогою відповідної позначки. Але в інших випадках поява переносних значень не зумовлює появу в них образних, оцінно-експресивних компонентів. У цьому випадку у словниковій статті примітка *перен.* не вживається. Отже, характерні особливості переносного значення значною мірою залежать від чинників, що визначають його структуру. У будь-якому випадку переносне значення містить семантичні компоненти, що об'єднують його з твірним для нього значенням. Наприклад, у різних значеннях слова *голка* – «тонкий металевий стрижень із гострим кінцем і вушком для нитки; знаряддя для шиття» та «загострений з одного боку металевий (рідше дерев'яний) стрижень спеціального призначення» таким компонентом є сема *гострий*. А значення цього слова «лист хвойного дерева або колючка на певних видах рослини» об'єднуються з першим значенням семами *видовжена тонка форма і загостреність*. Наявність спільних компонентів між прямим і переносним значеннями слова зумовлює його семантичну тотожність.

¹ Тлумачний словник української мови: Загальновживана лексика: Близько 60000 слів / За заг. ред. проф. В. С. Калашника. — Х. : ФОП Співак Т.К., 2009. — С.324.

² Тлумачний словник української мови: Загальновживана лексика: Близько 60000 слів / За заг. ред. проф. В. С. Калашника. — Х. : ФОП Співак Т.К., 2009. — С.325-326.

Структура переносного значення слова, що виникає на основі характерологічної метафори або метонімії, відрізняється семантичною двоплановістю. У ній взаємодіють пряме і переносне значення слова. Позначення мовного явища дійсності не виключає зі змісту новоствореного поняття попереднього значення. Унаслідок цього утворюється образність лексичного значення слова. Наприклад: *бомбардувати* – *перен.* Набридати чимось, не давати спокою кому-небудь, домагаючись чогось¹. *Вир* – *перен.* Бурхливий, стрімкий рух чогось (натовпу, транспорту, подій і т. ін.), який захоплює, втягує².

Переносні значення слова є особливо важливим засобом формування національної мовної картини світу, їх виникнення та розвиток зумовлюється особливостями національного світобачення, національною ментальністю, ціннісними орієнтирами етносу тощо. У цьому зв'язку важливо відзначити, що семантична структура переносного значення містить компоненти різного плану, у тому числі й оцінного, що відображають стереотипні надзвичайно стійкі уявлення й асоціації. Так, переносні значення на позначення позитивних якостей людини виникають у тих лексичних одиницях, що називають явища дійсності, пов'язані з небом, світлом, сонцем. Наприклад: слова *орел* та *сокіл* мають переносні значення, що характеризують сильну, мужню людину. І, навпаки, для позначення негативних ознак людини використовуються лексеми, прямі значення яких називають реалії, пов'язані з низом, землею, водою. Так, негативна характеристика людини створюється за допомогою лексем *змія*, *жаба*, *видра*.

Пряме значення слова завжди містить кілька ознак, кожна з яких потенційно може бути покладена в основу номінації різних мовних явищ дійсності. Якщо розглядати ознаку прямого лексичного значення, що стала основою утворення переносного значення, то в плані семантичної мотивованості таку ознаку можна назвати внутрішньою формою переносного

¹ Тлумачний словник української мови: Загальновживана лексика: Близько 60000 слів / За заг. ред. проф. В. С. Калашника. — Х. : ФОП Співак Т.К., 2009. — С.93

² Тлумачний словник української мови: Загальновживана лексика: Близько 60000 слів / За заг. ред. проф. В. С. Калашника. — Х. : ФОП Співак Т.К., 2009. — С.132.

значення. Як було відзначено вище, поняття внутрішньої форми належить не тільки до вторинної номінації, але й первинної. Переносне значення слова може формуватися на основі зовнішньо виражених (експліцитних) реальних компонентів лексичного значення, а в інших випадках на основі прихованих (імпліцитних), не виражених вербально компонентів. Внутрішня форма слова як змістовий елемент переносного значення може мати об'єктивний і суб'єктивний характер. Об'єктивність внутрішньої форми означає те, що ознака, за якою назване явище дійсності, є реальною, властивою самому об'єкту; вона фіксується у змісті слова. Водночас така ознака може мати чисто уявний характер, вона відображає суб'єктивне бачення і сприйняття людиною навколишньої дійсності. Переносні значення слова у їх змістовій організації завжди відображають взаємодію суб'єктивних та об'єктивних ознак номінації. Статус таких ознак, а водночас і внутрішня форма, особливо виразно виявляються при зіставленні переносних значень лексичних одиниць двох або більше мов. Наприклад, в українській національній картині світу слово *віл* уживається для позначення покірної людини, яка надзвичайно багато і важко працює заради достатку: *Щасливий в світі той, хто так уміє жити, Як наші прадіди жили: Волами рідними дідівський степ кроїть, Довги затилки не згинали* (Л. Боровиковський).

Слово *кінь* уособлює для українця вільне життя, нескорених дух, стрімкість дій і вчинків (*загнуздати коня; кінь життя; кінь часу*), але водночас працьовитість і силу, що знайшло відображення в народних прислів'ях: *старий кінь борозди не зіпсує; дарованому коневі зубів не лічать*.

Переносне значення слова відзначається більшою залежністю від контексту. Очевидно, можна сказати, що чим більшою є залежність переносного значення від контексту, тим меншою є його усталеність у лексико-семантичній системі мови, і навпаки.

Від переносного значення необхідно відрізнити переносне вживання слова, що використовується, як правило, як засіб образної характеристики предмета чи явища, надання йому потрібних ознак лише в певному контексті.

У традиційному вітчизняному мовознавстві питання про переносне вживання слова висвітлюється в річищі наукової думки, яку свого часу висловив російський мовознавець В. В. Виноградов. Згідно з нею переносне вживання – «це або слід колишніх застосувань слова, які не створили окремого значення, або нове застосування одного зі значень слова в індивідуальному, не зовсім звичайному фразеологічному оточенні. При переносному або композиційно ускладненому застосуванні слова в якомусь із його основних значень виникають нові, своєрідні змістові відтінки. Проте ці семантичні нюанси не утворюють самостійного значення. Вони летючі, змінні, іноді важко вловимі»¹.

Розвиток вітчизняної лінгвістичної думки останніх десятиліть зумовив перегляд або уточнення цілого ряду положень, що стосуються функціональних властивостей слова. Тексточентричний підхід до вивчення мови, у тому числі до виявлення функціонально-семантичних параметрів слова, зумовив необхідність уточнити уявлення про природу його змістових параметрів. Своєрідні смислові відтінки, семантичні нюанси в значенні слова можуть виникати не тільки внаслідок цілеспрямованого індивідуально-авторського перетворення мовної семантики слова, а й в результаті проекції сенсу тексту на окреме слово. Річ у тім, що контекст або текст відзначається такою фундаментальною характеристикою, як наявність сенсу (смислу). Смысл породжується в структурі текстового цілого. На основі реалізації істотних зв'язків і відношень між структурними елементами тексту, виявлення яких здійснюється на основі реалізації креативних здібностей читача, саме в смисловій структурі окремого тексту слово може набувати рухливих своєрідних смислових відтінків. У таких випадках необхідно вести мову про вживання слова. Переносне вживання слова є наслідком цілеспрямованої автором трансформації загальномовного значення слова. Переносне вживання слова виступає активним стилетворчим чинником в експресивних

---

¹ Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова / В. В. Виноградов // Вопросы языкознания. — 1953. — № 5. — С.22.

функціональних стилях. Характер перетворень лексичного значення значною мірою залежить від особливостей творчої манери письменника, публіциста, його ідейно-художніх настанов та стильових пошуків.

Переносні вживання слова властиві

- дієприкметникам: *«Приходять предки, добрі і нехитрі, У бородах, простелених на вітрі...»* (А. Малишко); *«Сніги, сніги... Коло загати Затерплі руки гріє вітер»* (В. Булаєнко);
- прикметникам: *«Невже це їй у вечір пізній Він грає про любов і смерть? Невже це їй промінну краплю Дарує небо з висоти?...»* (М. Петренко);
- іменникам: *«Для добрих справ, задля святої згадки, Геть прогорнувши віковий туман, Я подарую вам, мої нащадки; Знак єдності – Князівський талісман»* (М. Руденко);
- дієсловам: *«День зайнявся! Схід в огні. Сонце **вдарило** промінням. В далині, В височині Ллються хорами пісні Над недавнім безгомінням»* (Г.Чупринка).

Переносні вживання слова створені автором для певного контексту. Вони живуть тільки в ньому. З цього погляду переносні вживання повною мірою репрезентують характерні риси ідіостилю письменника. Фіксування таких уживань є важливим завданням сучасної лексикографії, зокрема при укладанні словника мови творів окремого письменника.

3.3. Метафора і метонімія як чинники формування переносного значення слова

Сама можливість виникнення переносних значень ґрунтується на такій пізнавальній діяльності людини, що приводить до відображення в її свідомості певних зв'язків між явищами дійсності. Ці зв'язки можуть бути реальними та уявними, суттєвими й несуттєвими, можуть характеризувати відношення між явищами дійсності з погляду їх подібності, суміжності в різних її виявах. З огляду на це можна говорити про два основні види

переносних уживань – метафору і метонімію. Часто дослідники, крім названих, виділяють також функціональне перенесення і синекдоху.

Метафора є важливим засобом розвитку лексичної семантики, засобом пізнання дійсності та її семантичної категоризації. Традиційно в мовознавстві метафору розуміють як вид тропа, що побудований за принципом подібності. Суть метафори полягає в тому, що назва одного явища (форма мовної одиниці) переноситься на інше на основі подібності між ними та її відображенні у свідомості мовця. Метафора як засіб пізнання у її найдавніших витках виростає з архаїчних уявлень про зв'язок людини і світу. Антропоморфний характер сприйняття світу, надання явищам неживого світу властивостей та ознак людини, а так само і перенесення на людину ознак і властивостей неживої матерії значною мірою зумовили виняткове значення метафори в мові. З історичними змінами у свідомості людського мислення і пізнання змінюється і сам характер сприйняття дійсності. Так, вирази типу *весна прийшла, сонце сідає, зима лютує* містять дієслова, що для сучасної свідомості є переносними, метафоричними. Однак для первісної людини вони зовсім не мали такого значення, оскільки і сонце, і зима, і весна сприймалися як живі істоти, а їхні дії позначалися дієсловами, що мали пряме значення. Таким чином, метафора як типологічне явище мови є історично зумовленою.

Метафора як мовне явище в сучасному вітчизняному та зарубіжному мовознавстві досліджується в різних аспектах: семасіологічному – як утворення переносних значень, у стилістичному – як троп, засіб виразності, у лінгвофілософському – як когнітивний процес. Усі сучасні підходи до вивчення метафори більшою чи меншою мірою пов'язані з ученням Аристотеля про метафору. Античний філософ уважав, що метафора належить до головних фігур мовлення, виникає вона внаслідок здатності людини бачити подібність, схожість предметів і явищ. Найбільш поширеним, класичним у мовознавстві є погляд на метафору як на переосмислення прямого значення, його рух до переносного. Зрештою, усі наявні в сучасному мовознавстві теорії метафори можна звести до чотирьох найголовніших. Перша – уже названа

вище теорія семантичного зрушення, друга – когнітивна теорія метафори, суть якої полягає в тому, що метафора розглядається як характерний складник пізнавального процесу в усьому його різноманітному наповненні (Е. Маккормак). Третя теорія – інтеракційна, формування системних положень якої ґрунтується на розумінні метафори як взаємодії (інтеракції) відповідних ідей (Л. Річардс і М. Блек). Остання теорія – концептуальна, в якій метафора розглядається як один із основних засобів мислення, при якому сам процес розуміння одного концепту здійснюється в термінах і визначеннях іншого концепту (Дж. Лакофф, М. Джонсон).

Метафора як складне функціонально і семантично неоднорідне мовне явище відзначається різними ознаками, що можуть бути реалізовані при конкретних актах метафоричної номінації:

1. Метафора є згорнутим порівнянням, у якому виділяються об'єкт порівняння, суб'єкт порівняння та основа порівняння (те спільне, що об'єднує два явища).

2. Метафора залежно від своєї функціональної спеціалізації може називати предмет (*дош іде*) або характеризувати відповідне явище (*пеньок* – про розумово обмежену, нетямущу людину). Номінативна метафора виконує функцію ідентифікації явища дійсності. Наприклад: *журавель* – «*птах*» і «*довга жердина біля колодязя*». Завдання такої метафори полягають у тому, щоб дати назву явищу. Для семантичної структури такого типу перенесень образ не є важливим. Характеризувальна метафора має інший характер – вона завжди створює образ, що відзначається чуттєвістю. Основна функція такої метафори полягає в оцінці, для вираження якої важливою є семантична двоплановість метафоричного значення. Наприклад: *бовдур* – «про грубу нерозумну людину».

3. Семантична двоплановість є обов'язковою для метафори лише на етапі метафоричної номінації. З часом вона може втрачатися, і тоді в мові виникають так звані стерті метафори (*час летить, поле діяльності, ніч прийшла, виробництво падає*).

4. Залежно від функціональної спеціалізації метафора може відзначатися експресивністю або бути стилістично нейтральною (*зелений юнак; річка спадає*).

5. Метафора виявляє свій системний характер і реалізується в усіх повнозначних частинах мови.

За напрямками метафоризації дослідники пропонують різні класифікації метафор. Особливого поширення в мовознавстві набула класифікація Квінтіліана: від живого до неживого, у межах живого й у межах неживого (*обличчя міста*). Її витоки простежуються в класифікації С. Ульмана, який, зокрема, і виділяє такі напрямки метафоричного перенесення:

1) антропоморфічний – перенесення від людини на природу і від природи на людину (*рукав річки*);

2) зооморфічний – від тварини на природу, людину (*вовчий погляд*);

3) від конкретного до абстрактного (*туман у голові*);

4) синестетичний (*крикливі кольори*).

Крім того, метафора відрізняється своїми функціями. Так, у функціональному плані можна виділити такі типи метафори:

1. Індикативна метафора, функція якої полягає в тому, щоб називати явище, пов'язане з практичною діяльністю людини (*ніжка стола*).

2. Когнітивна метафора, функція якої полягає у формуванні абстрактного значення. Цей тип метафори характерний для наукового, публіцистичного стилів і стилю усного літературного мовлення (*ріст виробництва; падіння валового національного продукту*).

3. Експресивна метафора, функція якої полягає у створенні певного образу, у тому числі й естетичного. Як зазначалося, образна метафора відзначається оцінним або оцінно-експресивним характером (*він – ведмідь*).

Поліфункціональність метафори зумовлюється поліфункціональністю самої мови, її зв'язком із різними дискурсами та типами свідомості. Сучасна лексико-семантична система української мови зазнає значного впливу пізнавальної діяльності людини (процесів і результатів), що здійснюється

в науковій галузі. Беручи до уваги особливості використання метафори в мові науки, можна вести мову про так звану наукову метафору, основні уявлення про яку сформувалися у рамках когнітивної теорії метафори. Наукова метафора інтегрована в евристичну, пізнавальну наукову діяльність людини, тому формування такої метафори відбиває складний процес самого наукового пізнання, зокрема гіпотези, порівняння, аналіз старої теорії (поняття) в її проекції на передбачувану теорію. Відтак можна говорити про наукову метафору як особливий засіб мислення, сутність якого полягає у визначенні та встановленні нового наукового знання. Головне призначення наукової метафори полягає в тому, що вона є засобом оформлення нових наукових теорій, нових понять у складі цих теорій, передає й виражає нові наукові концепції.

Метафоричне, як і метонімічне, перенесення значень відзначається надзвичайною різноманітністю, тому воно не піддається вичерпному аналітичному описові. У цьому зв'язку можна вказати на основні напрямки метафоричного перенесення: від природи на людину, у тому числі й на її внутрішній світ; від людини на природу; від зовнішніх ознак людини на її внутрішні, духовні якості; від одного явища природи на інше тощо. На більш конкретному рівні можна вести мову про види перенесень, що відображають відношення між явищами дійсності, зокрема за подібністю форми предметів, розміру, їхніми зовнішніми та внутрішніми властивостями, емоційним впливом на мовця тощо. Види переносних метафоричних значень демонструють певну повторюваність, тому дослідники ведуть мову про семантичні закони у сфері полісемії, що відображають типові універсальні напрямки регулярних видів метафоричних перенесень. Характерними різновидами метафоричних перенесень є такі:

- 1) довгий; той, що має велику протяжність → тривалий (*довга дорога – довга зима*);
- 2) короткий; той, що має малу протяжність → короткий, нетривалий (про час) (*коротка алея – коротке літо*);

- 3) гіркий; той, що має своєрідний різкий смак → сумний, невеселий, сповнений горя, біди (*гіркий перець – гірка подія*);
- 4) солодкий; такий, що має приємний смак, властивий цукрові, медові → приємний (*солодка цукерка – солодка розмова*);
- 5) твердий; такий, що зберігає у сталих умовах свою форму і розмір; важко піддається стисканню → суворий, строгий, беззаперечний (*твердий камінь – твердий погляд*);
- 6) твердий; такий, що важко піддається стисканню → стійкий, непохитний (про людину, характер, слово тощо) (*твердий ґрунт – тверді переконання*);
- 7) м'який; такий, що не твердий на дотик → такий, що легко піддається умовлянню, впливу, поступливий (*м'який хліб – м'який характер*);
- 8) м'який; такий, що не твердий на дотик → такий, що викликає приємні відчуття, позбавлений різкості (про голос, звук, рух, погляд тощо) (*м'яка тканина – м'який вітер*);
- 9) гострий; такий, що має гострий кінець, здатний колоти чи різати → такий, що дуже впливає на органи чуття (про смак, запах тощо) (*гострий ніж – гостра їжа*);
- 10) гострий; такий, що має ріжучий край або кінець → надзвичайно сильний щодо міри свого вияву (*гостре лезо – гостре почуття*);
- 11) гострий; такий, що має ріжучий край або кінець → розвинутий, витончений (про смак, зір тощо) (*гострий камінь – гострий слух*);
- 12) важкий; такий, що має велику вагу → той, що завдає фізичних або душевних страждань; сумний, гнітючий, безрадісний (*важке дерево – важка втрата*);
- 13) важкий; такий, що має велику вагу → такий, що відбувається, проходить із найбільшим ступенем вияву (про горе, температуру тощо) (*важкий диван – важка хвороба*);
- 14) важкий; такий, що має велику вагу → малорухливий, неповороткий, повільний (*важка книга – важка хода*);

- 15) важкий; той, що має велику вагу → складний, пов'язаний із великою затратою фізичних або розумових сил (*важка сумка – важка задача*);
- 16) важкий; такий, що має велику вагу → такий, що відбувається з великим напруженням, складний (*важкі меблі – важкі бої*);
- 17) легкий; такий, що має невелику, незначну вагу → простий, доступний для розуміння, неважкий для виконання (*легкий стіл – легке завдання*);
- 18) легкий; такий, що має невелику, незначну вагу → витончений, який здається невагомим (*легкий багаж – легка споруда*);
- 19) легкий; такий, що має невелику, незначну вагу → невеликий, незначний за кількістю (*легкий стіл – легкий сніданок*);
- 20) пустий; такий, що нічим не заповнений → неглибокий, незмістовний (*пуста кімната – пуста розмова*);
- 21) пустий; такий, що нічим не заповнений → безлюдний, незаселений (*пуста квартира – пуста територія*);
- 22) пустий; такий, що нічим не заповнений → позбавлений виразу (про очі, погляд) (*пуста коробка – пусте обличчя*);
- 23) пустий; такий, що нічим не заповнений → позбавлений змісту, порожній (*пуста аудиторія – пуста душа*);
- 24) великий; такий, що значний за розміром, величиною → численний, значний за кількістю (*великий слон – велика демонстрація*);
- 25) великий; такий, що значний за розміром, величиною → значний, важливий своїм значенням (*великий будинок – велика подія*);
- 26) великий; такий, що значний за розміром, величиною → дорослий (*велике дерево – прийшли всі великі та малі*);
- 27) великий; такий, що значний за розміром, величиною → значний за часом; такий, що вимагає тривалого виконання (*великий балкон – велика робота*);
- 28) малий; незначний за розміром → неповнолітній (*малий пакунок – мала дитина*);

- 29) кривий, непрямолінійний → неправильний, помилковий (*крива лінія – кривий життєвий шлях*);
- 30) кривий, непрямолінійний → такий, що виражає незадоволення, неприязнь (*крива дорога – крива посмішка*);
- 31) чорний; такий, що має колір сажі, вугілля; найтемніший → непроглядний, густий, темний (*чорне волосся – чорна ніч*);
- 32) чорний; такий, що має колір сажі, вугілля; найтемніший → пов'язаний з труднощами, незгодами (*чорні двері – чорні дні*);
- 33) чорний; такий, що має колір сажі, вугілля; найтемніший → властивий злісній, підступній людині (*чорний олівець – чорні справи*);
- 34) золотий; той, що виготовляється із золота → який своїм кольором нагадує блиск золота (*золота краса – золота осінь*);
- 35) золотий; той, що виготовляється із золота → дуже цінний, вартий поваги, важливий (*золота сережка – золота людина*);
- 36) ступаючи ногами, пересуватися, рухатися, змінюючи місце в просторі → пересуватися в небі (про небесні світила, хмари) (*людина вийшла – сонце вийшло*);
- 37) ступаючи ногами, пересуватися, рухатися, змінюючи місце в просторі → здійснюватися, відбуватися, протікати (про час, роботу тощо) (*хлопець іде – весна іде*);
- 38) з'являтися на світ під час пологів → з'являтися, виникати, створюватися (*народилася дитина – народилася ідея*);
- 39) переміщатися зверху вниз під дією власної ваги → втрачатися, зменшуватися (про віру, надію тощо) (*падає листя – падає довіра*);
- 40) переміщатися зверху вниз під дією власної ваги → зменшуватися кількісно (про обсяги) (*падає яблуко – падає виробництво*);
- 41) мати здатність сприймати зором → добре розуміти, усвідомлювати (*бачити схід сонця – бачити проблему в усій її глибині*);
- 42) бути на ногах у вертикальному положенні; не рухаючись з місця → не розвіюватися, триматися в повітрі (*стоїть хлопець – стоїть пил*);

- 43) бути на ногах у вертикальному положенні; не рухаючись з місця → бути в стані бездіяльності, не діяти, не працювати (*стоїть дитина – стоїть завод*);
- 44) бути на ногах у вертикальному положенні; не рухаючись з місця → не розходитися, заповнюючи який-небудь простір (*стоїть собака – стоїть запах*);
- 45) бути на ногах у вертикальному положенні; не рухаючись з місця → триматися певний час (*стоїть бабуся – стоїть гарна погода*).

Окремим різновидом метафори є функціональне перенесення найменувань з одного предмета чи явища на інші. Це перенесення здійснюється на основі подібності функцій двох явищ дійсності. Так, функціональне перенесення спостерігаємо, наприклад, у таких реченнях, як: *Вантажник після важкого робочого дня пішов підкріпитися у їдальню* (робітник, який виконує вантажно-розвантажувальні роботи). *На вантажник робітники поставили величезні мішки з цементом* (спеціальний пристрій на машині для вантаження).

Метонімія – це різновид переносних значень, що ґрунтується на основі суміжності двох об'єктів. Суміжність може бути просторовою, часовою, атрибутивною, інструментальною, причиново-наслідковою тощо. Як і метафора, метонімія характеризується такими ознаками: 1) належністю до певного мовного рівня (лексична, граматична, синтаксична); 2) за стилістичною характеристикою (загальномовна та індивідуально-авторська); 3) за особливостями суміжності, що лежать в основі перенесення; 4) за специфікою зв'язку із мовним і ситуативним контекстом (метонімія власне лексична, конструкційно зв'язана, ситуативно зумовлена).

Метонімічні лексичні транспозиції властиві для значень більшості повнозначних частин мови – іменників, прикметників, дієслів.

Наведемо характерні метонімічні конструкції полісемії, що відображають розвиток лексичної семантики у сфері іменників, прикметників, дієслів.

Для іменників, наприклад, властивими є такі види метонімічних перенесень:

1) матеріал → виріб із цього матеріалу (*видобувати золото – ходити в золоті*);

2) дерево → деревина із цього дерева (*росте сосна – заготовлено багато сосни*);

3) природний мінерал → виріб із цього матеріалу (*видобувати кришталь – завезли красивий кришталь*);

4) рослина → плоди цієї рослини (*абрикос – рослина і плід цієї рослини*);

5) плоди рослини → напій із цих плодів (*випити каву*);

6) рослина → квітка цієї рослини (*на полі ростуть ромашки – ромашки зів'яли*);

7) тварина → хутро цієї тварини (*побачити лисицю – шуба з лисиці*);

8) тварина → м'ясо тварини (*ряба курка – з'їсти курку*);

9) тканина → виріб із цієї тканини (*оксамит – красива тканина – ходити в оксамиті*);

10) орган тіла → захворювання органа (*серце можна назвати мотором людини – у нього серце*);

11) музичний інструмент → людина, яка грає на цьому інструменті (*нова скрипка – він давно вже став першою скрипкою*);

12) опредмечена дія → результат дії (*вишивка тривала дуже довго – вишивка була дуже красива*);

13) опредмечена дія → місце дії (*вхід – дія і місце, куди заходять*);

14) час → дія, що відбувається в цей час (*обід – це час, коли відбувається споживання їжі – усі пішли на обід*);

15) приміщення → люди, які перебувають у цьому приміщенні (*аудиторію було добре відремонтовано – уся аудиторія уважно слухала лектора*);

16) приміщення → меблі, що знаходяться у ньому (*кухня була простора – ми купили нову кухню*);

17) назва установи або організації → люди, які там працюють (*Міністерство сільського господарства – міністерство приїхало з перевіркою*);

18) назва військового підрозділу → люди, які там служать (*рота є підрозділом у складі батальйону – уся рота виконала нормативи на відмінно*);

19) військове звання → людина, яка має таке військове звання (*випускники вищих навчальних закладів отримали звання лейтенантів – на збори запрошують лейтенантів*);

20) наукове звання → людина, яка має таке наукове звання (*кандидат філологічних наук – я вже кандидат філологічних наук*);

21) характер → людина, яка має такий характер (*флегматик – один із психічних типів людини – флегматиків на цю роботу не беруть*);

22) особливість зовнішності → людина, яка має таку зовнішність (*брюнет – це людина з темним волоссям – у кімнату зайшов брюнет*);

23) властивість голосу → людина, яка співає таким голосом (*бас – низький чоловічий голос – у театр прийшов новий бас*);

24) розділ науки → предмет, що вивчається, → підручник із цього предмету (*граматика – розділ мовознавства – на другому курсі вивчаємо граматику – усі отримали в бібліотеці граматику*);

25) ім'я (прізвище) автора → його винахід чи твори (*Леся Українка – відома письменниця – вивчити Лесю Українку*);

26) назва предмета → уміст цього предмета (*нова чашка стояла на столі – випив чашку*);

27) назва літературного жанру → твір, що написаний у такому жанрі (*у XX ст. в українській літературі активно розвивався роман – залишити роман вдома*);

28) частина тіла → деталі одягу на цих частинах (*забити лікті – протерлися лікті*);

29) знак → позначуване ним (*п'ятірка – це назва цифри і числа – під'їхала п'ятірка*);

30) назва заходу → учасники цього заходу (*конференція відбудеться у вересні – конференція підбила підсумки*);

31) установа → приміщення цієї установи (*Національний банк України – у банку кипіла робота*);

32) частина країни → її територія → адміністративно-територіальні одиниці, на які поділяється територія (*значна площею область – Харківська область*);

33) столиця → уряд цієї країни (*почалися переговори Києва з Москвою*);

34) дія → суб'єкт дії (*бути в караулі – караул змінився*);

35) дія → об'єкт дії (*прийти на сніданок – смачний сніданок*);

36) дія → засіб дії (*грунтовка підлоги – масляна грунтовка*);

37) сторона світу → вітер з тієї сторони (*беремо курс на норд – подув норд*);

38) танок → музика до нього (*усі трохи втомилися від фокстроту – з парку почулися звуки фокстроту*);

39) фарба → картини, намальовані цією фарбою (*купити акварель – його акварелі всім сподобалися*).

Прикметникова метонімія зазвичай зумовлюється суміжністю не самих ознак, а характеризованих прикметниками предметів. Іноді вона відбувається і в предикативній позиції: *Вона байдужа до нього – Він байдужий їй*.

Найбільш продуктивними метонімічними конструкціями у сфері прикметників є такі транспозиції:

1) який має якусь властивість, рису характеру (про істоту) → той, що характеризується цією властивістю, якістю (*розумна людина – розумна стаття; сміливий воїн – сміливий виступ*);

2) той, що викликає певні почуття, стан → той, хто перебуває у цьому стані → той, що виражає цей стан (*сумна розмова – сумна людина – сумні очі*);

3) який має певну властивість → призначений для нього (*святковий день – святковий одяг*);

4) що стосується об'єкта → що стосується суб'єкта (*Нобелівська премія – нобелівський лауреат*);

5) ознака предмета → ознака дії предмета (*солодкий сон – солодке спання*).

Для дієслів властивими, зокрема, є такі види метонімічних перенесень:

1) обробляти певним способом → виготовляти у такий спосіб (*варити картоплю – варити суп*);

2) обробляти певним способом → ліквідувати у такий спосіб (*зашивати сорочку – зашивати дірку*);

3) обробляти певним способом → видаляти у такий спосіб (*полоти грядку – полоти лободу*);

4) обробляти певним способом → отримувати у такий спосіб (*вижати лимон – вижати сік*);

5) зачиняти → створювати перешкоду для дії (*зачиняти двері – зачиняти кімнату*);

6) діяти → мати здатність до такої дії (*співати пісню – хлопець співає у значенні «має здібність до співу»*);

7) діяти певним способом → виражати що-небудь у такий спосіб (*дівчина плаче дрібними слізьми – було тяжко, але ніхто не плакав*);

8) рухатися → переміщатися у певному напрямку (*Дніпром плвуть човни – човен пливе до берега*);

9) діяти певним способом → виготовляти, робити щось у такий спосіб (*довбати камінь – довбати отвір*);

10) діяти певним способом → добувати або виготовляти що-небудь у такий спосіб (*бити по дереву – бити олію*);

11) бути зайнятим якоюсь розумовою діяльністю → мати результати цієї діяльності (*усі думали над вирішенням завдання – я і сам так думаю*);

12) мати певну інформацію → бути впевненим у чомусь, завдяки цій інформації (*учителеві потрібно багато знати – я знаю, що ...*);

13) бути в певному стані → займатися якоюсь справою (*піклуватися самому за ким-небудь – піклуватися коло кого-небудь*);

14) видавати які-небудь звуки → інформувати кого-небудь за допомогою цих звуків (*дитина кричала – вартовий кричав про небезпеку*);

15) зазнавати якихось змін → гинути в результаті цих змін (*сорочка швидко сохне на сонці – уся городина сохне без дощу*).

Окремо від метонімії дослідники розглядають синекдоху, під якою розуміють вид перенесення, що полягає в заміні назви цілого назвою частини або навпаки. У широкому розумінні синекдоха є різновидом метонімії, оскільки вона ґрунтується на суміжності двох явищ. Синекдоха заснована на кількісному зіставленні, тому вона часто реалізується у вживанні однини замість множини або навпаки: *Начальство щось записувало у блокноті і просило зайти через тиждень* (А. Макаренко). *Край наш половці руйнують, Нападають на селян. Топче ниви, палить села Половецький дикий хан* (О. Олесь).

Кількісне зіставлення виявляє себе при утворенні стійких словосполучень метонімічного характеру. Наприклад: *ноги моєї тут не буде; мати руку десь*. Заміна цілого на частину або частини на ціле характеризує також розвиток лексичних значень слова, що відзначаються різним ступенем узагальнення. Одне зі значень слова може виражати родові поняття, а інші – видові. Наприклад: *жінка* – 1. Особа жіночої статі. 2. Доросла на відміну від маленької дитини. *Чоловік* – 1. Людина. 2. Особа чоловічої статі.

До явища синекдохи належать також види переносних значень типу душа, голова та інші. Наприклад: *душа* – 1. Психічний стан, загальне внутрішнє спрямування, свідомість 2. Про чуйну людину. *Голова* – 1. Частина тіла людини. 2. Розумна людина.

Різноманітність метафоричних і метонімічних перенесень значень зумовлюється особливостями пізнавальної діяльності людини, що спрямована на виділення, осмислення та позначення явищ дійсності.

Рекомендована література

Основна література

1. Арутюнова Н. Д. Образ, метафора, символ в контексте жизни и культуры / Н. Д. Арутюнова // *Res philological* : Филол. исслед. — М. ; Л., 1990. — С. 71 — 88.
2. Арутюнова Н. Д. Языковая метафора (синтаксис и лексика) / Н. Д. Арутюнова // *Лингвистика и поэтика*. — М., 1979. — С. 147—174.
3. Жоль К. К. Мысль, слово, метафора : Проблемы семантики в философском освещении / К. К. Жоль. — К. : Наук. думка, 1984. — 303 с.
4. Кочерган М. П. Слово і контекст : (Лексична сполучуваність і значення слова) / М. П. Кочерган. — Львів : Вища шк., 1980. — 184 с.
5. Русанівський В. М. Закономірності розвитку значення слова / В. М. Русанівський // *Укр. мова і літ. в шк.* — 1981. — № 4. — С. 27—36.
6. Русанівський В. М. Збагачення й оновлення мови / В. М. Русанівський // *Укр. мова і літ. в шк.* — 1976. — № 8. — С. 47—57.
7. Русанівський В. М. Семантичні процеси розвитку української лексики / В. М. Русанівський // *Історія української мови : Лексика і фразеологія*. — К., 1983. — С. 660—715.
8. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. — К. : Наук. думка, 1988. — 240 с.
9. Склярёвская Г. Н. Метафора в системе языка / Г. Н. Склярёвская. — СПб. : Наука, 1993. — 150 с.
10. Сучасна українська літературна мова : Підручник для вузів [колект. авт. Грищенко А. П., Мацько Л. І., Плющ М. Я., Тоцька Н. І., Іздиган І. М. ; за заг. ред. А. П. Грищенка]. — К. : Вища шк., 2002. — 439 с.
11. Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах : (Основные семантические процессы) / А. А. Тараненко. — К. : Наук. думка, 1989. — 254 с.

12. Уфимцева А. А. Слово в лексико-семантической системе языка / А. А. Уфимцева. — М. : Наука, 1968. — 272 с.
13. Харченко А. П. Переносные значения слова / А. П. Харченко. — Воронеж : Изд-во Воронеж. университета, 1989. — 197 с.

Додаткова література

1. Арутюнова Н. Д. Функциональные типы языковой метафоры / Н. Д. Арутюнова // Изв. АН СССР. Серия лит. и яз. — 1978. — Т. 37. — № 4. — С. 333 — 344.
2. Атаян Э. Р. Метафора, метонимия, синекдоха : (Опыт дифференциальной характеристики и систематизации) / Э. Р. Атаян // Вестн. Ереван. ун-та. Сер. : Обществ. науки. — 1978. — №1(34). — С. 107—115.
3. Василевская Л. И. Метонимия в собственных именах / Л. И. Василевская // Проблемы структурной лингвистики, 1982. — М., 1986. — С. 110—120.
4. Ващенко В. С. Слово та його значення : посібник з лексикології / В. С. Ващенко. — Дніпропетровськ, 1976. — 38 с.
5. Гинзбург Е. Л. Конструкции полисемии в русском языке : Таксономия и метонимия / Е. Л. Гинзбург. — М. : Наука, 1985. — 223 с.
6. Гулый К. В. К вопросу об изучении метафоры (лингвистические аспекты) / К. В. Гулый // Вісн. Харк. ун-ту. — 1986. — №284 : Т. Г. Шевченко. Питання мовознавства і літературознавства. — С. 99—107.
7. Гусев С. С. Наука и метафора / С. С. Гусев. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1984. — 152 с.
8. Задорожный М. И. О границах полисемии и омонимии / М. И. Задорожный. — М. : Изд-во МГУ, 1971. — 163 с.
9. Зевахина Т. С. К вопросу об универсалиях в области полисемии / Т. С. Зевахина // Лингвистическая типология. — М., 1985. — С. 123—133.
10. Кузнецова Э. В. Полисемия и ее отношение к слову и понятию / Э. В. Кузнецова // Язык и мышление. — М., 1967. — С. 208—214.

11. Лендъел Л. «Переносное» значение или «образное употребление» слов? / Л. Лендъел // Лексикология и лексикография. — М., 1972. — С. 48—72.
12. Матросов В. Л. Язык и метафоры / В. Л. Матросов // Логика и язык. — М., 1985. — С. 45—54.
13. Молчанова А. Н. О переносно-образных значениях слов / А. Н. Молчанова // Аспекты лексического значения. — Воронеж, 1982. — С. 23—29.
14. Некрасова Е. А. Метонимический перенос в связи с некоторыми проблемами лингвистической поэтики / Е. А. Некрасова // Слово в русской советской поэзии. — М., 1975. — С. 111—131.
15. Никитин М. В. Лексическое значение слова : (Структура и комбинаторика) / М. В. Никитин. — М. : Высш. шк., 1983. — 127 с.
16. Никитин М. В. Основы лингвистической теории значения / М. В. Никитин. — М. : Высш. шк., 1988. — 165 с.
17. Паламарчук Л. С. Лексико-семантический розвиток мови / Л. С. Паламарчук // Мовознавство. — 1982. — № 4. — С. 3—8.
18. Плахотнюк Н. О. Слово як архетип культури : автореф. дис. на здобуття наук. ступеню канд. філос. наук : спец. 09.00.04 „Філосо. антропологія, філософія культури” / Н. О. Плахотнюк. — К., 2000. — 20 с.
19. Складарская Г. Н. Языковая метафора в толковом словаре : Проблемы семантики : на материале русского языка. В 2-х ч. Ч. 1 / Г. Н. Складарская. — М. : Наука, 1988. — 53 с.
20. Соколовская Ж. П. Проблемы системного описания лексической семантики / Ж. П. Соколовская. — К. : Наук. думка, 1990. — 184 с.
21. Степанова Г. В. Семантика многозначного слова / Г. В. Степанова. — Калининград : Калинингр. ун-т, 1978. — 51 с.
22. Стернин И. А. Разграничение прямого и переносного употребления слова / И. А. Стернин // Семантика и системность языковых единиц. — Новосибирск, 1985. — С. 47—56.
23. Шмелев Д. Н. Введение / Д. Н. Шмелев // Современный русский язык : Лексика / Д. Н. Шмелев. — М., 1977. — С. 5—48.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть основні причини виникнення багатозначності слова.
2. Яке значення слова називається прямим?
3. Які ознаки прямого значення слова ви знаєте?
4. Що таке внутрішня форма слова?
3. Яке значення слова називається переносним?
4. Наведіть приклади розширення, звуження та зміщення значення слова.
5. Чим відрізняється переносне значення від переносного вживання?
6. Яким частинам мови властиві переносні вживання? Наведіть приклади переносних уживань.
7. Дайте визначення метафори та схарактеризуйте її типологічні ознаки.
8. В яких аспектах досліджується метафора?
9. Які теорії метафори існують у сучасному мовознавстві? У чому їхня суть?
10. Чим зумовлена важливість метафори у пізнанні дійсності?
11. Назвіть види метафори залежно від функціональної спеціалізації.
12. Які існують класифікації метафор залежно від напрямків метафоризації?
13. Які функції метафори ви знаєте?
14. Назвіть характерні різновиди метафоричних перенесень. Наведіть приклади.
15. Що таке функціональне перенесення? Наведіть приклади.
16. Що називається метонімією?
17. Назвіть основні ознаки метонімії.
18. Наведіть характерні метонімічні конструкції полісемії, що відображають розвиток лексичної семантики у сфері іменників, прикметників, дієслів.

19. Що називається синекдохою? Наведіть приклади.

Практичні завдання

Завдання 1. Знайдіть у тексті повнозначні і неповнозначні слова. Усі повнозначні згрупуйте залежно від того, що вони позначають (предмет, ознаку, кількість, дію, стан тощо). Серед слів зі значенням предметності знайдіть ті, що позначають істоту/неістоту, власні/ загальні назви, мають конкретне/ абстрактне значення.

Ми їхали, то з надсадним виттям мотора пнучись угору, то повільно спускаючись униз; і Чорний Черемош спочатку пінився з лівого боку, а потім з правого; і гори злітали увись із святковою легкістю, і блакитного серпанку було повно; часом здавалось, що дорога випорсне з-під коліс, тоді тоскно завмирало серце, і десь аж біля самісінького горла холонув раптовий вітерець, не вміщаючись у грудях (Є. Гуцало).

Завдання 2. З'ясуйте лексичне значення слів за тлумачним словником. Складіть з ними речення.

Фальсифікація, дефект, вівтар, фальш, молодий, сивий, ретуш, дієслово, солити, думка, рекорд, колізія, інгредієнт, фанатизм, фарисей, благовіст.

Завдання 3. Серед поданих слів знайдіть однозначні слова і поясніть їх значення. Складіть речення з багатозначними словами (з усіма їх значеннями).

Баян, тема, мікроб, тариф, сивий, братися, аксіома, знати, ямб, вигук, проворний, добрий, малий, теорія, віртуоз, виставляти, реклама, метафора.

Завдання 4. Визначте лексичне і граматичне значення слів *ліфт, пальто, білоручка, від, щирий, колібрі, роз'яснювати, п'ятсот, по-українськи, чудо, до.*

Завдання 5. Доберіть із тлумачних словників української мови і запишіть кілька слів, лексичне значення яких змінилося: стало ширшим або звузилося (порівняно з давнішим значенням).

Завдання 6. Поясніть зміни в семному складі слова в результаті розширення, зміщення або звуження його значення.

слово	первинно	вторинно
племінник	родич; той, хто належить до одного племені	син брата або сестри
павутина	легка сітка з тонких волокон, утворених з клейкої рідини, яку виділяють павуки та деякі інші членистоногі тварини, а також окремі нитки такої сітки	те, що заважає кому-небудь вільно жити, діяти
квиток	документ із помітками поліції про неблагонадійність його власника	документ, який свідчить про ставлення людини до тих чи інших обов'язків; про належність до певного громадянського стану, організації
біржа	місце стоянки візників, фурманів у містах	постійно діючий ринок масових товарів, нерухомості, цінних паперів, золота і валюти, а також робочої сили
пончо	шита або плетена накидка з вирізом у центрі для голови, одяг індіанців	накидка з вирізом у центрі для голови

	Південної і Центральної Америки	
блеф	обман із метою створення перебільшеного уявлення про свої сили, можливості, значимість тощо	у карточній грі в покер: прийом, коли гравець, який має погані карти, діє так, щоб суперники вважали його карти виграшними

Завдання 7. Доведіть, що подані слова мають номінативний тип лексичного значення.

Пустий, акорд, пропонувати, порука, пожирати, серія, янтар.

Завдання 8. Доведіть, що наведені слова можуть мати фразеологічно зв'язаний тип лексичного значення.

Ведмежий, гризти, вітер, рожен, лютий, вовчий.

Завдання 9. Доведіть, що наведені слова можуть мати синтаксично зумовлений тип лексичного значення.

Порох, шуміти, вітер, фонтан, щастити, смола.

Завдання 10. Випишіть із тексту слова, що мають а) активне значення слова; б) пасивне (застаріле) значення слова.

Михайло привіз багаті дари княгині Ользі, мав наказ віча поговорити з нею, нагадати про укладений ряд. Бояри і воєводи поспішали до широких дверей княжого терема. Сенатори, члени синкліту, сходяться на тому, що в Малу Азію треба послати кращі легіони, продер Василь наполягає, що на чолі легіонів треба поставити й ліпшого полководця імперії (С. Складенко). В курені гетьмана січових стрільців зібралися кошові, полковники й курінні отамани (І. Ле). Петро Ярош платив податі нарівні з чиншовою шляхтою і

ще давав осипу від вола по корцеві жита (М. Стельмах). А те, що хлопці голодують і стали дуже неспокійними, – не страшно. Надвірні хоругви добре озброєні, а їм на поміч йдуть і йдуть конфедерати (Ю. Мушкетик).

Завдання 11. Із поданих слів виберіть ті, що мають активне значення. Чи всі вони на сьогодні є неологізмами? Відповідь обґрунтуйте. Складіть речення з 5 словами (на вибір).

Фермер, мас-медіа, екзитпол, фойє, секонд-хенд, бігборд, легіонер, клейноди, інтернет-газета, шати, сайт, швагер, рок, каганець, консолідація, есе, маршрутка, остарбайтер, відродження, протеже, Помаранчева революція, ноутбук, мерчендайзер, дискета, ребрендинг, лізинг.

Завдання 12. Випишіть із тексту слова, що мають термінологічне значення.

Вода (окис водню), H_2O – поширена хімічна сполука; добрий розчинник. Вода найважливіший чинник для всього живого на землі. Вода є постійним компонентом середовища організмів. Багато видів організмів живуть у воді, а ті, що живуть на суходолі, значною мірою залежать від вмісту води в середовищі. Вода у житті організмів відіграє різну роль: входить до їх складу як основний компонент, бере участь у процесах обміну речовин з середовищем як розчинник і метаболіт тощо (Екологія. Охорона природи: Словник-довідник).

Завдання 13. Випишіть із тексту слова, що мають стилістично марковане значення (емоційне, експресивне, розмовне, книжне та інші). Визначте мовні засоби їх творення та стилістичні функції.

Мамусенько, голубонько

Ти ж моя єдина!

Я до тебе все тулюся,

мов мала дитина.

*Ти ж мене усе голубиш,
Сонечком взиваєш.
Все для мене, а про себе
Завжди забуваєш*
(К. Перелісна).

*О рідне слово! Шум дерев!
Музика зір блакитнооких,
Шовковий спів степів широких,
Дніпра між ними левів рев*
(О. Олесь).

*Облітають квіти, обриває вітер
Пелюстки печальні в синій тишині.
По садах пустинних їде гордовито
Осінь жовтокоса на баскім коні*
(В. Сосюра).

*Про все забуду в першу сніговицю,
Вона летить, тривожна і жахна,
Неначе раптом білу-білу птицю
Хтось випустив з осіннього вікна*
(Н. Матюх)

*Вірю-каюсь, падаю-злітаю...
Аж до крові книгу прогортаю,
Але п'ю не з кварти – з ручая!..
І уже нічого не боюся,
Лиш заплющу очі й обіпруся
На маленьке світле рученя*

(Н. Матюх)

Спочатку не поталанило мені: я тоді був змучений, зачучверений хазяйською роботою і скидався на хлопчика років чотирнадцяти (М. Стельмах). – Походжай, доню, та насіннячко лузай! – промовила Прокоповичиха ласкаво, але з отрутою в словах (І. Нечуй-Левицький). – Не боїмося! Всіх переб'єм, собацюги! (О. Довженко). Мова – могутнє знаряддя і для спілкування людини з людиною, і для наукової та публіцистичної думки, і для ораторського мистецтва, і для поетичної творчості, і для ділового листування, і для дипломатичних переговорів. Не тільки поет, прозаїк, драматург, але й фізик чи математик доконче повинні мати до своїх послуг багатий, гнучкий, точний і виразний мовний апарат. Тим словесним фразеологічним запасом, що придбано із уст матері, від родичів, сусідів і т.ін., тут не обійтись. У пригоді стане тут і якнайпильніше вслухання в живу мову різних верств суспільства, і уважне, бажано – з олівцем в руках, читання наукової, публіцистичної, художньої літератури. І, звісно, не обійтись без користування словником (М. Рильський).

Завдання 14. Випишіть із тексту слова, що мають а) діалектне значення слова; б) жаргонне значення слова. Поясніть їх значення; там, де можливо, доберіть літературні відповідники і поясніть різницю між значеннями літературного слова, жаргонного та діалектного.

Хлопці побачили, що конвоїри минули тюрму і ведуть їх до вокзалу. – Та таке, що ви нам крутите голову. Кічу ми проминули і топаємо на бан (І. Микитенко). Оце, думаю, клево! Годі сухмаї кусмарити, хоч ставреників накурляю (Г. Хоткевич). Тут Явдоха мерщій у жлукто і полізла (Г. Квітка-Основ'яненко). Ледве чути, як бідний хлоп коло хати у трембіту трембітає, так файно кругом і тихо (Ю. Яновський). Зовсім не має здібності твоїй новий співець! Він так само складає свої пісні, як і ті два, що були перше. Так уже мені обридли їх думки та співанки, все те саме, без серця, без щирості: все

тільки лестки мені та вихваляння без кінця, – це все я чув уже давно, як складено було преславні пісні ще моєму батькові! Не до сподоби мені твої співці! (О. Пчілка). Вона вже свариться на мене очима: «Біжи борше!» (М. Стельмах). Ішов собі так, ішов, тільки став на гору бейкатися – глядь, а світло кудись униз сунеться, сунеться і зовсім щезло, наче його хто собі в кишеню заховав. Темно зробилося, як під кобеняком, за два кроки поперед себе нічого не видно (Г. Тютюнник). Якраз прислали до нас у Дачний молоду училку, щоб по-англійському шкетів мучила (А. Крижанівський).

Завдання 15. Визначте лексичне значення виділених слів, його тип – пряме чи переносне. Для переносного значення з'ясуйте вид перенесення та обґрунтуйте свою відповідь.

В честь волі нової хвалу співець заграє На **вільних** струнах **вільними** руками (Леся Українка). Сто **гордих** Колосів над збіглими віками. Сто **гордих** дум на **гордому** чолі! (М. Вінграновський). **Пече** землю сонце, **пече** безробітних голод і злість, **печуть** нуждарів-селян злидні і передневок (П. Козланюк). Син **коваля**, він сам став у лави **ковалів** народного щастя... (П. Тичина).

Завдання 16. Складіть речення, вживаючи подані слова в прямому і переносному значеннях. З'ясуйте тип переносного значення, поясніть відповідь.

Чужий, близький, минати, корінь, хвіст, валити, пожережа, грати, лити, кипіти, гризти.

Завдання 17. Які усталені асоціації пов'язані зі словами *береза, кіт, жаба, тополя, персик*. Проілюструйте це мовним матеріалом. Доведіть, що ці асоціації мають стійкий характер.

Завдання 18. Поясніть особливості виникнення внутрішньої форми поданих слів? Чим відрізняються ці слова у плані співвідношення внутрішньої

форми і лексичного значення? На чому основана внутрішня форма слів? На суб'єктивних або об'єктивних ознаках предмета? На суттєвих чи асоціативних ознаках? На рівні первинної чи вторинної номінації? Мотивована основа взята в прямому чи переносному значенні? Метафоричному чи метонімічному?

Зарізати (на іспиті), *одноденка*, *пастух*, *вікно* (пропуск в заняттях), *плавати* (на іспиті), *ну і фрукт!*

Завдання 19. Який тип зв'язку між значеннями багатозначного слова лежить в основі поданих випадків уживання виділених слів. Визначте модель перенесення.

***Фронт** будівельних **робіт** перемістився на околицю міста. До нього донісся **оксамитовий** голос найчарівнішої дівчини на світі. Після **чаю** вона лягла відпочивати. У сусідки було **чисте**, без зморшок **обличчя**. Тепер він у **моїх руках**. Це були зовсім **темні люди**. **Сергійко** вчора **розірвав лікоть**. **Хвороба** підкосила його. У нашому інституті сталася **шумна подія**. **Марійка** піде сьогодні **робити хімію**. Це був дуже **голодний рік**.*

Завдання 20. Визначте семантичну структуру слова та встановіть види перенесень для кожного значення полісемічного слова.

Градус – 1. Одиниця виміру плоского круга, що дорівнює 1/90 частині прямого кута. 2. Одиниця виміру температури. 3. Одиниця виміру дуги кола, що дорівнює 1/360 довжини кола. 4. Умовна одиниця вмісту алкоголю в деяких напоях. 5. Ступінь або міра чого-небудь. 6. заст. Підвищення в класі, на якому стоять стіл і крісло вчителя.

Граматика – 1. Один із розділів мовознавства, що вивчає будову і форму слова, речення, словосполучення. 2. Навчальний предмет цієї науки. 3. Підручник з цього навчального предмета. 4. Будова і форма слова, речення, словосполучення. 5. іст., розм. Третій із семи класів духовного та єпархіального училища.

Завдання 21. Доведіть можливість появи метонімічного значення у поданих словах.

Бас, хліб, горло, Київ, зміна, вальс, газета, емаль, охорона, година.

Завдання 22. У підкреслених словах визначте метафоричні або метонімічні види перенесень. Поясніть, на основі яких особливостей можливі такі переноси. Якщо слово подано у прямому значенні, зазначте це.

легкий вантаж, з легким серцем, легка хода, легкий кашель; чорна, родюча земля, рідна земля, далекі землі (країни); холодна роса, холодне ставлення; красива тарілка, з'їв тарілку; зашивати спідницю, зашивати дірку; голова людини, таблетки від голови; видобувати срібло, ходити в сріблі; рання весна, весна юності; гарячий суп, гаряче серце; старий чоловік, старий лист; тихий дощ, тиха вулиця, тиха людина; холодна вода, холодна розмова; співати колядки, діти співають; рука ляльки, мати руку скрізь; ростуть тройанди, зів'ялі тройанди; дівчина плаче, душа плаче; моя сім'я, мовна сім'я; тихий дощ, тиха вулиця; сонце світить, сонце надії, сонце в душі; листя тремтить, тремтіти від страху; теплий кожух, кожух кулемета; ростуть айстри, зів'яли айстри; полоти город, полоти бур'ян; красива рука, упізнати руку майстра; молодий лейтенант, звання лейтенанта; вітер шепоче, дівчина шепоче; людина іде, час іде; сонце сміється, дитина сміється; птах летить, думка летить; ніч темна, душа темна; тепле літо, тепле почуття; світлий клас, клас дружній, веселий; протікає вода, протікає стеля; сильний бас, народний бас; банан – тропічна рослина, з'їсти банан; солодке варення, солодка розмова; сухий одяг, сухий хліб, суха мова; важка сумка, важка робота, важке почуття; дитина кричить, серце кричить; металевий ніж, металевий блиск в очах; велика чашка, випив чашку; шкіра облазить, спина облазить; стара семінарія, семінарія святкує своє сторіччя; обід тривав не довго, батькові принесли обід.

Модульні завдання

Варіант 1

Завдання 1. Доведіть полісемію поданих слів, увівши їх до складу речення. При переносному вживанні визначте тип, модель конструкцій багатозначності:

картина, співати, блискавка.

Завдання 2. Серед наведених фразеологізмів знайдіть вираз, у якому слово-компонент має фразеологічно зв'язане значення. Відповідь обґрунтуйте.

Мозолити очі, очі стулити, очі відкрити комусь на щось.

Завдання 3. Доведіть можливість виникнення синтаксично зумовленого значення у слова *сокіл*.

Завдання 4. Визначте семантичну структуру слова та види переносних значень (метафора, метонімія, синекдоха, функціональний перенос).

Оселя – 1. Житловий будинок із двором, господарськими будівлями і городом; дворище, садиба; 2. Приміщення для проживання людей; житло. 3. Селище, поселення.

Варіант 2

Завдання 1. Доведіть полісемію поданих слів, увівши їх до складу речення. При переносному вживанні визначте тип, модель конструкцій багатозначності:

золотий, летіти, листок.

Завдання 2. Серед наведених фразеологізмів знайдіть вираз, у якому слово-компонент має фразеологічно зв'язане значення. Відповідь обґрунтуйте.

Щурити очі, очі замилювати кому, очі закривати на щось.

Завдання 3. Доведіть можливість виникнення синтаксично зумовленого значення у слова *шовковий*.

Завдання 4. Визначте семантичну структуру слова та види переносних значень (метафора, метонімія, синекдоха, функціональний перенос).

Наряд – 1. Завдання, розпорядження про виконання якої-небудь роботи. 2. Документ, розпорядження про видачу або відправку яких-небудь матеріалів і т. ін. 3. Виконання певних обов'язків (переважно військових) за особливим дорученням. 4. Група військовослужбовців, підрозділ, який виконує військові обов'язки за особливим дорученням.

Варіант 3

Завдання 1. Доведіть полісемію поданих слів, увівши їх до складу речення. При переносному вживанні визначити тип, модель конструкцій багатозначності:

гострий, обгортати, вікно.

Завдання 2. Серед наведених фразеологізмів знайдіть вираз, у якому слово-компонент має фразеологічно зв'язане значення. Відповідь обґрунтуйте.

Язык до Києва доведе, вертітися на язиці, гострий на язык.

Завдання 3. Доведіть можливість виникнення синтаксично зумовленого значення у слова *везти*.

Завдання 4. Визначте семантичну структуру слова та види переносних значень (метафора, метонімія, синекдоха, функціональний перенос).

Колотити – 1. Розміщувати що-небудь рідке. 2. Певним способом виготовляти (про масло). 3. Викликати неспокій, незадоволення, незгоду; підбурювати про кого-, чого-небудь. 3. Бити кого-небудь.

Варіант 4

Завдання 1. Доведіть полісемію поданих слів, увівши їх до складу речення. При переносному вживанні визначити тип, модель конструкцій багатозначності:

сивий, орел, плакати.

Завдання 2. Серед наведених фразеологізмів знайдіть вираз, у якому слово-компонент має фразеологічно зв'язане значення. Відповідь обґрунтуйте.

Бити байдики, бити по кишені, бити зорю, бити через край.

Завдання 3. Доведіть можливість виникнення синтаксично зумовленого значення у слова *вітер*.

Завдання 4. Визначте семантичну структуру слова та види переносних значень (метафора, метонімія, синекдоха, функціональний перенос).

Лійка – 1. Конус з трубкою, яким користуються для переливання рідини в посуд з вузькою шийкою. 2. Посудина із впаяною в неї трубкою, переважно з ситечком, для поливання чого-небудь. 3. геол. Один із видів підземних печер. 4. діал. Груздь. 5. Черпак для виливання води.

Варіант 5

Завдання 1. Доведіть полісемію поданих слів, увівши їх до складу речення. При переносному вживанні визначити тип, модель конструкцій багатозначності:

чорний, бігти, стіна.

Завдання 2. Серед наведених фразеологізмів знайдіть вираз, у якому слово-компонент має фразеологічно зв'язане значення. Відповідь обґрунтуйте.

Залишитися з носом, відвертати носа, клювати носом, комар носа не підточить.

Завдання 3. Доведіть можливість виникнення синтаксично зумовленого значення у слова *смола*.

Завдання 4. Визначте семантичну структуру слова та види переносних значень (метафора, метонімія, синекдоха, функціональний перенос).

Напря́м – 1. Лі́нія руху або лі́нія розміщення кого-, чого-небудь. 2. Шля́х дія́льності, розви́тку кого-, чого-небудь, спря́мованість яко́їсь дії. 3. Суспі́льна, науко́ва, літе́ратурна і т.ін. шко́ла, течі́я, угруповання. 4. Діля́нка фронту, що розго́ртає воє́нні дії в який-небу́дь бі́к.

Модуль 2

Системні зв'язки у лексичному складі сучасної української мови

Дидактична мета:

- засвоєння теоретичних відомостей про системні зв'язки в лексичному складі сучасної української літературної мови: синонімію, антонімію та омонімію як вияви парадигматичних відношень;
- формування вмінь і навичок визначати та характеризувати вияви системних відношень у лексичному складі сучасної української мови;
- удосконалення культури мовлення на лексичному рівні.

Студенти повинні знати:

- ✓ відомості про основні погляди на парадигматичні відношення в лексиці;
- ✓ зміст і обсяг понять синонімія, антонімія, омонімія, паронімія;
- ✓ причини і шляхи розвитку парадигматичних відношень;
- ✓ структурно-семантичні, генетичні види антонімічних та омонімічних лексичних одиниць;
- ✓ причини появи евфемізмів і перифраз;
- ✓ стилістичні функції синонімів, антонімів, омонімів, паронімів у сучасній українській літературній мові.

Студенти повинні вміти:

- ✓ відрізняти абсолютні синоніми від часткових;
- ✓ розмежовувати омонімічні слова від полісемічних;
- ✓ виявляти та характеризувати різні види синонімів;
- ✓ визначати структуру синонімічного ряду та відмінності між його членами;
- ✓ виявляти логічну основу антонімії, характеризувати структурні та семантичні типи лексичних антонімів;
- ✓ з'ясовувати залежність антонімії та синонімії від багатозначності;
- ✓ розпізнавати омонімічні одиниці в тексті;

- ✓ визначати походження та структуру лексичних омонімів;
- ✓ розпізнавати та пояснювати паронімічні одиниці в тексті;
- ✓ добирати слова для ілюстрації усіх виявів системних зв'язків у лексичному складі сучасної української літературної мови.

Зміст

1. Синонімія в сучасній українській мові.

- 1.1. Парадигматичні зв'язки в лексиці.
- 1.2. Синонімія як один із різновидів парадигматичних зв'язків.
- 1.3. Основні підходи до вивчення синонімії.
- 1.4. Критерії синонімічності.
- 1.5. Поняття синонімії. Лексична синонімія.
- 1.6. Джерела і причини виникнення синонімів.
- 1.7. Типи синонімів.
- 1.8. Синонімічний ряд і його будова.
- 1.9. Функції синонімів.
- 1.10. Евфемізми та перифрази.

Рекомендована література.

Питання для самоконтролю.

2. Явище антонімії в лексичному складі сучасної української мови.

- 2.1. Поняття про антонімію.
- 2.2. Логічна основа антонімії. Критерії антонімічності лексичних одиниць.
- 2.3. Семантичні типи лексичних антонімів.
- 2.4. Структурні типи лексичних антонімів.
- 2.5. Енантіосемія та оксюморон.

Рекомендована література.

Питання для самоконтролю.

3. Омонімія та паронімія в лексико-семантичній системі сучасної української мови.

3.1. Омонімія як мовне явище.

3.2. Лексична омонімія: визначення, критерії розпізнавання лексичних омонімів.

3.3. Типи омонімів.

3.4. Джерела та шляхи розвитку лексичних омонімів.

3.5. Явище паронімії в українській мові.

Рекомендована література.

Питання для самоконтролю.

Практичні завдання.

Модульні завдання.

1. Синонімія в сучасній українській мові

1.1. Парадигматичні зв'язки в лексиці

Лексико-семантичну систему української мови, як і будь-якої іншої мови, не можна розглядати поза її зв'язком із людським чинником у мові. Уся мовна система в її структурно-семантичному, граматичному, стилістичному та функціональному виявах об'єктивується в мовній свідомості. У найширшому розумінні носієм цієї свідомості є народ, що становить певний лінгвокультурний тип. Носієм цієї свідомості є й окремий мовець. У колективній свідомості слово існує як мовне явище, а у лінгвальному вимірі воно є складником лексико-семантичної структури мови, існує в тісному зв'язку з іншими словами. Цей зв'язок має різний характер. З одного боку, він визначається особливостями сполучуваності самого слова, його здатністю утворювати певні синтагми (і тоді ми говоримо про синтагматичні відношення), з іншого боку, зв'язки слова визначаються його здатністю утворювати певні групи слів. В останньому випадку йдеться про парадигматичні зв'язки. Парадигматичні зв'язки між словами виникають на основі семантичної спільності слів, тотожності або близькості їх значень, характеру асоціацій, можливості утворювати опозиційні відношення, протиставлятися, групуватися на основі спільності денотату або належності до однієї позамовної сфери дійсності. У будь-якому разі парадигматичні відношення є такою онтологічною властивістю лексико-семантичної структури мови, що знаходить своє характерне відображення у свідомості людини як репрезентанта всієї мовної спільноти. При цьому слово може мати різні виміри, а відтак і бути складником різних лексичних угруповань, які ще називають лексико-семантичними парадигмами. Це значить, що одне й те ж слово на основі різних критеріїв може належати до лексико-семантичних парадигм слів із близьким значенням (синонімічні відношення), протилежним значенням (антонімічні відношення), слів, що позначають певний фрагмент позамовної дійсності та об'єднуються спільною темою (лексико-тематичні

відношення). Таким чином, синонімія є лише одним із різновидів парадигматичних відношень у лексиці.

1.2. Синонімія як один із різновидів парадигматичних зв'язків

Синонімія виявляється на різних рівнях мови – морфемному, словотвірному, лексичному, фразеологічному та стилістичному. Отже, про явище синонімії можна вести мову в найширшому плані і розглядати її як категорійне мовне явище. Тому широке визначення синонімів репрезентує поняття в його категорійній сутності: «Синоніми – це слова (переважно однієї частини мови) або їхні окремі значення, а також стійкі словосполучення, афікси, словотворчі типи, граматичні форми, зокрема синтаксичні конструкції, що при повній чи частковій формальній відмінності мають тотожні значення (із можливими відмінностями в стилістичних і граматичних характеристиках та в сполучуваності)»¹. Водночас можна вести мову про синоніми одного рівня мови – лексичні, граматичні, синтаксичні тощо. Теоретичні проблеми синонімії чи не найповніше розроблені на матеріалі лексичних синонімів. Це можна пояснити тим, що синонімія найповніше виявляється в лексичному складі мови.

1.3. Основні підходи до вивчення синонімії

Явище синонімії має дуже давні традиції свого лінгвістичного вивчення. На сьогодні в науковій літературі існують різні підходи до вивчення синонімії та критерії її виділення. При цьому найчастіше до уваги береться семантична близькість слів. Однак ця близькість трактується по-різному, залежно від того, що є підставою для її визначення, – власне мовні, системні чи системно-функціональні або тільки функціональні відношення між словами. Зважаючи

---

¹ Українська мова: Енциклопедія / [ред. кол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), Зяблюк М.П. [та ін.] — К. : Укр. енцикл., 2000. — С.585.

на це, можна говорити про різне розуміння явища синонімії. По-перше, при системно-мовному підході синоніми визначаються з погляду їхнього поняттєвого змісту як слова, що тотожні або близькі за значенням. Наприклад: слова *мовити* і *ректи* є синонімами, що належать до лексико-семантичного ряду *говорити*. Перше означає «висловлювати вголос свої думки», а друге – «промовляти». При такому підході до уваги береться лише системний вияв зв'язків між словами, а критерій функціональної адекватності – ні. По-друге, синоніми визначаються також з погляду можливості їх такої взаємної заміни в певному контексті, що не приводить до трансформацій його смислу. Таку точку зору відстоює, наприклад, відомий дослідник С. Ульман, зауважуючи при цьому, що «тільки ті слова можуть бути описані як синоніми, які можуть заміщати один одного в будь-якому контексті без найменшої зміни поняттєвого чи емоційного змісту»¹.

Третя точка зору на явище синонімії представлена тими дослідниками, які вважають, що синоніми – це спільні за предметно-поняттєвим змістом слова, що мають різну стилістичну характеристику. Обґрунтування такої точки зору знаходимо в праці видатного українського мовознавця Л. Булаховського: «При третьому підході синоніми розглядаються як семантично тотожні (подібні) слова, що мають різну стилістичну характеристику. Це вивчення синонімії як стилістичного, виражального засобу мови, як реалізації естетичних функцій слова. Така синонімія в силу її специфіки як властивості поетичної мови розуміється розгорнуто: це засоби тексту, що дають різну оцінку характеристику того, що позначається»².

Критичний огляд різних точок зору на явище синонімії, у тому числі і наведених вище, у контексті розроблення проблеми з навчальною метою подано в підручнику російського мовознавця Л. О. Новикова «Семантика русского языка» (М., 1982). Як відзначає дослідник, «ці підходи, відображаючи різні співвідносні аспекти, не заперечують один одного, а

---

¹ Ullmann St. The Principles of Semantics. — Glasgow — Oxford, 1953. — P.45.

² Булаховский Л.А. Русский литературный язык первой половины XIX века. / Л. А. Булаховский. — К. : Наук. думка. — Т.1. — С. 447.

сполучаються і мають бути розглянуті у своїй єдності; вони становлять один із виявів твердження про те, що тотожність уживання мовних одиниць є відображенням їх семантичної схожості (тотожності). Тому при загальному визначенні синонімії мають ураховуватися ці дві характеристики (як і стилістична роль)¹. Як бачимо, науковець наголошує на необхідності врахувати різні критерії при визначенні синонімії.

1.4. Критерії синонімічності

Розуміння синонімії як категорійної властивості лексико-семантичної системи мови в її парадигмальному вимірі розробляється головним чином на матеріалі лексичної синонімії. Однак кожен різнорівневий вияв синонімії (афіксальна, фразеологічна, граматична, словотвірна, стилістична) має свої особливості. Очевидно, шлях до вироблення типологічних критеріїв синонімії пролягає через виділення і характеристики тих ознак, що демонструють свій різнорівневий мовний характер. Базовими характеристиками лексичної синонімії можуть бути такі, що визначають структурні, семантичні, граматичні та функціональні особливості двох або більше співвідносних одиниць.

1.5. Поняття синонімії. Лексична синонімія

Лексичними синонімами можуть бути слова, що 1) належать до однієї частини мови; 2) є частиною лексичного складу мовної системи у певний період її розвитку; 3) повністю або частково збігаються у своєму лексичному змісті; 4) виконують спеціалізовані функції у мовленнєвих контекстах.

Традиційно у вітчизняному та зарубіжному мовознавстві розмежовують вузьке та широке розуміння синонімії. У вузькому розумінні синонімами є ті слова, що повністю збігаються у своїх значеннях. Концентроване вираження

---

¹ Новиков Л. А. Семантика русского языка / Л. А.Новиков. — М. : Высш. школа, 1982. — С.224.

вузького погляду на синонімію виявляється у виокремленні так званих абсолютних синонімів. Причому їх абсолютність стосується і денотативно-сигніфікативного значення, і функціональних властивостей, тобто вони можуть бути взаємозамінними в певних контекстах. Ідеться про системні відношення між словами *індустрія – промисловість, мовознавство – лінгвістика, прогрес – розвиток, екзамен – іспит, шлях – дорога, восьминіг – спрут* тощо. Утім, навіть розглядаючи такі самоочевидні вияви абсолютних синонімів можна, як виявляється, дійти несподіваного і, на перший погляд, алогічного питання. Чи справді ці синоніми є абсолютними? Очевидно, так звана абсолютність синонімів типу *листоноша – поштар, тайнопис – криптографія* має відносний характер. Це виявляється в тому випадку, якщо брати до уваги специфіку мотивації лексичного значення, актуальність внутрішньої форми для свідомості пересічного мовця, наприклад, у словах *тайнопис, восьминіг*, і відсутність такої форми в словах *спрут, криптографія*. З іншого боку, такі синоніми є функціонально тотожними в мовленнєвій практиці, однак, якщо розглядати функціональність у більш широкому плані, не тільки в мовленнєвому, а й словотвірному, то виявляється, що часто абсолютно однакові з погляду поняттєвого змісту слова мають різний ступінь словотвірної спроможності, і в цьому розумінні вони є функціонально нетотожними.

1.6. Джерела і причини виникнення синонімів

Важливим для розуміння природи синонімії в лексико-семантичному складі сучасної української мови є питання про причини появи синонімів. В українському мовознавстві це питання потребує докладного вивчення. Найчастіше дослідники ведуть мову про причини синонімії в загальнотеоретичному та загальномовному планах, що цілком узгоджується з відповідним аспектом розгляду самого явища як універсальної властивості певної мови. Водночас можна розглядати це питання у більш конкретному

плані, виявляючи причини виникнення синонімів у певний період розвитку мови. Це пов'язано з тим, що синонімія – явище історично зумовлене. Воно визначається загальним станом лексико-семантичної системи, розвитком внутрішніх закономірностей мови, її контактами з іншими мовами, ступенем розгалуженості стильової системи, а зрештою і сукупністю всіх функцій, що виконує мова в певний період її існування.

Як свідчить досвід вивчення явища синонімії вітчизняними та зарубіжними мовознавцями (Ю. Апресян, Л. Боярова, Л. Булаховський, А. Євгенєва, А. Коваль, Л. Лисиченко, О. Нечитайло, Л. Новиков, Є. Регушевський, Ж. Соколовська, О. Тараненко та іншими), це явище настільки складне й різноаспектне, що пояснити його кількома загальними причинами практично неможливо. Так само надзвичайно важко обмежитися й кількома конкретними причинами.

У методологічному плані можна вести мову про різні за своїм рівнем і статусом чинники, що характеризують як самі властивості мови як знакової системи, так і механізми появи тих чи інших синонімічних одиниць. У мові як знаковій системі діють різні процеси і тенденції. Так, з одного боку, у ній виявляється тенденція до впорядкованості, повторюваності, нормативності, регулярності, а з другого, уже значно меншою мірою, – процеси, що свідчать про хаотичність, випадковість, спонтанність. Водночас у мові діють два суперечливих процеси – процес, що ґрунтується на економії мовних засобів, і процес, що виникає на основі їх розширення, збагачення, розвитку. Надлишковість є одним зі свідчень складних виявів функціонування мови. Крім того, у кожний конкретний період розвитку в мові діють семантичні процеси, що значною мірою зумовлюються ексталінгвальними чинниками – мовними потребами суспільства саме в певний період його розвитку.

Жодна мова не розвивається без більших чи менших її зв'язків із мовами інших народів. Очевидно, у річищі означених явищ і слід шукати деякі причини появи синонімів. Крім того, можна вести мову про більш конкретні властивості лексико-семантичної системи, знання яких важливе для розуміння

процесів виникнення і формування не тільки самого явища синонімії, а й окремих лексико-синонімічних рядів та синонімічних груп.

Універсальним семантичним підґрунтям явища синонімії є нетотожність між планом вираження і планом змісту; можливість передати той самий смисл за допомогою різних мовних засобів.

У найзагальнішому плані основними причинами та шляхами розвитку появи синонімів є:

- часткова або повна зміна стратифікаційного статусу лексичної одиниці та її перехід із діалектного на наддіалектний рівень;
- засвоєння лексичного багатства різних діалектів, у складі яких є слова, що на рівні літературної мови вступають у синонімічні відношення;
- семантичний розвиток окремих лексем, що приводить до багатозначності і розширення парадигматичних зв'язків слова, набуття ним здатності входити до складу нових лексико-поняттєвих груп;
- поліфункціональність мови, що визначає необхідність вироблення спеціальних мовних засобів, які адекватно й найбільш точно виконували б відповідну функцію (номінативну, когнітивну, оцінну, естетичну тощо);
- стильовий розвиток мови, що приводить до формування розгалуженої системи стилістичних засобів;
- людський чинник, що зумовлює відображення в лексичній системі емоційної діяльності мовця;
- необхідність дати точне визначення певних явищ, процесів, понять тощо;
- процеси архаїзації лексики при збереженні потреби в певних поняттях, що для свого позначення вимагають появи нового слова;
- мовні уподобання спільноти, що часто реалізуються або в запозиченні слова з інших мов, або у створенні нового слова на питомо національному мовному ґрунті;
- культура мовлення, потреба в гнучкості, різноманітності висловлювання;

- потреба в непрямому називанні явищ дійсності, що зумовлена табу і приводить до появи синонімів-евфемізмів.

Джерелами розвитку синонімів є:

- національна мова в її різних виявах – діалектному, наддіалектному, літературному;
- мови, що контактують з українською мовою;
- індивідуальна мовотворчість письменників.

Таким чином, явище синонімії є притаманною властивістю лексико-семантичної системи, що пов'язана з поліфункціональністю мови, її взаємодією з іншими мовами.

1.7. Типи синонімів

У курсі «Лексикології сучасної української мови» традиційно виділяють три основні типи синонімів: 1) семантичні (ідеографічні, лексичні, понятійні), 2) стилістичні, 3) понятійно-стилістичні (семантико-стилістичні). Кожен із цих типів синонімів виникає на основі особливостей диференціації значеннєвих компонентів лексичної одиниці. Водночас із погляду загальномовної детермінації кожен відповідний тип синонімів зумовлюється функціональними особливостями мови та специфікою лексичного значення.

1. Характерна особливість семантичних синонімів полягає в тому, що лексичні значення двох або більше зіставляваних одиниць відрізняються компонентами сигніфікативного характеру. Тому така синонімія – це синонімія за сигніфікатом. Різниця в значенні двох або більше мовних одиниць стосується предметно-поняттєвого змісту слова і відбиває специфіку додаткових значеннєвих відтінків, які притаманні кожному значенню одиниці, що входить до складу певного синонімічного ряду. Наприклад: *асоціація* – *спілка* – *громада*; *бюрократ* – *чиновник* – *канцелярист*.

Властивою ознакою семантичних синонімів є відсутність діагностичних відмінностей в емоційних, експресивних і стилістичних компонентах

лексичного значення. Однак це не означає, що семантичні синоніми диференціюються лише за своїм сигніфікативним значенням. У багатьох випадках вони визначаються досить виразними відмінностями, що постають у результаті особливостей їх мовленнєвого вживання. Наприклад, функціонально нерівнозначними є слова, що входять до складу такого синонімічного ряду: *хотіння* – *охота* – *бажання* – *жадоба* – *жага*. Якщо слово *охота* виявляє свою продуктивність у розмовно-побутовому мовленні, то *жага* і *жадання* тяжіють до мови художньої літератури.

В окремих випадках семантичні синоніми мають оцінне забарвлення, що може виявлятися більшою чи меншою мірою. Наприклад, у словах *афера* – *шахрайство* – *авантюра* – *махінація* найбільш помітним є оцінне забарвлення в слові *махінація*. Це емоційне забарвлення належить до того складника лексичного значення, який В. Нікітін назвав «імплікаціоналом». Для того, щоб семантичні синоніми *авантюра* і *махінація* стали стилістичними, необхідна зміна статусу оцінного забарвлення в структурі лексичного значення і його перехід до складу екстенціоналу.

Залежно від своєї частиномовної належності понятійні синоніми можуть відрізнятися такими особливостями:

- прикметникові – тим, що виражають певну статичну ознаку не однаковою мірою або характеризують предмет, виділяючи в ньому співвідносні, але не однакові властивості: *безмежний* – *безкрайній* – *неозорий* – *неосяжний*; *автентичний* – *справжній* – *непідробний* – *оригінальний*;

- дієслівні синоніми – тим, що можуть відрізнятися своїми компонентами, які виражають міру інтенсивності дії (*плакати* – *ридати* – *заливатися*), і компонентами, що характеризують дію з інших боків (загальної оцінки, способу виконання дії, протяжності дії тощо): *писати* – *шкрябати* «недбало, абияк писати» – *виводити* «старанно писати, вимальовувати».

- іменникові синоніми – тим, що мають відмінності, які ґрунтуються на особливостях їхньої семантики. В абстрактних іменниках здебільшого

проявляється різниця в значенні, що характеризує міру вияву властивості об'єкта: *сум* «невеселий, гнітючий настрій, спричинений горем, невдачею та ін.» – *печаль* «те, що засмучує кого-небудь, завдає кому-небудь горя, журби» – *туга* «почуття глибокого жалю, переживання, спричинені якимось горем, нещастям, невдачею» – *розпач* «стан сильного душевного болю, безнадійності, безвихідності; відчай».

Конкретні ж іменники, що утворюють семантичні синоніми, мають інший характер відмінностей. Вони здебільшого вказують на особливості об'єкта з погляду його форми, матеріалу, способу виготовлення, розміру тощо: *тин* «огорожа, сплетена з лози, тонкого гілля» – *паркан* «стіна, звичайно дерев'яна, що обгороджує або відгороджує що-небудь» – *огорожа* «паркан, стіна, тин»; *хуга* «сильний вітер зі снігом» – *завірюха* «дуже сильний вітер зі снігом» – *хуртовина* «буря, ураган».

2. Стилiстичнi синонiми – це такі синоніми, що відрізняються конотативними компонентами свого значення. Ці синоніми виникають тільки в тих випадках, якщо лексичне значення слова, крім сигніфікативних, денотативних, містить конотативні елементи, а саме: експресивні, оцінні, стилістичні. Стилiстичнi синонiми виділити не завжди легко, так само, як не завжди можна однозначно їх відмежувати від понятійно-стилiстичних синонiмiв. Найбільш чітко вирізняються ті стилістичні синоніми, що належать до різних функціональних шарів лексики: *пробуджуватися* (загальне вживання) – *розбуркуватися* (розмовне); *говорити* (загальне) – *балакати* (розмовне); *їсти* (загальне) – *лигати* (розмовне) – *нуздати* (просторічне).

Стилiстичнi синонiми виявляють свій лінгвальний статус шляхом зіставлення в межах певного синонімічного ряду. В одних випадках синонімічний ряд, що утворений зі стилістичних синонімів, має стилістично нейтральну домінанту, а в інших – усі слова синонімічного ряду є конотативно маркованими. Тому можна стилістичні синоніми поділити на дві групи:

1) синоніми, що мають стилістично нейтральну домінанту (*обличчя, лице, пика, вид, писок, морда*);

2) синоніми, у яких усі одиниці синтаксичного ряду є конотативно маркованими (*хвалько, хвастун, задавака*).

3. Понятійно-стилістичні синоніми відрізняються і своїми поняттєво-значеннєвими відтінками, і стилістичними компонентами. Причому такі відмінності можуть стосуватися і тих компонентів асоціативного характеру, що вказують на сферу використання слова і відповідно позначаються в словниках за допомогою приміток *книж., розм.: поспішати* «прискорено рухатися» – *походжати* «поважно іти» – *чвалати* «розм. рух, утруднений різними обставинами» – *простувати* «упевнено рухатися у визначеному напрямі» – *швендяти* «розм. ходити без певної мети».

Семантичні, стилістичні та понятійно-стилістичні синоніми утворюють так звану часткову синонімію. В українській мові, як і в інших мовах, існує, крім часткової, повна синонімія, що виникає на ґрунті взаємопов'язаних слів, які мають цілком ідентичні лексичні значення. Такі синоніми називаються абсолютними. Серед причин, що зумовлюють появу абсолютних синонімів, називають, головним чином, дві: 1) взаємодія літературної мови і діалектного мовлення (*лелека, бусел, чорногуз*); 2) взаємодія української мови з іншими мовами (*воротар – голкіпер, півники – ірис*). Абсолютні синоніми можуть утворюватися внаслідок запозичення слів з однаковим лексичним значенням із двох мов. Крім зазначених вище, можуть існувати інші шляхи розвитку абсолютної синонімії. Утримання в складі сучасної української мови деяких застарілих слів слов'янського походження, також приводить до появи абсолютної синонімії. Наприклад, *палець – перст, лоб – чоло*. Утім, ці синоніми є не зовсім рівноцінними за своїм стилістичним забарвленням. Абсолютні синоніми можуть виникати в межах самої літературної мови на основі власне української лексики (*боровик – біляк, будь-коли – абиколи, велетень – богатир, відголос – відгомін*).

У сучасній українській мові абсолютні синоніми трапляються рідко, оскільки вони мають бути тотожними за всіма своїми ознаками, у тому числі і функціями. Більшість слів є надзвичайно близькими за своїм поняттєвим

змістом, тому їх вважають абсолютними синонімами, але вони не рівноцінні у функціональному плані, тобто тяжіють до різних функціональних стилів. Наприклад, слова *туберкульоз* – *сухоти* відповідно належать до термінологічної і розмовної лексики.

Значна частина абсолютних синонімів представлена в певних функціональних стилях. Наприклад, у конфесійному стилі існують численні номінації на позначення Бога, які в релігійній семіосфері відзначаються семантичною тотожністю: *Бог, Вседержитель, Всевишній, Господь, Творець, Творитель, Сотворитель, Спаситель, Всеблагий, Всемогучий, Передвічний, Вишній, Отець*.

Абсолютні синоніми виникають також унаслідок інноваційних процесів лексико-семантичної системи мови, коли явище дійсності, що має вже назву, отримує іншу, поява якої зумовлена активізацією словотворчих ресурсів української мови. Наприклад, *аеродром* – *летовище*; *вертоліт* – *гелікоптер* – *гвинтокрил*.

Абсолютні синоніми є характерним виявом надлишковості, тому час їхнього життя у мові, як правило, короткий.

1.8. Синонімічний ряд і його будова

В академічному підручнику «Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія» (К., 1973) відзначається, що синонімічний ряд – «це системне утворення, об'єднання слів, що визначають одне поняття; певна мікросистема в синонімічній системі мови».¹ Синонімічний ряд можна характеризувати з різних точок зору – історичної, структурно-семантичної, функціональної та інших. Синонімічні ряди утворюють лише ті мовні одиниці, що властиві лексичному складу мови в даний період його розвитку, тобто синонімічний ряд – це історично зумовлена величина. До його складу

---

¹ Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія [за заг. ред. академіка І.К. Білодіда]. — К. : Наук. думка, 1973. — С.74.

входять слова, що мають спільну поняттєву основу або відрізняються певними значеннєвими відтінками. У синонімічному ряду семантичні відношення охоплюють усі його одиниці. Синонімічний ряд об'єднує слова, що функціонують у всіх стилях сучасної української літературної мови, тобто він відбиває особливості лексичних складників усіх стильових систем української мови та її функціональне навантаження.

Традиційно вважають, що в синонімічному ряду існує стрижневе слово, так звана синонімічна домінанта. Синонімічна домінанта – це стрижневе слово, що є носієм загальної поняттєвої інформації, яка представлена в усіх значеннях членів відповідного синонімічного ряду. Крім того, це слово є стилістично нейтральним, воно не позначене яскравим стилістичним забарвленням. У функціональному плані це слово є загальновживаним. Звичайно, домінанту синонімічного ряду визначити не завжди легко, особливо в тих випадках, коли існують слова надзвичайно близькі за своїми семантичними властивостями і спільні з функціонального погляду. Наприклад: *кінець, фінал, фініш, епілог; шосе, шлях, тракт, автострада, дорога, проспект.*

Особливості будови синонімічного ряду відрізняються не тільки виділенням певної синонімічної домінанти, а й тим, що синонімічний ряд має більш або менш чітко окреслене ядро. Звичайно, це стосується лише тих випадків, коли синонімічний ряд складається з багатьох одиниць, різних щодо своєї семантики та функціонування. Безпосередньо до синонімічної домінанти примикають ті мовні одиниці, що незначною мірою відрізняються від неї. Чим більше відмінностей між синонімічною домінантою і словом, що входить до певного синонімічного ряду, тим більш віддаленим від ядра є таке слово. Оскільки синонімічною домінантою є стилістично нейтральне слово, то найбільш тісно пов'язаними з нею є слова, що відзначаються можливістю уживання в різних функціональних контекстах. Слова обмеженого вживання, наприклад із позначкою *діал., розм.* та інші, розташовуються здебільшого в кінці синонімічного ряду. Принцип градації подання синонімів

у синонімічному ряду послідовно подано в словнику синонімів української мови (Словник синонімів української мови: У 2-х т. – К. : Наук. думка, 2001), звідки ми подаємо приклади:

1. ДАРЕМНИЙ (який не дає сподіваних наслідків, не досягає мети) МАРНИЙ, БЕЗПЛІДНИЙ, БЕЗРЕЗУЛЬТАТНИЙ, БЕЗУСПІШНИЙ, НЕУСПІШНИЙ *рідше*, НАДАРЕМНИЙ *розм.*, ЗАДАРЕМНИЙ *розм.*, ПУСТИЙ *розм.*, ПРОПАЩИЙ *розм.*, ЗАПРОПАЛИЙ *діал.*, НЕВДЯЧНИЙ (який не виправдовує затрачених зусиль).

2. ДАРЕМНИЙ див. безпричинний (Т.1. – с.397–398).

1. ТАЄМНИЙ (якого навмисне приховують від інших; відомий небагатьом; який діє приховано), ПОТАЄМНИЙ, ПОТАЙНИЙ, ПОТАЄНИЙ, ПРИХОВАНИЙ, СЕКРЕТНИЙ, ЗАХОВАНИЙ, ХОВАНИЙ, СПРИТНИЙ, ТАЄМНИЧИЙ.

2. ТАЄМНИЙ (який не підлягає розголошенню, тримається в секреті від інших), ПОТАЄМНИЙ, ПОТАЙНИЙ, СЕКРЕТНИЙ, ПРИХОВАНИЙ, НЕГЛАСНИЙ, ЗАЛАШТУНКОВИЙ *розм.*, КОНФЕДЕНЦІЙНИЙ *книж.* (про справу, розмову тощо).

3. ТАЄМНИЙ (про думки, почуття, переживання тощо – не висловлений, не виявлений зовні, не цілком усвідомлений), ПОТАЄМНИЙ, ПОТАЙНИЙ, ПРИХОВАНИЙ, ЗАТАЄНИЙ, ЗАХОВАНИЙ *рідше* (Т.2. – с.721–722).

Оскільки обов'язковою умовою виникнення синонімічних слів є їх належність до однієї граматичної категорії, то члени синонімічного ряду повинні мати спільні граматичні значення і належати до однієї лексико-граматичної категорії слів. Наприклад: *абияк, недбало, будь-як, як-небудь, недбайливо*.

В окремих випадках до складу синонімічного ряду можуть увіходити слова різних частин мови, але це відбувається тоді, коли ці слова мають загальну поняттєву основу і категорійно взаємозамінні. Тому до складу синонімічного

ряду *абиякий, поганий, казна-який, кепський, недобрий* уходять і займенники, і прикметники. Неважко помітити, що займенники як складники наведеного синонімічного ряду вжиті в переносному значенні. Тому здатність таких слів виступати в мові в значенні іншої частини мови (синонімами) пояснюється не тільки природою їхнього лексичного значення, а й трансформацією, що виникає в процесі переосмислення. Категорійні граматичні зрушення можуть відбуватися при метафоричному переосмисленні іменників. Наприклад: *бовдур* – *високий*, *тьма* – *багато*, що дозволяє входити переосмисленим словам у синонімічні ряди. Так, *бовдур* може входити до синонімічного ряду зі значенням «високий», *тьма* – до складу синонімічного ряду зі значенням «багато».

Якщо слово багатозначне, то до складу синонімічного ряду воно входить не в усіх своїх значеннях, а лише в одному, відповідному загальній поняттєвій основі синонімічного ряду. Наприклад, слово *холодний* може мати кілька синонімічних рядів:

- *холодний* «який має низьку або відносно низьку температуру (про повітря, вітер)» – *пронизливий, студений, крижаний, льодовитий, морозний, зимний (розм.), сіверклий (діал.), сіверний (діал.)*;
- *холодний* «який втратив тепло, захолов, застиг (про їжу)» – *охолоджений, черствий, несвіжий, несмачний, твердий, задубілий*;
- *холодний* «який втратив тепло, захолов, застиг (про хату) – *прохололий, нетоплений*;
- *холодний* «який не випромінює тепла (про сонце, зорі, небесні світила)» – *тьмянний, блискучий, сталевий, срібний*;
- *холодний* «який носять у теплу погоду; літній (про одяг)» – *легкий, літній, прозорий, короткий*;
- *холодний* «який не має або не виражає доброзичливості, уваги, запалу тощо) – *сухий, офіційний, крижаний, байдужий, зимний (розм.)*.
- *холодний* «пов'язаний з відчуттям внутрішнього душевного холоду; викликає такі почуття» – *злий, жорстокий, нетерпимий, неприємний*.

Отже, полісемія є важливим чинником формування синонімічних відношень у лексиці.

1.9. Функції синонімів

Когнітивна, естетична, пізнавальна та інші функції мови зумовлюють особливості функціональної спеціалізації лексичних синонімів. У цілому можна говорити про кілька найбільш характерних їхніх функцій:

1) функція заміщення, що полягає в заміні одного слова іншим у певному тексті. Ця функція стосується як повних, так і часткових синонімів. Використання одного слова замість іншого в певних контекстах зумовлюється вимогами культури мовлення, особливості побудови текстів. Причому в стильових системах сучасної української мови замінюватися можуть окремі слова описовими зворотами. Наприклад, *говорити – вести мову*;

2) функція уточнення, яка виявляється серед семантичних і понятійно-стилістичних синонімів. Ця функція характерна для різних текстів, у тому числі й наукового. Її потреба викликана тим, що певне слово, в якому відображаються властивості, ознаки, явища дійсності, не відображає всіх тих його значущих елементів, які важливі певному комунікативному тексту, тому виникає потреба одночасного вживання кількох синонімів. Якщо ж у контексті виникає необхідність підкреслити міру вияву ознаки з погляду її градації, використовуються відповідні синоніми, що характеризують явище дійсності в означеному плані.

Уточнюватися можуть різні сторони явища дійсності за допомогою однокореневих і різнокореневих синонімів: *кидати, покидати, лишати, залишати, полишати*. У будь-якому випадку вживання синонімів завжди пов'язане зі збільшенням обсягу інформації.

Названі функції можуть стосуватися також і тих випадків, коли синонімія використовується з метою оцінки, а саме мовлення виконує оцінну функцію. Наприклад: *Усе це були не відомі, заїжджені анекдоти, а живі оповідання*

(І. Нечуй-Левицький). *А я стою коло східця і радісно, привітно махаю татові й помічаю його сіру бороду...худе, гостре обличчя* (М. Івченко). *Його костисте, змарніле обличчя відсвітилося* (У. Самчук).

1.10. Евфемізми та перифрази

Як було зазначено вище, однією з причин появи синонімів у мові є явище табу. Табу (tapu) – слово полінезійського походження, що увійшло в європейські мови наприкінці XVIII століття, первинно воно означало «віддалений», «відокремлений». Як справедливо відзначають дослідники (Р. Будагов, Д. Фрезер, А. Кацев та інші), «для первісної людини табу – це все, що містить у собі небезпеку, пов’язане із заборобою»¹. Поняття *табу* тісно пов’язане з терміном *евфемізм*. А. Кацев під евфемізмами розуміє «емоційно нейтральні слова або вирази, що використовуються замість синонімічних їм слів чи виразів, які є непристойними, згрубілими або нетактовними. Під евфемізмами також розуміють індивідуально-контекстні заміни одних слів іншими для перекручування або маскуванню сутності позначеного»². Н. Мечковська визначає евфемізми як «заміну табуйованого слова загальноприйнятим»³. В Українській радянській енциклопедії евфемізми тлумачаться як «слова і вирази, що замінюють у мові грубі, непристойні вислови»⁴.

Відношення між табу та евфемізмом характеризуються, як правило, симетричністю; лише інколи вони асиметричні: евфемія неможлива без табу, хоча табу може існувати без евфемії. Таким чином, евфемізми – це слова або словосполучення, які не прямо, а приховано позначають назву якогось предмета, істоти чи явища.

¹ Кацев А. М. Языковое табу и эвфемия : Учебное пособие по спецкурсу. — Л. : Наука, 1988. — С.10.

² Кацев А. М. Языковое табу и эвфемия : Учебное пособие по спецкурсу. — Л. : Наука, 1988. — С.18.

³ Мечковская Н. Язык и религия : Пособие для студентов гуманитарных вузов. — М. : Агентство “ФАИР”, 1998. — С. 63.

⁴ Українська радянська енциклопедія : В 12 т. — К. : Гол. ред. УРЕ. — 1979. — Т.4. — С.391.

Сучасна українська мова успадкувала значну кількість евфемізмів, що виникли в процесі історичного розвитку її лексичного складу. Як правило, евфемізми виникають на позначення назв духів, божеств, небезпечних істот, тварин, хвороб та інших. Так, лексема *вовк* в українській мові має такі синоніми-евфемізми: *кузка, сірий, сірман, сіроманець, дядько, поганець, той малий, нехар, малей, гайда, флов, флиган*.

Надзвичайно розгалуженими є лексико-семантичні груп синонімічних виразів зі значенням «чорт», «змія», «хвороба». Так, наприклад, на позначення чорта в українській мові використовуються такі назви: *агел; Антипо; Антипо безп'ятий; анцибол; анциболот; анциболотник; анцихрист; анцияш; ари́дник; батько; безп'ятий; безп'ятко; бенг; бенера (бенеря); бий го божя сила; бицеватий; бицівник; біда; біда цураха; Біда-осина йому; бісеголовик; біхреса; блуд; бобаки; бог; бодай моци не мав; бузувір; бузувірець; вин, пропау би; закаменник; вихор (вихір); вихорник; вихтір; відь; він; він, заляв би ся; він, нецют би му; він, нек му; він, той, май старший; він, тот, нек би му; він, нек му, тазда ид Озірем; він-осина; він-пропав би; він-цураха му; він-щез би (він, щез би); вітресник; вогнянець; водяник; воно; враг (ворог); вумний; вун, голова би му всхла; гайовик; гаман (гемен, гемон); гаргон; гаспид (гаспидяка, аспід); гидота; гинглюс; гицець; Гнат; Гнатко Безп'ятко; грець; Грицю без п'яти; Грицю безп'ятий; гурский; джус (джюс); диво; дід; дідуньо; дідько лисий; дітько (дідько, тітько, тіттє, дітько); дітько тристенний; дух мли; Дух Святий З Нами; дух темноти; дух тьми; душохват; дюг; дябел; дядько; з ріжками; з хвостиком; закаменник; зальотник; злий; злий дух; змій; инглюзник; Іван Безп'ятий; ідол (ідоляка); ізвир; ірод; кадук (кадюк); капелюшник; кат; клопотник; клятий; конклюс; копитник; кошкодьор; кривий; кривий дітько; кудес; кудесник; кудлатий; куцак; куцан; куць; ласівник; легінь; лектиборідка; лелеки; леш; лисий; лихий; лихий дух; лихо; лізун (лизун); ліктик-бородик; лісовий; лісун; літавець; лукавець; лукавий; лякайло; лях; мамуня; мара; Марко; марник; мимохід (момохід); мимоходник; мольфар; мороз; морок; нарушитель; не свой дух; невидимець; невмиваний;*

невмитий; недобрий; недоля; ненашиє люди; неприятель; несамовитий;
несвидимий дух; несвідомий дух; нетрудний; нечестивець; нечистий
(нечистий, ничистий); нечистий дух; нечисть; никуратий; нікудуца; німчик;
облуд; оппаленик; осина; осинавець (осинавец); осина би му; осина би ти;
очеретяник; оцизник; паничик; пасічник; патлатий; пекельник; пекун;
підплитіник; пламета (планета); поганий; полісун; помічник; потвора;
проклятий; пролаза; проноза; пропав би; пропасник; псяюха; рарашки;
ратичник; ріжкатий; рогатий; родимець; рябий; сам; святий; селеш;
Семенко; скаменюх; скаменюшник (скамінюшник, скаминюшник); скарідь;
скварна; скус; смуток; смуч; сотонник; старший; страх; такий; тії, що не
при хаті згадуючи; той; той, від богацтва; той вовк, що літає; той злий;
той самий; той, бодай моци не мав; той, бодай му фай било; той, бодай му
фоц било; той, Дух святий з нами; той, з ріжками; той, з хвостом; той, що
очи одводе; той, що греблі рве; той, що з ріжками; той, що лозами трясє;
той, що не казати; той, що у води; той-осинавець; тот, аби сі не
повиджував; тот, з ріжками; тот, ізчез би та ни мав моци; тот, ни мав би
моце; тот, осина їму, що у скалі; тот, пек, осина; тот, пропав би; тот,
пропав би од нас крещених; тот, пушов бы в плитя; тот, пушов бы в терня,
не в люди; тот, пушов бы туды, де люде не ходять; тот, рогатий; тот,
скапарив би ся; тот, у черлених гатьох; тот, хромий; тот, цураха му (тот,
цураха би му); тот, чорний с скали; тот, що богу ся узникує; тот, що
в берді сидит; тот, що в лоті жиє; тот, що в пеклі ватру кладе; тот, що
з фостиком; тот, що не гріх піднюструє; тот, що під бзом сидит; тот, що
по бердіх реве; тот, що рипи реве; тот, що сі людям не показує; тот, що
хмари тручіліє; тот, шчес би (тот, шчез би); тот, щезун; тот, що в норі
сидить; тот, що на обрубині сидить; тот, що невільно згадувати
(нагадувати); тот, що у скалі; тот, що у трісках; тот, що по гробах
ходить; тот-осина; тот-осина їму-що у скалі розвєзав би сі з ланца; тот-
осина йому; тот-скаменів би; триюда; убиясник (обиясник); фіон; фрац
(фрас); халабудник; хамінок (хамінок); хапун; хвостатий; хмарник; хованець;

хохлики; хромий; цей; чорна сила; чорний; чяпчик; шайтан; шатак; шатан; шляг; шут; щасливець; щез би (іщез би; щєз би; щєсби); щєзба; щєзби дїявол; щєзник; щєзун; юда; явида (явидник); язя; яритник.

Необхідно відзначити, що евфемізми в процесі свого історичного розвитку можуть втрачати свій первісний характер, у результаті чого виникають так звані стерті евфемізми, які з'являються внаслідок функціонально-прагматичної модифікації слова. Частота його використання веде до зміцнення асоціативних зв'язків між новою назвою і старим значенням і поступового перевтілення цього евфемізму на свою протилежність. Звичайно, евфемістичність поступово знижується до нульового рівня далеко не в усіх номінаціях. Деякі слова та звороти продовжують уживатися як евфемістичні, головним чином, завдяки традиції. До числа стертих евфемізмів, на вживанні яких позначилася сила мовної традиції, науковці відносять непрямі назви *бога* та *чорта*, бо в більшості конкретних мовних ситуацій вони десемантизовані і використовуються як частки або емоційні інтенсифікатори.

Виникнення евфемістичних назв ґрунтується на можливості назвати відповідне явище за різними ознаками. Оскільки ознаки предмета фіксуються у значеннєвій структурі внутрішньої форми, що відображає сутність об'єкта номінації як елемента суспільно усвідомлених відношень і виражає міфологічні інтенції та архаїчні модальності, то табу – це слова, в яких, головним чином, фіксуються другорядні ознаки денотата. Табуїстична релевантність цих ознак визначається передусім у «семантичному просторі» міфологічної свідомості і встановлюється шляхом визначення специфіки зв'язку між внутрішньою формою і значенням слова. Ознаками денотатів, які можуть використовуватися для їх евфемістичного називання, є, зокрема: «розмір» («малий», «дрібнах» – вовк; «великий», «тот великий» – ведмідь; «довга»; «тота довга» – змія); «місце мешкання» («болотяник», «лісовик», «водяник», «очеретяник» – чорт; «та шо в плиттю сидит»; «підтрамниця» – змія; «колір» («сірий, сіроманець» – вовк; «бурило, бурячник» – ведмідь;

«чорна чорнуха», «ряба рябуха», «жовта жовтуха» – змія; «чорний», «рябий» – чорт); «зовнішній вигляд» («паничик», «лях», «патлатий», «рогатий», «кудлатий», «безп'ятий» – чорт); «особливості руху» («літавець», «зальотник» – чорт); «функції» («трясучка», «знобуха», «холодуха», «гнетенница», «корючка» – лихоманка; «лукавий», «шут», «душохват», «ласівник» – чорт).

Поза всяким сумнівом, появу і розвиток численних номінацій на позначення табуйованого явища не можна пояснити тільки тим, що оберегова функція окремих слів послаблюється внаслідок зміни відношення їх значення до названого об'єкта та їх усвідомлення як одиниць прямої номінації. Табу становить категорію міфологічної свідомості історично детерміновану, яка визначається всією сукупністю відношень людини до забороненого предмета, особи, явища тощо. Звідси – внутрішня змістова і структурна неоднорідність назв-табу, яка виявляється у виникненні назв із оцінною семантикою, створенні власних і загальних назв, що містять уявлення про важливі складники міфологічної організації світу.

Оскільки для вторинної номінації міфологічних істот, злих сил, небезпечних для життя людей, тварин суттєвим є референтна пресупозиція, яка містить усю повноту знань соціуму про світ, функціональна спеціалізація евфемістичних і табуїстичних назв, зберігаючи свою головну прагматичну спрямованість, характеризується також внутрішньою неоднорідністю. У цьому зв'язку, за нашими спостереженнями, можна виділити п'ять розрядів аналізованих номінацій.

До першого належать назви, в яких виражається уявлення про паралельне існування двох світів – людського і демонологічного, їх недотичність. Звідси значення назв-табу, будучи «абсолютним» за своїм характером, містить компонент «відносної» семантики – вказівки на основні координати – знаходження особи і демонологічного персонажа, часу, конкретної ситуації тощо: «той, що в скалі живе», «ті, що не при хаті згадуючи», «той, що з ріжками», «тот, що у трісках» – чорт; «тота, що сичит», «тота довга»,

«та що в плиттю сидит», «тота під корчом» – змія; *«не тобі будь сказано»* – хвороба.

Такі одиниці, будучи зумовленими загальними особливостями процесу, «який можна назвати перетворенням мови на мовлення», тісно пов'язані зі структурними елементами лексико-семантичної організації мови. «В елементах мови взагалі, у лексичних одиницях особливо, знаходять висвітлення не тільки суб'єктивні, але й насамперед об'єктивні просторові і часові характеристики предметів. Відповідно в мовних засобах, у семантиці окремих слів, цілих мікросистем знаходять вираження різні види відносної характеристики предметів, подій, визначення їхнього просторового, часового й іншого зв'язків через відношення один до одного»¹.

До другого розряду належать мовні одиниці, у значенні яких міститься імпліцитна вказівка на своєрідний перехід злих сил від «чужого» до «свого» світу: *«вуйко»* – ведмідь; *«тітка»* – лихоманка; *«дядько»* – вовк; *«дід»*, *«дідуньо»*, *«батько»* – чорт; *«мамуня»* – чортиця.

До третього розряду належать номінації, які відображають прагнення мовців захиститися від злих сил шляхом їх переведення на інший, вищий рівень ієрархічної сакральної організації світу: *«богиня»* – віспа; *«богиня»*, *«агел»*, *«бог»*, *«святий»* – чорт. До цього ж розряду евфемістичних назв належать і численні назви демонологічних істот, плазунів, які виникли внаслідок семантичної транспозиції власних імен християнських святих, біблійних персонажів тощо: *«Мосей»* – вовк; *«цариця Олена»* – змія.

Четвертий розряд складають лексичні одиниці, які виникли в результаті цілеспрямованої актуалізації конотативних властивостей слів, що належать до міфологічної лексики і характеризуються меліоративною конотативністю: *«краса»* – змія; *«панна»* – жаба, *«щасливець»*, *«помічник»* – домовий.

До п'ятого розряду належать евфемістичні назви, утворені на основі лексики із пейоративним значенням: *«біда»*, *«поганка»*, *«паскуда»*,

---

¹ Языковая номинация: (Виды наименований). — М. : Наука, 1977. — С.49.

«паскудниця», «паршивка», «обжора» – змія; «біда», «лихо», «смуток», «недоля», «страх», «погань», «гідота», «враг», «потвора», «неприятель» – чорт; «проклята», «ворогуша», «поганка», «лихая» – хвороба; «поганець» – вовк.

Отже, представлена в українській мові евфемістична лексика, спричинена дією табу, неоднорідна за своїм складом. Її номінативні особливості тісно пов'язані зі змістом міфологічних уявлень і відображають давні вірування в оберегову функцію слова.

Евфемізми виникають також унаслідок дії певних моральних норм, природного почуття сорому, а звідси і потребі приховано назвати певне явище: замість *брехати* – *говорити неправду*, замість *стара людина* – *людина поважного віку* тощо.

Збагачення лексико-семантичного складу української мови відбувається також у результаті непрямой (вторинної) номінації явищ дійсності, що приводить до появи перифраз – описових зворотів, що вживаються замість звичайної, усталеної назви особи, предмета, явища. Іноді термін *перифраза*, або *парафраза* використовують у значенні «стилістичний прийом, що полягає в заміні однослівного найменування описовим виразом, який здебільшого містить оцінку. Наприклад, *живе срібло* – «*риба*», *чорне золото* – «*нафта*», *крилаті санітари* – «*птахи*», *ранок життя* – «*дитинство; юність*». На сучасному етапі в східнослов'янському мовознавстві існує дві точки зору на перифразу: вузька, що бере свій початок від вчення О. О. Потебні про естетичну природу художнього слова (Л. Булаховський, О. Кожин, Є. Макаренко, Л. Синельникова), і широка, представниками якої виступають А. Свашенко, І. Соколова, М. Коломієць, Є. Регушевський, О. Юрченко та інші.

Перифраза розглядається як стилістичний засіб або троп. Тракткування перифрази як стилістичного засобу, за допомогою якого здійснюється заміна однослівних позначень, виявляється ширшим, ніж розуміння перифрази як тропа. Стилістичний аспект вивчення перифрази дозволяє виділити таку

ознаку перифрази як стилістичного прийому і стилістичного засобу: здатність її послуговувати підвищенню виразності й дієвості тексту. Ономасіологічний підхід до вивчення перифрази дозволяє визначити ряд інших ознак (наявність референтного зв'язку між різними денотатами, створюваність у мовленні, призначення виконувати функцію вторинної номінації тощо), які характеризують її як номінативний засіб і допомагають відмежувати перифразу від інших структурно тотожних одиниць.

Перифраза виникає на основі виділення характерних ознак явища дійсності. Ці ознаки формують цілісний образ або внутрішню форму перифрази. Поява перифраз зумовлюється, головним чином, позамовними чинниками. Серед них можна виділити, по-перше, прагматичні настанови мовця, які пов'язані з його бажанням дати предметові, явищу певну емоційну оцінку. По-друге, комунікативно-ситуативні, що зумовлюють появу перифрази у зв'язку з евфемістичними причинами. Крім того, існують мовні причини, що полягають у необхідності дотримання стилістичних норм, уникнення повторів тих самих слів або виразів. Перифраза завжди виражається кількома словами, передає одне поняття і становить собою семантично неподільне словосполучення.

Збагачення виражальних ресурсів мови перифразами тісно пов'язане з розвитком функціональних стилів української мови – художнього, наукового, офіційно-ділового, публіцистичного, конфесійного та інших. У кожному конкретному випадку розвиток перифраз у межах певного функціонального стилю зумовлюється цілою системою чинників, що відображають характерні ознаки та типологічні риси функціонального стилю. Так, у художньому стилі перифрази відзначаються оцінністю, емоційністю та експресивністю і в такій своїй якості входять у систему виражально-зображальних засобів художньої літератури: *«Будеш, батьку, панувати, Поки живуть люде; Поки сонце з неба сяє, Тебе не забудуть!»* (Т. Шевченко).

В офіційно-діловому стилі перифрази використовуються для максимально точного вираження певного поняття. Саме потреба у точному й однозначному

вираженні певних понять зумовлює появу перифрастичних висловів типу *доводити до відома* – «повідомляти», *виносити догану* – «карати», *брати приклад* – «наслідувати».

У мові засобів масової комунікації перифрази використовуються здебільшого як мовні знаки для вираження широкого спектру оцінних та експресивних значень із позитивною оцінкою (*золоте руно* – «вовна», *зоряний час* – «найвищі досягнення, тріумф») або негативною оцінкою (*зелений змій* – «алкоголь», *їудине поріддя* – «зрадник, запроданець»).

Перифрази виникають лише в певному контексті. Вони мають ситуативно-комунікативну зумовленість. Це стосується насамперед перифраз художньої літератури, контекстуальний характер та індивідуально-авторське начало яких проявляються особливо виразно. Індивідуально-авторські перифрази можуть уходити до загальнономовного вжитку. Такими загальнономовними перифразами є вислови з творів Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка та інших українських письменників. Наприклад, *всевидяще око* – «Бог» (Т. Шевченко), *«А я, брати запорожці, Возьму собі рясу, Та піду поклони бити В Межигор до Спаса»* – «у монастир» (Т. Шевченко).

Перифрази позначають широке коло явищ дійсності – історичних осіб, абстрактні поняття, природні копалини, навчальні заклади, час, у тому числі й життєвий, рослини тощо. Так, тематичні групи перифраз складають назви:

- країн (*степова Еллада* – Україна);
- історичних осіб (*батько нашої нації* – Т. Г. Шевченко);
- географічних понять (*Голуба планета* – Земля);
- міст (*столиця українського гончарства* – Опішня);
- професій і видів діяльності людей (*технологи полів* – агрономи);
- абстрактних понять (*жорстока пані життя* – істина);
- політичних понять (*Гарант Конституції* – Президент);
- релігійних понять (*Вищий розум, Отець наш небесний, Великий Творець* – Бог);
- понять соціального зла (*повільне самовбивство* – наркоманія);

- представників фауни (*морський гігант – кит*);
- флори (*зелені легені міста – дерева*);
- корисних копалин, мінералів (*сонячний камінь – буриштин*).

Активізація образного мислення, посилення людського чинника в мові зумовлює розвиток системних відношень у складі перифрази. Про це свідчать синонімічні перифрази (*газ – блакитне паливо; голубе паливо; голубе золото; діти – майбутнє планети; найдорожче багатство нації; підростаюче покоління; маленькі громадяни*).

Образні перифрази іноді використовуються для найменування різних явищ, наприклад, *біле золото – «бавовна», «цукор», чорне золото – «кам'яне вугілля», «нафта»*.

На сьогодні не існує усталеного погляду на такі одиниці щодо їх полісемічності та омонімічності. Найважливішою ознакою перифраз є образність. Образні перифрази містять метафору, епітети та інші тропи. Перифрази української мови є предметом дослідження лексикологів і лексикографів.

Рекомендована література

Основна література

1. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика : Синонимические средства языка / Ю. Д. Апресян. — М. : Наука, 1974. — 367 с.
2. Коваль А. П. Синоніміка в термінології / А. П. Коваль // Дослідження з лексикології та лексикографії. — К., 1965. — С. 41—51.
3. Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови : (Семантична структура слова) / Л. А. Лисиченко. — Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1977. — 113 с.
4. Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови / Л. А. Лисиченко. — Х. : ХДПУ ім. Г. С. Сковороди, 1997. — 132 с.

5. Сучасна українська літературна мова : Лексика і фразеологія [за заг. ред. академіка І. К. Білодіда]. — К. : Наук. думка, 1973. — 438 с.
6. Сучасна українська літературна мова: Підручник для вузів [колект. авт. Грищенко А. П., Мацько Л.І., Плющ М.Я., Тоцька Н.І., Іздиган І.М. ; за заг. ред. А. П. Грищенка]. — К. : Вища шк., 2002. — 439 с.
7. Тараненко О. О. Деякі аспекти теорії синонімії в плані створення синонімічного словника // Мовознавство. — 1980. — № 3. — С. 48—54.
8. Тараненко О. О. Тлумачний словник як база для синонімічного словника : (Значення Словника української мови для укладання синонімічного словника української мови) / О. О. Тараненко // Слово і фразеологізм у словнику. — К., 1980. — С. 221—237.
9. Українська мова : Енциклопедія / [ред. кол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. — К. : Укр. енцикл., 2000. — 752 с.
10. Языковая номинация : (Виды наименований). — М. : Наука, 1977. — 359 с.

Додаткова література

1. Алекторова Л. П. Об оттенках значений лексических синонимов / Л. П. Алекторова // Синонимы русского языка и их особенности. — Л., 1972. — С. 123—137.
2. Апресян Ю. Д. Синонимия и синонимы / Ю. Д. Апресян // Вопросы языкознания. — 1969. — № 4. — С. 75 — 91.
3. Брагина А. А. Синонимия и языковая норма / А. А. Брагина // Сборник науч. тр. Моск. пед. ин-та иностр. яз. — 1973. — Вып. 78. — С. 94—130.
4. Винокур Т. Г. Синонимия в функционально-стилистическом аспекте / Т. Г. Винокур // Вопр. языкознания. — 1975. — № 5. — С. 54—65.
5. Винокур Т. Г. Синонимия и контекст / Т. Г. Винокур // Вопр. культуры речи. — 1964. — Вып. 5. — С. 20—44.

6. Евгеньева А. П. Синонимические и парадигматические отношения в русской лексике / А. П. Евгеньева // Синонимы русского языка и их особенности. — Л., 1972. — С. 5—22.
7. Лексическая синонимия : сб. ст. / отв. ред. С. Г. Бархударов. — М. : Наука, 1967. — 178 с.
8. Соколовская Ж. П. Проблема лексической синонимии в современной лингвистике : пособие для студ. филол. ф-тов / Ж. П. Соколовская. — Кишинев : Изд-во Кишин. ун-та, 1970. — 66 с.
9. Языковая номинация : (Виды наименований). — М. : Наука, 1977. — 359 с.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягають парадигматичні відношення між словами у лексиці?
2. Які існують основні підходи до вивчення синонімії?
3. Які слова називаються синонімами? Що таке лексичні синоніми?
4. Які слова можна вважати синонімами у вузькому та широкому розумінні? Наведіть приклади.
5. Назвіть основні причини виникнення синонімів.
6. Які джерела розвитку синонімії ви знаєте?
7. Назвіть основні типи синонімів.
8. Дайте характеристику семантичним (ідеографічним, лексичним, понятійним) синонімам.
9. У чому виявляються особливості іменникових, прикметникових, дієслівних семантичних синонімів?
10. Дайте характеристику стилістичним синонімам.
11. На які групи поділяються стилістичні синоніми?
12. Дайте характеристику понятійно-стилістичним синонімам.
13. Що називається частковою синонімією?
14. Які синоніми належать до повних синонімів?
15. Які синоніми називаються абсолютними?

16. Назвіть причини появи абсолютних синонімів.
17. Що таке синонімічний ряд? Наведіть приклад.
18. Що називається синонімічною домінантою?
19. Які функції синонімів у мові ви знаєте? У чому вони полягають?
20. Що таке евфемізм?
21. Які евфемізми називаються стертими?
22. На чому ґрунтується виникнення евфемізмів?
23. Які ознаки денотатів використовуються для евфемістичного називання?
24. На які групи лексики можна поділити евфемістичні назви, що виникли на основі оберегової функції мови?
25. Що таке перифраза? Наведіть приклади. Поясніть їхню функцію та вживання у мові.
26. Назвіть тематичні групи перифраз.

2. Явище антонімії в лексичному складі сучасної української мови.

2.1. Поняття про антонімію

Явище антонімії належить до характерних виявів системних відношень у лексиці. Найважливіші питання, що виникають при вивченні явища антонімії в системі мови, можна звести до трьох головних: 1) що є основою антонімії; 2) які існують критерії антонімії; 3) які слова можна вважати антонімами.

Антонімія належить до мовних явищ. Вона характеризує особливості відношень між значеннями слів, а не самих предметів. На сьогодні дослідники єдині у своїх поглядах на розуміння смислової протилежності, закріпленої у нормах слововживання як основи антонімії (Л. Максимов, Л. Новиков, Ю. Апресян та інші). Найчастіше протилежність розглядається з погляду відображення в лексичній семантиці слова певних понять. Відношення між

поняттями є чинником визначення логічної основи антонімії. При такому підході до визначення основи антонімії важливо брати до уваги весь спектр відношень протилежності: відмінності всередині однієї сутності (стан, рух, якість, відношення тощо); крайні вияви такої сутності; полярну семантику оцінного характеру; протилежності, що визначаються з точки зору різних учасників комунікативної ситуації, які знаходять своє відображення у регулярних слововживаннях лексичних одиниць.

В енциклопедії «Українська мова» подається таке визначення антонімів: «це слова (переважно однієї частини мови) або їх окремі значення, а також стійкі словосполучення, афікси, граматичні форми, зокрема синтаксичні конструкції, що, тісно поєднуючись певною семантичною спільністю, розрізняються на цій же основі максимально протилежними значеннями»¹. Отже, явище антонімії виявляється на різних рівнях мови. З цього погляду можна говорити про антонімію як мовну універсалію. У більш вузькому розумінні антонімія розглядається на рівні лексичної семантики слова.

2.2. Логічна основа антонімії. Критерії антонімічності лексичних одиниць

Згідно із сучасними науковими уявленнями типологія семантичних протилежностей слів може бути представлена такою парадигмою:

1) контрарна протилежність, що виражає крайні симетричні члени упорядкованої множини, між якими існує середній, проміжний складник, що називається мезонім. Наприклад: *холодний* – ***теплый*** – *гарячий*; *білий* – ***сірий*** – *чорний*.

Контрарну протилежність утворюють два видові поняття, що позначають явища, між семантикою яких існують найбільші відмінності в межах, що визначаються родовим поняттям;

---

¹ Українська мова: Енциклопедія / [ред. кол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), Зяблюк М.П. [та ін.]. — К. : Укр. енцикл., 2000. — С. 27.

2) комплементарна протилежність, що характеризує відношення між протиставлюваними видовими поняттями, які доповнюють одне одного до родового поняття і за своєю природою є максимальними, граничними. Між такими поняттями немає проміжних складників. Родове поняття вичерпується змістом двох протиставлюваних понять: *живий – мертвий; босий – взутий*;

3) векторна протилежність, що характеризує протилежність різних за своєю спрямованістю дій, рухів, координат. Наприклад: *входити – виходити; підійматися – спускатися*;

4) конверсивна протилежність, що описує певні семантичні відношення з точок зору різних учасників ситуації: *програвати – перемагати; купувати – продавати*.

Наведені протилежності є важливою логічною умовою визначення антонімів. Оскільки антонімія є мовним явищем, то і критерії антонімічності повинні ґрунтуватися не тільки на особливостях логічних відношень між явищами, що позначаються певними словами, а й урахувувати цілий ряд інших чинників, а саме: лексико-семантичні, граматичні та функціональні.

Лексико-семантичними критеріями виділення лексичних антонімів є:

- 1) належність слів до однієї тематичної групи;
- 2) протилежна семантика;
- 3) тотожні стилістичні властивості;
- 4) однакові градуальні та експресивні ознаки.

Граматичними критеріями виділення лексичних антонімів є:

- 1) належність до однієї частини мови;
- 2) однакова лексична сполучуваність і замкнута структура.

Функціональними критеріями виділення лексичних антонімів є:

- 1) однакова стилістична маркованість;
- 2) спільні функціональні стилі вживання;
- 3) відтворюваність у мовленні.

Застосування цих критеріїв дозволяє більш чітко з урахуванням власне мовних чинників виявити весь спектр семантичних протилежностей між

словами, особливо в тих випадках, коли ознака, що виражається значенням слова, виявляє здатність до ступеневого зростання або спаду. У таких випадках лексична антонімія відображає симетричні відношення між членами певної градаційної шкали, на якій розташовуються лексичні одиниці.

Симетричність цих відношень дозволяє виділити антонімію типу *холодний – гарячий; льодяний (дуже холодний) – вогняний (дуже гарячий)*.

2.3. Семантичні типи лексичних антонімів

У семантичному плані виділяються:

1) контрарні антоніми, або градуальні. Основою цих антонімів є контрарна протилежність. Наприклад: *великий – малий; сміливий – боягуз; багато – мало;*

2) комплементарні антоніми. Основою цих антонімів є комплементарні відношення між двома поняттями. Наприклад: *зрячий – сліпий; чоловік – жінка; брат – сестра;*

3) векторні антоніми. Семантичною основою цих антонімів є векторні відношення між поняттями. Векторні антоніми, цілком природно, позначають протилежно спрямовані дії, напрями, ознаки тощо. Наприклад: *запитувати – відповідати; вгору – вниз; одружуватися – розлучатися; правий – лівий.*

Векторні антоніми надзвичайно тісно пов'язані з визначенням певних координат – часових або просторових. Наприклад: *тут – там; початок – кінець*. Тому серед векторних антонімів можна виділити окремий підклас – координатні антоніми, які виникають на основі особливостей визначення різної спрямованості точок відліку при встановленні певних відношень між словами;

4) конверсивні антоніми. Вони відображають відношення протилежності з погляду їх суб'єктно-об'єктного смислового наповнення. Головною особливістю таких антонімів є мовний опис однієї ситуації за допомогою двох речень, у яких конверсивні антоніми репрезентують один і той же зміст

у різних планах і разом із тим змінюють суб'єктно-об'єктні відношення. Наприклад: *«Динамо» виграв у «Чорноморця» і «Чорноморець» програв «Динамо»*.

Конверсивні антоніми позначають одне і те ж позамовне явище різними сигніфікативними явищами: *вигравати* (перемагати, здобувати перемогу) – *програвати* (зазнавати поразки).

Антонімія виявляється у словах різної частиномовної належності. Однак не всі слова однаковою мірою виявляють здатність до антонімії. Так, не утворюють антонімів такі слова: іменники з конкретним значенням (*ложка, борщ, стіл*), відносні прикметники (*дерев'яний, бавовняний*), порядкові та означено-кількісні числівники (*перший, двадцять*), багато дієслів, що позначають конкретні дії (*варити, замітати, читати*), займенники, що не мають співвідносних за протилежністю відповідників (*увесь, кожний*) тощо.

Іменники, що не утворюють антонімічних зв'язків у своєму прямому значенні, можуть набувати таких зв'язків у результаті переосмислення прямого значення. Наприклад: *орел* у переносному значенні «сміливий» є антонімом до слова *заєць* «боязкий».

При визначенні антонімічності слів у їх переносних значеннях особливо важливо брати до уваги стилістичні, емоційно-експресивні характеристики слова, оскільки симетричність повинна стосуватися всіх компонентів лексичного значення. Одним із важливих чинників виникнення антонімії є розвиток багатозначності слова. Набуття словом нових значень приводить до розширення їх сполучуваності в мові, появи нових системних відношень, уходження до нових лексико-семантичних груп слів. Полісемічне слово може входити в антонімічні стосунки з різними словами залежно від змістового наповнення кожного конкретного значення. Наприклад, слово *гарячий* у сучасній українській мові має кілька значень, що відповідно утворюють різні антонімічні пари:

- *гарячий* (який має високу температуру; сильно нагрітий) – *холодний*;
- *гарячий* (сповнений енергії, пристрасний) – *байдужий*;

- *гарячий* (запальний, жвавий, рухливий) – *млявий, пасивний*.

Багатозначне слово може вступати в антонімічні відношення з іншими значеннями іншого слова, тобто полісемічне слово протиставляється іншому полісемічному слову в усіх або кількох його значеннях. Наприклад:

<i>Близький</i>	<i>Далекий</i>
<i>1. Який є або відбувається на невеликій відстані; недалекий.</i>	<i>1. Який знаходиться, відбувається на великій відстані.</i>
<i>2. Який незабаром настане, наблизиться, здійсниться.</i>	<i>2. Віддалений у часі // Який знаходиться у перспективі; майбутній.</i>
<i>3. Який перебуває у прямих родинних стосунках із ким-небудь.</i>	<i>3. Віддалений у роді; малоспоріднений.</i>
<i>4. Зв'язаний почуттям симпатії, дружби, спільністю ідей, інтересів.</i>	<i>4. Який не думає про що-небудь, не має наміру робити щось.</i>

Інший характер парадигматичних зв'язків мають ті багатозначні слова, окремі значення яких утворюють антонімічні відношення з різними словами. Наприклад:

свіжий хліб – черствий хліб; свіжий хліб – вчорашній хліб;
свіже повітря – затхле повітря;
свіжа білизна – брудна білизна, свіжа білизна – стара білизна;
свіжа думка – стара думка; свіжа думка – застаріла думка;
свіже обличчя – виснажене обличчя, свіже обличчя – заспане обличчя,
свіже обличчя – змарніле обличчя.

Отже, антонімія лексичних одиниць демонструє характерні відношення між лексичними значеннями, що становлять результат пізнання людиною різних сторін явищ об'єктивної дійсності.

2.4. Структурні типи лексичних антонімів

За структурою антоніми поділяються на однокореневі та різнокореневі. Різнокореневі антоніми утворилися внаслідок семантичних процесів у мові, зокрема формування відношень протилежності між лексичними одиницями. Різнокореневі антоніми займають важливе місце серед антонімів української мови. Серед них виділяються ті антонімічні пари, що мають дуже давню історичну глибину і сформувалися в межах праслов'янської мови (*молодий – старий; чоловік – жінка; чорний – білий; колись – тепер; далекий – близький*). Такі різнокореневі антоніми в лексико-семантичній системі сучасної української мови є своєрідними точками культурного тяжіння. Вони утворюють опозиції, що є визначальними не тільки для власне мовної системи, а й для різних картин світу – фольклорної, міфологічної, художньої.

Іншу групу антонімів складають однокореневі антоніми. Засобом творення однокореневих іменникових, прикметникових, прислівникових, дієслівних антонімів є, наприклад, префікси *без, а, анти, де*: *український – антиукраїнський; логічний – алогічний*. Наведемо найбільш характерні словотвірні засоби, за допомогою яких утворилися антоніми, належні до іменникових, дієслівних і прикметникових антонімів.

Так, для іменникових антонімів таким словотвірним засобом є:

- пари префіксів:

<i>анти-</i> «іншомовний префікс є синонімом префікса проти» (<i>антивітаміни, антифашистський</i>)	<i>про-</i> «іншомовний префікс, що означає в <i>інтересах, на боці, для</i> » (<i>провітаміни; профашистський</i>)
<i>в-</i> (<i>уві-, вві-, у-</i>) «вказує на направленість в середину чого-небудь» (<i>вхід; вбирання; увезення</i>)	<i>ви-</i> «вказує на протилежний напрямок руху або звільнення від чого-небудь» (<i>вихід; вибирання; вивезення</i>)

<p><i>від-</i></p> <p>«вказує на зняття чогось» (відкривання; відклеювання)</p>	<p><i>на-</i></p> <p>«вказує на рух накривання чогось» (накривання; наклеювання)</p>
<p><i>гіпер-</i></p> <p>«іншомовний префікс, що вказує на підвищення, надмірність» (гіпертонія; гіпервітаміноз)</p>	<p><i>гіпо-</i></p> <p>«іншомовний префікс, що вказує на зниження, нестачу» (гіпотонія; гіповітаміноз)</p>
<p><i>де-</i></p> <p>«іншомовний префікс, що вказує на припинення, усунення чогось» (девальвація; дегенерація)</p>	<p><i>ре-</i></p> <p>«іншомовний префікс, що означає зворотну або повторювану дію» (ревальвація; регенерація)</p>
<p><i>диз-(дис-)</i></p> <p>«іншомовний префікс, що вказує на порушення, поділ, розлад» (дисгармонія; дизасоціація)</p>	<p><i>безпрефіксний корінь</i></p> <p>(гармонія; асоціація)</p>
<p><i>екстра-</i></p> <p>«вказує на винятковість, небувалість» (екстраактивність)</p>	<p><i>не-</i></p> <p>«вказує на заперечення» (неактивність)</p>
<p><i>за-</i></p> <p>«вказує на місце перебування за межами чогось» (загір'я; запілля)</p>	<p><i>перед-</i></p> <p>«вказує на перебування перед чимось» (передгір'я; передпілля)</p>
<p><i>ім-</i></p> <p>«іншомовний префікс, що вказує на проникнення кудись» (імпорт)</p>	<p><i>екс-</i></p> <p>«іншомовний префікс, що вказує на вихід із чогось» (експорт)</p>
<p><i>контр-</i></p> <p>«іншомовний префікс, що є</p>	<p><i>безпрефіксний корінь</i></p>

синонімом префікса <i>проти-</i> » (<i>контратака; контрреволюція</i>)	(<i>атака; революція</i>)
<i>пре-</i> «іншомовний префікс, що вказує на передування» (<i>препозиція; префікс</i>)	<i>пост-</i> «іншомовний префікс, що вказує на наступність» (<i>постпозиція; постфікс</i>)

- пари суфіксів:

<i>-еньк- (оньк-)</i> «суфікс іменників чоловічого, жіночого родів, що вказує на здрібнілість, пестливість» (<i>козаченько; дівчинонька</i>)	<i>-ищ-</i> «суфікс іменників чоловічого, жіночого родів, що вказує на згрубілість» (<i>козачище; дівчище</i>)
<i>-еньк-</i> «суфікс іменників чоловічого роду, що вказує на здрібнілість, пестливість» (<i>паниченько; козаченько</i>)	<i>-юг-</i> «суфікс іменників чоловічого роду, що вказує на згрубілість» (<i>панюга; козарлюга</i>)
<i>-ець-</i> «суфікс іменників чоловічого роду, що вказує на здрібнілість, пестливість» (<i>вітерець; морозець</i>)	<i>-ищ-</i> «суфікс іменників чоловічого роду, що вказує на згрубілість» (<i>вітрище; морозище</i>)
<i>-ик-</i> «суфікс іменників чоловічого роду, що вказує на здрібнілість, пестливість» (<i>гарбузик; котик; козлик</i>)	<i>-ищ-</i> «суфікс іменників чоловічого роду, що вказує на згрубілість» (<i>гарбузище; котище; козлище</i>)
<i>-ик-</i>	<i>-яг-</i>

«суфікс іменників чоловічого роду, що вказує на здрібнілість, пестливість» (хвостик)	«суфікс іменників чоловічого роду, що вказує на згрубілість» (хвостяга)
-к- «суфікс іменників жіночого роду, що вказує на здрібнілість, пестливість» (бабка; ручка; хмарка)	-ищ- «суфікс іменників жіночого роду, що вказує на згрубілість» (бабище; ручище; хмарище)

Дієслівні однокореневі антоніми утворюються за допомогою таких пар префіксів:

ви- «вказує на напрямок руху на верх чогось» (виїздити; вилізти; викотити)	з- (с-) «вказує на протилежний напрямок» (з'їздити, злізти; скотити)
ви- «вказує на рух із середини чогось» (вибивати; вибresti; викрутити)	за- «вказує на рух до середини чогось» (забивати; забresti; закрутити)
від- (віді-) «вказує на віддалення» (відійти; відтягнути)	до- (ді-) «вказує на наближення» (дійти; дотягнути)
від- «вказує на зняття чогось» (відкривати; відклеювати)	на- «вказує на рух накривання чогось» (накривати; наклеювати)
від- «вказує на віддалення від чогось» (відбігати; відлазити)	під- «вказує на наближення чогось» (підбігати; підлазити)
на- «вказує на додатковість чогось»	з- (с-) «вказує на зменшення чогось»

<i>(навантажити; натягати)</i>	<i>(звантажити; стягати)</i>
<i>на-</i> «вказує на додатковість чогось» <i>(навантажити; накладати)</i>	<i>роз-</i> «вказує на зменшення чогось» <i>(розвантажити; розкладати)</i>
<i>недо-</i> «вказує на не довершення чогось» <i>(недобрати; недовантажувати)</i>	<i>пере-</i> «вказує на перебільшення чогось» <i>(перебрати; перевантажувати)</i>
<i>при-</i> «вказує на збільшення» <i>(прибувати; прибути)</i>	<i>у-</i> «вказує на зменшення» <i>(убувати; убути)</i>
<i>недо-</i> «вказує на недостачу, незакінчення чогось» <i>(недов'язати; неогодувати)</i>	<i>об-</i> «вказує на перевершення чогось, на кругову дію» <i>(обв'язати; обгодувати)</i>

Для прикметникових антонімів властиві такі пари антонімічних префіксів:

<i>без-</i> «вказує на відсутність, заперечення чогось» <i>(безапеляційний; безкультурний)</i>	<i>безпрефіксна основа</i> <i>(апеляційний; культурний)</i>
<i>воз-</i> «вказує на згуртування» <i>(возз'єднаний)</i>	<i>роз-</i> «вказує на відокремлення» <i>(роз'єднаний)</i>
<i>до-</i> «вказує на передування у чомусь» <i>(дореволюційний; дореформний)</i>	<i>після-</i> «який відбувається після попереднього» <i>(післяреволюційний; післяреформний)</i>

<p><i>до-</i></p> <p>«вказує на передування у чомусь»</p> <p>(добуржуазний; довоєнний)</p>	<p><i>по-</i></p> <p>«який відбувається після попереднього»</p> <p>(побуржуазний; повоєнний)</p>
<p><i>на-</i></p> <p>«вказує на знаходження зверху»</p> <p>(наземний; настільний)</p>	<p><i>під-</i></p> <p>«вказує на знаходження нижче»</p> <p>(підземний; підстільний)</p>
<p><i>перед-</i></p> <p>«який передує чомусь»</p> <p>(передгрозовий; передобідний)</p>	<p><i>після-</i></p> <p>«який іде за чимось»</p> <p>(післягрозовий; післяобідний)</p>
<p><i>перед-</i></p> <p>«який передує чомусь»</p> <p>(передінфарктний)</p>	<p><i>пост-</i></p> <p>«який іде за чимось»</p> <p>(постінфарктний)</p>

і суфіксів:

<p><i>-еньк-</i></p> <p>«виражає значення зменшення, пестливості»</p> <p>(довгенький; товстенький)</p>	<p><i>-елезн-</i></p> <p>«вказує на великі розміри»</p> <p>(довжелезний; товстелезний)</p>
<p><i>-есеньк-</i></p> <p>«вказує на здрібнілість»</p> <p>(старесенький; довгесенький)</p>	<p><i>-езн-</i></p> <p>«вказує на збільшення»</p> <p>(старезний; довжезний)</p>
<p><i>-ісіньк-</i></p> <p>«вказує на здрібнілість»</p> <p>(отакісінький; товстісінький)</p>	<p><i>-езн-</i></p> <p>«вказує на збільшення»</p> <p>(отакезний; товстезний)</p>

2.5. Енантіосемія та оксюморон

Антонімічними можуть бути не тільки значення двох лексичних одиниць, а й два значення однієї полісемічної одиниці. Антонімічні відношення, що виникають у семантичній структурі багатозначного слова, позначають терміном *енантіосемія*. У вітчизняному мовознавстві він охоплює явище процесуального і результативного характеру. Це знайшло своє відображення в енциклопедичному тлумаченні терміна *енантіосемія*. «Енантіосемія – а) розвиток у мовної одиниці протилежних значень, поляризація її значень; б) наявність у семантичній структурі мовної одиниці таких значень. Виявляється на різних мовних рівнях як при власне семантичних змінах (слух «те, що чується» – «здатність чути, слухати»: немає ні слуху ні духу від когось – сприймати слухом), так і при змінах емоційно-оцінної конотації (явище антифразису; з часом емоційно-оцінний компонент може зникати: пресловутий «преславний, знаменитий» > «горезвісний»))¹.

Енантіосемія – це складне мовне явище, дослідженням якого займалися такі науковці, як Л. Булаховський, Р. Будагов, В. Іванова, І. Муромцев, Л. Новиков, Ю. Скиба, М. Шанський та інші. Специфіка енантіосемії визначається не тільки тим, що вона охоплює відношення протиставлення в структурі одного слова, а й деякими своїми іншими ознаками. Найголовніше в них є те, що енантіосемія може виявлятися на двох різних рівнях – мовному та мовленнєвому. Як правило, такі випадки виникають тоді, коли відбувається зміна оцінної конотації слова, що полягає в нейтралізації узуальних сем і заміною їх антонімічними мовленнєвими семами. Наприклад, оцінна поляризація значень характерна для слова *голуб*, що у звертанні *голубе мій* може набувати позитивного чи негативного значення. Нейтралізація одних оцінних елементів і набуття словом іншої, протилежної оціночності характеризує не тільки розмовну лексику, а й спеціальну лексику, особливо

---

¹ Українська мова: Енциклопедія / [ред. кол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), Зяблюк М.П. [та ін.]. — К.: Укр. енцикл., 2000. — С.172.

суспільно-політичну. Так, оцінно-енантіосемічними в сьогоденнісньому вживанні є слова *демократ, комуніст*.

Енантіосемія може бути і власне семантичною, тобто характеризувати полярну зміну сигніфікативних компонентів лексичного значення. Наприклад: *слава* – 1. Широка популярність як свідчення загального схвалення, визнання чийхось заслуг, таланту, доблесті і т. ін. 2. Несхвальна думка про чийсь вчинки, дії// *Безчестя, ганьба*.

Розвиток лексичних значень, що приводить до появи енантіосемічних відношень між ними, може виникати внаслідок різної спрямованості дій. Наприклад: *позичати* – 1. Брати щось у борг у кого-небудь. 2. Давати щось у борг кому-небудь; *сходити* – 1. Ідучи, підніматися куди-небудь. 2. Ідучи, спускатися куди-небудь.

Явище антонімії є основою для утворення оксюморона (оксиморона) – мовної фігури, у якій поєднується два протилежних за змістом поняття, що з погляду загальноприйнятих норм лексичної сполучуваності є несумісними. Наприклад: *солодкий біль, дзвінка тиша, гарячий сніг*.

Такі мовні фігури є важливим засобом художнього образотворення. Вони використовуються в художньому, публіцистичному, ораторському стилях мови.

Рекомендована література

Основна література

1. Журавель Н. В. Засіб експресії — антонімія / Н. В. Журавель // Культура слова. — 1981. — Вип. 20. — С. 32—34.
2. Иванова В. А. Антонимия в системе языка / В. А. Иванова. — Кишинев : Штиинца, 1982. — 163 с.
3. Лисиченко Л. А. Антоніми в сучасній українській мові / Л. А. Лисиченко // Укр. мова і літ. в шк. — 1976. — № 1. — С. 26—33.

4. Миллер Е. Н. Природа лексической и фразеологической антонимии / Е. Н. Миллер. — Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1990. — 110 с.
5. Муромцев І. В. Енантіосемія як засіб номінації в сучасній українській мові / І. В. Муромцев // Українська мова: історія і стилі. — Х., 1992. — С. 76—97.
6. Новиков Л. А. Антонимия в русском языке / Л. А. Новиков. — М. : Изд-во МГУ, 1973. — 290 с.
7. Плющ Н. П. Слово у мові і мовленні: явище мовленнєвої енантіосемії / Н. П. Плющ // Культура слова. — 1988. — Вип. 34. — С. 45—47.
8. Полюга Л. М. Антонімічні відношення абстрактних іменників та їх взаємозумовленість синонімією / Л. М. Полюга // Українська лексика в історичному і реальному аспектах. — К., 1991. — С. 27—35.
9. Сучасна українська літературна мова: Підручник для вузів [колект. авт. Грищенко А. П., Мацько Л.І., Плющ М.Я., Тоцька Н.І., Іздиган І.М. ; за заг. ред. А. П. Грищенка]. — К. : Вища шк., 2002. — 439 с.
10. Тараненко О. О. Розвиток антонімічних відношень у багатозначних словах // Укр. мова і літ. в шк. — 1977. — № 1. — С. 11—22.
11. Федоренко Т. А. Энантисемия в современном украинском языке : автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Украинский язык» / Т. А. Федоренко. — К., 1986. — 20 с.

Додаткова література

1. Климова Л. И. Антонимические значения полисемантичных слов в современном русском языке : автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.01.02 «Русский язык» / Л. И. Климова. — Л., 1975. — 22 с.
2. Комиссаров В. И. Проблемы определения антонима (о соотношении логического и языкового в семасиологии) / В. И. Комиссаров // Вопр. языкознания. — 1957. — № 2. — С. 49—58.

3. Михайлов В. С. Генезис антонимических оппозиций : (Антонимия и отрицание) / В. С. Михайлов. — Л. : ЛГУ, 1987. — 79 с.
4. Молчанова А. Н. О переносно-образных значениях слов / А. Н. Молчанова // Аспекты лексического значения. — Воронеж, 1982. — С. 23—29.
5. Москаленко А. А. Лексика української літературної мови другої половини XIX — початку XX ст. : [конспект лекцій із спецкурсу] / А. А. Москаленко. — Одеса, 1969. — 92 с.
6. Полюга Л. М. Антонімія і енантіосемія в термінології // Перша Міжнародна наукова конференція «Проблеми української науково-технічної термінології» (Львів, 22–25 верес. 1992 р.) : тези доп. — Львів, 1992. — С. 74—75.
7. Українська мова : Енциклопедія / [ред. кол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. — К. : Укр. енцикл., 2000. — 752 с.
8. Уфимцева А. А. Слово в лексико-семантической системе языка / А. А. Уфимцева. — М. : Наука, 1968. — 272 с.

Питання для самоконтролю

1. Хто із науковців займався дослідження явища антонімії?
2. Які найважливіші питання виникають при вивченні антонімії?
3. У чому виявляється явище антонімії?
4. Які слова можна вважати антонімами? Наведіть приклади.
5. Назвіть парадигму семантичних протилежностей (логічну основу антонімії).
6. Які ви знаєте критерії виділення лексичних антонімів?
7. Поясніть суть лексико-семантичних, граматичних і функціональних критеріїв виділення антонімів.
8. Які семантичні типи антонімів ви знаєте? Наведіть приклади.
9. Чи від усіх слів можуть утворюватися антонімічні пари?

10. Як багатозначність слова впливає на розвиток лексичної антонімії?
11. Які структурні типи антонімів ви знаєте?
12. Назвіть властиві словотвірні засоби для утворення однокоренових іменникових, прикметникових і дієслівних антонімів. Наведіть приклади.
13. Що таке енантіосемія? Наведіть приклади.
14. Яка мовна фігура називається оксюмороном (оксимороном)? Наведіть приклади.

3. Омонімія та паронімія в лексико-семантичній системі сучасної української мови

3.1. Омонімія як мовне явище

Омонімія є одним із характерних явищ, властивих мовній системі. Як категорійне явище мови, омонімія виявляється на різних мовних рівнях – лексичному, граматичному, морфемному, синтаксичному, фразеологічному. Тому можна говорити про різні типи омонімів, зокрема омонімічними можуть бути морфеми, граматичні форми, слова, стійкі словосполучення і навіть речення. Однак у всіх цих випадках можна вести мову про універсальну детермінацію явища омонімії, в основі якої лежить неізоморфність форми мовної одиниці її змістові. Кожна мова володіє кінцевим, обмеженим складом мовних звуків, що служать для утворення звукової будови слова. Водночас за цим обмеженням із кількісного погляду складом мовних звуків стоїть надзвичайно широке, практично невичерпне поле значень і смислів. При утворенні лексичних одиниць, що виражають нові для мови значення, часто виникає можливість збігу за формою новоствореної одиниці з уже наявною. Таким чином, проблема омонімії в її найзагальнішому вияві постає як проблема форми і змісту в мові, точніше особливостей відношень між мовними одиницями, що виникають унаслідок обмеженості форми і безмежності змісту в мові. Це стосується різних рівнів мовної системи, у межах яких виявляє себе явище омонімії. Сказане особливо виразно

підтверджує поява тих омонімів, що виникли внаслідок звукового збігу власне українського слова і запозиченого (наприклад, *як* із тибетської мови – «велика жуйна рогата тварина, переважно темної масті, з довгою, обвислою по боках шерстю, поширена у високогірних районах Центральної Азії» і *як* (прислівник, сполучник, частка) або ж звукового збігу двох слів, запозичених з різних мов (наприклад, *метр* із грецької мови «одиниця довжини, віршовий розмір» і *метр* із французької мови «учитель, вихователь; шаноблива назва людини»).

Незважаючи на тривалий час вивчення явища омонімії в мові, загальноприйнятого визначення омонімів на сьогодні ще не існує. Як відзначає Л. В. Малаховський, «у літературі подаються десятки різних визначень, спільним для яких є лише визнання тотожності мовних одиниць у плані вираження і розрізнення в плані змісту, однак відносно того, які саме ознаки плану вираження і плану змісту суттєві для виявлення омонімії та як вони співвідносяться між собою, існують значні розбіжності. По-різному вирішується питання і про те, чи слід зараховувати до омонімів тільки слова або ще й одиниці інших мовних рівнів»¹. Можна виділити два принципово різних підходи до вивчення омонімів, згідно з якими в мовознавстві виокремлюється широке та вузьке розуміння омонімії. Перше, сформульоване в роботах Ш. Баллі, Л. Блумфільда, Е. Ріхтера, О. Смирницького, полягає в тому, що під омонімами розуміють два будь-які знаки (або в інших формулюваннях – дві мовні форми, мовні одиниці), що мають тотожні означувані та різні означені. Друге, вузьке розуміння омонімії (О. С. Ахманова, В. М. Русанівський, В. С. Ващенко, О. О. Тараненко), полягає в тому, що під омонімами розуміють лише слова або слова і словоформи, що збігаються за своїм звучанням або написанням, але мають різні, не пов'язані між собою значення.

---

¹ Малаховский Л.В. Теория лексической и грамматической омонимии / Л. В. Малаховский [Отв. ред. Р. Г. Пиотровский]. — Ленинград : Наука, Ленинградское отделение; Академия наук СССР, Институт языкознания, 1990. — С.31.

3.2. Лексична омонімія: визначення, критерії розпізнавання лексичних омонімів

Одним із виявів явища омонімії є омонімія в лексичному складі мови. Саме лексична омонімія віддавна привернула увагу дослідників і всі теоретичні питання (проблеми омонімії) розробляються науковцями на основі вивчення лексичних омонімів.

При визначенні мовного статусу омонімів необхідно відмовитися від спрощеного погляду на сутність явища омонімії як випадкового, нетипового для мови. Існують різні чинники появи лексичних омонімів, вивчення яких дозволяє говорити про явище омонімії з погляду її випадковості або закономірності у мові.

Лексичні омоніми – це слова, що мають однакову форму (звучання або написання), але відрізняються не пов'язаними між собою лексичними значеннями. Таке визначення лексичних омонімів є необхідним, але недостатнім при вирішенні питання щодо омонімії певних співвідносних слів. Дуже часто розмежувати омоніми від багатозначних слів надзвичайно важко. Про це свідчить і лексикографічна практика, в якій спостерігається різнобій у словниках щодо трактовки слів як омонімічних. Крім того, сам об'єкт омонімії може бути розширений чи звужений залежно від того, що розуміти під критерієм тотожності. У різних концепціях тотожним може бути в одних випадках звучання і написання слова, у других – тільки звучання, у третіх – тільки написання. Це вимагає визначення критеріїв омонімічності.

З огляду на сказане вище, критеріями встановлення омонімічності є:

- 1) етимологічний критерій, що полягає у визначенні походження слова;
- 2) словотвірний, що ґрунтується на виявленні словотвірних процесів зіставляваних мовних одиниць;
- 3) синтаксичний, що оснований на з'ясуванні особливостей сполучуваності слів;

4) семантичний, суть якого полягає у проведенні процедур компонентного аналізу для встановлення наявності чи відсутності зв'язку між значеннями зіставляваних одиниць;

5) парадигматичний, який вивчає особливості синонімічних і антонімічних зв'язків слів, що порівнюються;

6) лексико-тематичний, що враховує належність слів до різних тематичних груп лексики;

7) морфологічний, що вивчає особливості граматичних форм і граматичних значень двох слів.

Комплексне застосування цих критеріїв ще не гарантує однозначного трактування тих чи інших одиниць з погляду омонімії чи полісемії. Однак такі критерії значною мірою застерігають дослідників від прийняття не виважених і не обґрунтованих рішень щодо характеру зв'язків між мовними одиницями.

3.3. Типи омонімів

Важливим для лексикології є питання про типи омонімів. Типологічна диференціація омонімічних одиниць може здійснюватися на основі різних критеріїв, кожен з яких відображає характерні властивості мовних одиниць, що зіставляються.

У цілому можна вести мову про чотири критерії. Перший критерій передбачає визначення відношення лексичних одиниць, що зіставляються, до лексико-семантичної системи мови. З цього погляду можна виділити мовні та мовленнєві омоніми. Мовні омоніми – це такі лексичні одиниці, що виявляють свою тотожність плану вираження і відмінність у плані змісту на рівні лексико-семантичної системи мови, тобто такі одиниці є складниками словника мови. Наприклад: *бар*¹ – невеликий ресторан, у якому напої та закуски споживають біля стойки буфету або за столиками; *бар*² – одиниця виміру атмосферного тиску, приблизно дорівнює 1 фізичній атмосфері; *бар*³ – наносний підводний вал у прибережній зоні моря або в гирлі річки; *бар*⁴ –

деталь врубової машини і гірничого комбайна, яка робить зарубну щілину в пласті.

Мовленнєві омоніми – це такі омоніми, збіг звукових форм яких відбувається в мовленні й охоплює лише певну граматичну форму кожного слова. Порівняймо: **поле** – Н.в. (іменник, «безлісна рівнина, рівний великий простір»), Р.в. – *поля*, Д.в. – *полю*, З.в. – *поле*, О.в. – *полям*, М.в. – (на) *полі*) і **поле** (дієслово, тепер. час, 3 ос. одн.) *я полю, ти полев, він поле, ви полете, ми полемо, вони полют.*

Збіг цих двох слів здійснюється в мовленні й охоплює певну граматичну форму кожного слова.

Другий критерій передбачає класифікацію омонімів за походженням. Поява таких співвідносних слів, тотожних у плані вираження, але цілком відмінних у плані змісту є, безумовно, явищем випадковим для мови. Однак за появою кожної такої одиниці стоять певні закономірності фонетичного, словотворчого, семантичного характеру, властиві даній мові в певний період її розвитку. Наприклад, омоніми *мило* (іменник) «тверда, напіврідка або рідка речовина – натрійні або калійні солі вищих жирних кислот; розчиняється у воді і вживається для прання і миття» і *мило* (присл. до милий) у сучасній українській мові постали в результаті звукового збігу, зумовленого історичними змінами у фонологічній системі української мови. Сучасне українське слово *мило* (присл.) має звук [и], що походить з давнього [и], а іменник *мило* має звук [и], що походить із давнього [ы]. Утворення сучасного [и] із давніх звуків [и] та [ы] є закономірним процесом для української мови. Закономірний характер виявляється і в звукових змінах у процесі словотвору чи семантичному розриві двох значень полісемічного слова. Відтак можна говорити, що омонімія є закономірним результатом збігу двох слів як вияву стихійних тенденцій розвитку мови. Думку про закономірність омонімії

висловив свого часу академік Л. А. Булаховський, який зауважив, що «омоніми – це такі ж законні діти мовної творчості, як і всі інші»¹.

Важливою з теоретичного і практичного погляду є класифікація омонімів за особливостями їхнього походження. У науковій літературі найчастіше виділяються три основні шляхи появи омонімів: 1) у результаті звукового збігу різних за походженням слів, тобто фонетичної конвергенції. Омоніми, які виникли внаслідок такого процесу, називають етимологічними; 2) у результаті збігу двох слів, зумовленого особливостями словотвірних процесів, тобто словотвірною конвергенцією. Омоніми цього типу називаються словотвірними; 3) у результаті руйнування семантичних зв'язків між значеннями полісемічного слова, тобто семантичною дивергенцією.

Класифікація омонімів можлива також на основі ступеня омонімічності лексичних одиниць. Згідно з цим можна виділити два типи омонімів: 1) абсолютні, або повні омоніми; 2) неповні, або часткові омоніми. Абсолютні омоніми збігаються в тих формах, які є властивими для зіставляваних слів. Для повнозначних частин мови такими формами є всі їхні граматичні форми: *бал*¹ – «великий вечір з танцями» (*бала, балу, бал, балом, бали, балами* та ін.) і *бал*² – одиниця виміру (*бала, балу, бал, балом, бали, балами* та інші). Серед повнозначних лексем такі омоніми виявляються тільки у межах певної частини мови, наприклад, іменників (*газ*¹ – «речовина, здатна поширюватися в усьому доступному для неї просторі» і *газ*² – «дуже тонка прозора шовкова тканина»), дієслів (*займатися*¹ – «спалахувати» і *займатися*² – «починати щось робити»).

Абсолютні омоніми можуть виявлятися і в межах неповнозначних частин мови, однак і тут вони мають свої особливості. По-перше, вони не мають граматичних форм, по-друге, мають особливе лексичне значення, якісно відмінне від лексичного значення повнозначних слів, по-третє, можуть

---

¹ Булаховский Л. А. Из жизни омонимов / Л. А. Булаховский // Русская речь. — М. : Нов. серия. — Вып. 3. — С.48.

належати до різних частин мови. Наприклад, a^1 (протиставний сполучник); a^2 (вигук); a^3 (частка).

Часткові омоніми збігаються лише в частині своїх граматичних форм. Різновидами таких неповних омонімів є:

1) іменники, один із яких уживається тільки в множині, а інший має парадигму і однини, і множини: *півники*¹ «зменшено-пестливе до півень» і *півники*² «багаторічна трав'яниста рослина»;

2) іменники та утворені від них прислівники (*ранком, слідом, даром*);

3) субстантивовані прикметники та дієприкметники і співвідносні з ними слова, від яких вони утворилися: *поранений* (іменник) – *поранений* (дієприкметник); предикативні прислівники та співвідносні з ними іменники (*жаль, шкода*).

Критерієм класифікації омонімів є також вияв тотожності та відмінності форм двох лексичних одиниць. Традиційно в лексикології виділяють омофони, омографи, омоформи.

Під омофонами розуміють слова, що мають однакове звучання, але різне значення та графічне зображення. Наприклад, *вілла* – *віла*, *греби* – *гриби*, *орел* – *Орел*.

Омоформи – це слова, що мають однаковий звуковий склад лише в певній граматичній формі: *діти* (іменник) – *діти* (дієслово), *три* (числівник) – *три* (дієслово), *клич* (іменник) – *клич* (дієслово).

Омографи – це слова, що збігаються в написанні, але різняться вимовою, зокрема наголосом: *ра́дій* – *радій*, *ма́ла* – *мала́*, *го́ри* – *горі́*.

3.4. Джерела та шляхи розвитку лексичних омонімів

Поява кожного із зазначених вище типів омонімів зумовлена неоднаковими причинами і здійснюється по-різному. Найбільш важливим для курсу «Лексикологія» є з'ясування причин і шляхів появи повних лексичних омонімів. Повні лексичні омоніми виникли внаслідок процесів збагачення і

розширення лексичного складу мови, коли нові слова збігаються з наявними за своїм звуковим складом і граматичними формами.

Повні лексичні омоніми можуть утворюватися внаслідок таких процесів:

1) звукового збігу українського слова із запозиченим: *мул* «відклади на дні водойм» і *мул* (із лат.) «свійська тварина»;

2) звукового збігу в українській мові двох слів, що походять із різних мов і мають у них відмінне звучання: *ліга* (від франц. *ligue*) «спілка, об'єднання, товариство» і *ліга* (від італійськ. *liga*) «музичний термін»;

3) збігу двох слів, що утворилися на українському ґрунті в результаті фonomорфологічних змін при словотворенні: *грішний*¹ (від *гріш*) – *грішний*² (від *гріх*);

4) творення омонімічних лексем від уже наявних у мові слів: *ферма* (спеціалізоване господарство, яке займається якоюсь галуззю тваринництва) і *ферма* (інженерна споруда);

5) семантичного розриву багатозначних слів: *порох* «пил» і *порох* «вибухова речовина»;

6) звукового збігу слів у результаті історичних змін у фонетичній системі української мови: *вити* «завивати, плакати» (має звук [и], що утворився від давнього [ы]) – *вити* «скручувати» (має звук [и], що утворився від давнього [и]).

Отже, явище омонімії виникає на основі складних процесів у лексико-семантичній системі мови, що зумовлюються динамікою звукового складу слова, освоєнням іншомовної лексики, порушенням семантичної тотожності слова.

3.5. Явище паронімії в українській мові

Паронімія – це самотійне мовне явище, що виявляється в межах слів, належних до однієї частини мови і співвідносних за своєю лексико-семантичною близькістю. Паронімія належить до найменш вивчених явищ

в українській мові. У сучасному українському мовознавстві сформувалося широке і вузьке розуміння явища паронімії. У широкому розумінні пароніми – це будь-які слова, що відзначаються звуковою подібністю. Згідно з таким розумінням паронімії до паронімів належать і різнокореневі слова, цілком довільні щодо своїх семантичних, морфологічних, синтагматичних зв'язків (наприклад: *роса* – *коса*, *оса* – *коса*, *вода* – *хода*), і однокореневі слова (*еміграція* – *імміграція*, *показник* – *покажчик*, *скельний* – *скелястий*). Як зауважує О. О. Тараненко, «пароніми – це слова, а також фразеологічні одиниці й синтаксичні конструкції, що при повній або частковій семантичній відмінності є дуже подібними формою, унаслідок чого можуть сплутуватися в мовленні або спеціально обіграватися зі стилістичною настановою»¹.

У вузькому розумінні лексичні пароніми – це однокореневі слова, що мають лексико-семантичну близькість і належать до одного семантичного поля: *приводити* – *призводити*; *виконавський* – *виконавчий*.

Таким чином, згідно з вузьким розумінням паронімії не всі слова, близькі за звучанням, є паронімічними. Тому від паронімів слід відрізняти такі співзвучні слова:

- 1) варіанти слова (*капля* – *крапля*);
- 2) слова, в яких співзвучність є абсолютно довільною (*гоїти* – *гаяти*; *міраж* – *гараж*);
- 3) однокореневі слова-синоніми (*політик* – *політикан*).

Однією з визначальних ознак паронімів є близькість звучання. Очевидно, співзвучність паронімічних слів не можна розглядати тільки як результат випадкового зближення за звучанням і значенням. Часто близькість звучання розглядається у зв'язку з місцем наголошення слова. При зміні наголосу змінюється фонетична будова слова і виникає принципово нове слово з іншим значенням: *орган* – *орган*. Деякі дослідники з урахуванням специфіки досліджуваної мови розглядають спільність наголосу як обов'язкову

---

¹ Українська мова: Енциклопедія / [ред. кол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. [та ін.]] . — К. : Укр. енцикл., 2000. — С. 460.

диференційну ознаку паронімів¹. При визначенні ролі і місця наголосу для виділення паронімів слід брати до уваги існування в українській мові їх різних типів. Зокрема, паронімів синонімічних, у яких наголос падає на закінчення: *важкий* – *тяжкий*; антонімічних зі спільним наголосом (*кѐпський* – *лѐпський*); паронімів, що відзначаються певною семантичною близькістю, але мають різне наголошення (*скѐльний* – *скелястий*; *фа́ховий* – *фаховій*; *грома́дський* – *громадянський*). Тому спільність, одномісність наголосу не може бути диференційною ознакою слів, що утворюють паронімічну пару. Водночас наголос у словах, що зіставляються, не може бути таким, що сприяє виявленню їхньої цілковитої семантичної відмінності.

Семантичні відношення між паронімами охоплюють такі вияви:

1) антонімічні зв'язки: *еволюція* – *революція*; *прогрес* – *регрес*; *еміграція* – *імміграція*;

2) синонімічні зв'язки: *говорити* – *гомоніти*; *вивільняти* – *визволяти* – *звільняти*; *хиткий* – *хибкий*;

3) ідеографічні зв'язки, які демонструють слова однієї тематичної групи: *м'язи* – *в'язи*; *лангуста* – *мангуста*;

4) морфолого-семантичні, які демонструють слова, що відзначаються певною семантичною близькістю і містять один корінь: *церемонний* – *церемоніальний*; *гнівливий* – *гнівний*; *голосний* – *голосистий*.

На зближенні співзвучних слів виникає фігура мови, що називається парономазією. Парономазія є одним зі стилістичних прийомів, що використовується у фольклорі, художніх творах для утворення певного стилістичного ефекту. Часто цим мовним засобом з евфонічною метою послуговуються письменники.

Вітер в гаї нагинає

Лозу і тополю,

Лама дуба, котить полем

Перекотиполе...

---

¹ Вишнякова О. В. Паронимия в русском языке / О. В. Вишнякова. — М. : Высшая школа, 1984. — С.17.

*Ой, діброво, темний гаю
Тебе одягає
Тричі на рік... Багатого
Собі батька маєш*

(Т. Шевченко «Доля»).

Парономазія є також способом творення каламбуру, гумору або сатири:

*Доки не намучишся, доти не научишся.
Заведе язик до Києва, але й до кия.
Хто не слухає кива, той послухає кия.
До Миколи ніколи не сій гречки, не стрижи овечки.
Рідня до півдня, а як сонце зайде, ніхто не знайде*

(Народні примовки).

Пароніми можуть утворюватися шляхом взаємодії двох слів, одне з яких є запозиченим, а інше незапозиченим. Наприклад, *богати́р* – *багати́р*.

Продуктивним є морфологічний спосіб утворення слів-паронімів, що мають спільний корінь, але різні суфікси. Наприклад: *батькі́в* – *батькі́вський*, *бережні́й* – *бережли́вий*, *боли́сний* – *боле́ючий*.

Паронімічними можуть бути також дієслова, що мають спільний корінь, але відрізняються суфіксами *бі́лити* – *білі́ти*.

Таким чином, явище лексичної паронімії зазнає всіх тих впливів і зразків, що є визначальними для лексико-семантичної системи мови.

Рекомендована література

Основна література

1. Болтянська Р. І. До питання про розгляд проблеми омонімія/полісемія / Р. І. Болтянська // Інозем. філологія. — 1975. — № 38. — С. 3—9.
2. Булаховский Л. А. Из жизни омонимов / Л. А. Булаховский // Русская речь. — Л., 1928. — Вып 3. — С. 47—60.

3. Булаховський Л. А. Питання походження української мови / Л. А. Булаховський // Вибрані праці : в 5-ти т. / Л. А. Булаховський. — К., 1997. — Т. 2. — С. 9—216.
4. Виноградов В. В. Об омонимии и смежных явлениях / В. В. Виноградов // Вопр. языкознания. — 1960. — № 5. — С. 3—17.
5. Дослідження з лексикології та лексикографії : міжвід. зб. — К. : Наук. думка, 1965. — 117 с.
6. Кочерган М. П. Лексическая сочетаемость омонимов и лингвистический статус омонимии / М. П. Кочерган // Филол. науки. — 1981. — № 5. — С. 47—55.
7. Критенко А. П. Тематичні групи слів і омонімія / А. П. Критенко // Слов'ян. мовознавство. — К., 1962. — Т. 4. — С. 198—211.
8. Малаховский Л. В. Теория лексической и грамматической омонимии / Л. В. Малаховский. — Л. : Наука, 1990. — 239 с.
9. Сучасна українська літературна мова : Лексика і фразеологія [за заг. ред. академіка І. К. Білодіда]. — К. : Наук. думка, 1973. — 438 с.
10. Сучасна українська літературна мова: Підручник для вузів [колект. авт. Грищенко А. П., Мацько Л.І., Плющ М.Я., Тоцька Н.І., Іздиган І.М. ; за заг. ред. А. П. Грищенка]. — К. : Вища шк., 2002. — 439 с.

Додаткова література

1. Благовещенский О. В. Заметки об омонимах и их подаче в словаре / О. В. Благовещенский // Вопр. языкознания. — 1973. — №6. — С. 120—126.
2. Виноградов В. В. О грамматической омонимии в русском языке / В. В. Виноградов // Рус. яз. в шк. — 1940. — № 1. — С. 1—12.
3. Виноградов В. В. Об омонимии в русской лексикографической традиции / В. В. Виноградов // Лексикология и лексикография : избр. тр. / В. В. Виноградов. — М., 1977. — С. 288—296.

4. Задорожный М. И. О границах полисемии и омонимии / М. И. Задорожный. — М. : Изд-во МГУ, 1971. — 163 с.
5. Малаховский Л. В. Омонимы: терминология, классификация, определение и принципы выделения / Л. В. Малаховский // Лингвистические исследования. 1972. — М., 1973. — С. 47—63.
6. Маслов Ю. С. Омонимы в словарях и омонимия в языке / Ю. С. Маслов // Вопросы теории и истории языка. — Л., 1963. — С. 198—202.
7. Українська мова : Енциклопедія / [ред. кол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. — К. : Укр. енцикл., 2000. — 752 с.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає явище омонімії?
2. Що таке омонімія у вузькому та широкому розумінні?
3. Які слова називаються лексичними омонімами? Наведіть приклади.
4. Які критерії виявлення омонімів ви знаєте?
5. Які омоніми називаються мовними та мовленнєвими? Наведіть приклади.
6. Розкажіть про типи омонімів за походженням. Наведіть приклади таких омонімів.
7. Назвіть типи омонімів за ступенем омонімічності. У чому виявляються їх особливості?
8. Які слова називаються омофонами, омографами, омоформами. Наведіть приклади кожного з цих типів омонімів.
9. Назвіть основні причини виникнення омонімів.
10. Яке мовне явище називається паронімією?
11. Що таке пароніми у вузькому та широкому розумінні? Наведіть приклади.
12. Чи всі близькі за звучанням слова є паронімічними?
13. Які семантичні відношення можливі між паронімами?
14. Що таке парономазія?

Практичні завдання

Завдання 1. До кожного слова доберіть кілька синонімів. З'ясуйте, які з них абсолютні, семантичні, стилістичні, понятійно-стилістичні.

Бажати, великий, шлях, тонкий, співати, лідер.

Завдання 2. Подані слова згрупуйте в синонімічні ряди, визначте відмінності між синонімами кожного ряду.

Рішучий, хотіння, пильно, дряблий, лютий, мужній, жага, акуратно, різкий, сміливий, ретельно, охота, холодний, колючий, багаторічний, хоробрий, акуратно, віковий, старий, відважний, жадоба, давній, понизливий, древній, доблесний, акуратно, непоборний, похилий, старанно, старовинний, жадання, дбайливо, героїчний, бажання, старинний.

Завдання 3. Складіть синонімічні ряди з поданими словами, розмістивши синоніми так, щоб кожний наступний демонстрував збільшений вияв позначуваного.

Перерва – ...; завзятий – ...; керівник – ...; дорога – ...; говорити – ...; гордовитий – ...; слабкий – ...; кепка – ...; поспішати – ...; поганий – ...

Завдання 4. Доберіть мовні та контекстуальні синоніми до поданих слів. Складіть з ними речення.

Ліс, холодно, минати, боятися, лікувати, доповідач, гарно, свіжий, сумний.

Завдання 5. Визначте синонімічну домінанту. Поясніть різницю у значеннях синонімів і визначте тип синонімічних зв'язків між поданими словами.

Гава (дит.), гайда (діал.), гривко (діал.), вовк, дзибель (діал.), дрібнах, дядько, звір, колядник (розм.), сірий, флуд (діал.), поганець, малий.

Бридкий, відразливий, препоганий, паскудний, потворний, страшний, неприємний, гидотливий, поганий (про людину).

Скажений, несамовитий, страшний, нещадний, шалений, злий, злющий, оскаженілий, пекельний, нестямний, осатанілий (розм.), тріскучий, скрипучий (розм.), жорстокий (про мороз, спеку, вітер).

Марево, юга, мла, серпанок, туман, курище (розм.), темрява.

Шахрай, злодій, ракло (вульг.), розкрадач, торбохват (зневажл.), зломищик, грабіжник.

Розпускати, скасовувати, касувати (рідко), знищувати, ліквідовувати (про припинення діяльності якої-небудь установи організації, закладу, дії угоди тощо).

Завдання 6. Замініть словосполучення синонімічними словами та складіть зі словами речення.

Завдавати страждань; той, що спокушає, манить до себе; істота жахливої зовнішності та характеру (чи поведінки); почуття безнадії; людина, яка досягла високого ступеня вміння в певній справі; який не приносить результатів; форма тіла людини.

Завдання 7. Запишіть речення, добираючи з поданих у дужках синонімів найдоцільніші.

День був (яскравий, сонячний, радісний, ясний, веселий, світлий, чудовий), проте (неприємний, холодний, поганий, дощовий, темний), коли (розпускаються, квітнуть, зеленіють, цвітуть) сади, так буває (іноді, рідко, періодично, час від часу, коли-не-коли), що після теплих весняних днів (прибігають, приходять, наступають, надходять, з'являються) морози, спалюють інеєм траву та (крихкий, тендітний, делікатний, ніжний, неміцний) вишневий і абрикосовий цвіт (Ю. Мушкетик). Поети (зображують, змальовують, описують, показують, передають, відтворюють) щастя (фіолетовим, синім, блакитним, голубим, сизим) птахом, який (змивається,

тікає, киває п'ятами, уникає, біжить) від нас у той самий (час, момент, період, хвилину, тиждень, мить, секунду, термін), коли ми готові (взяти, схопити, забрати, зловити) застя за крила (З журналу).

Завдання 8. Визначте, чи є синонімами слова поданих груп. Що зумовлює їх семантику?

Голова, керівник, розпорядник, лідер, глава;

Антракт, перерва, канікули, тайм-аут, перепочинок;

Пейзаж, краєвид, ландшафт, обрис;

Відьма, байльниця (діал), байбірниця (діал), босорка (діал), віжлунка (діал), віщунка, ворожбитка, гадерка (діал), знахарка, космачиха, лиходійниця, примівниця, упирка, флякорниця (діал), чарівниця, чинтарка (діал), шептуха, яззя (діал).

Заморозок, приморозок, зазимок (діал.), заморозь, недосвіт.

Заєць, вухань, вицарापень, куций, куцохвостий, косоокий, кривень, сплюх (діал.).

Вагітна, важка, калюхата (діал.), груба, в тяжі (діал.), кігітна (діал.), на порі, на поступі, непорожна, несама, огридна (діал.), при надії, тяжка (діал.), у такім ділі (діал.), у такім положенії (діал.), товста, у стані, на тих днях, день від дня сама себе жде.

Хвороба, вона (евф.), бєда (діал.), ворогуша, гнетучка, зимниця, нездужання, слабість, неміч, недуга, болість, знобиха, корючка, лежанка, листопадина, лихо, лихоманка, напасниця, не тобі будь сказано (евф.), паскудниця, поганка, пропасниця, студенка, тітка, трясавиця, той вовк,шо літає (евф., діал.), тота, шо по гробах ходить (евф., діал.), трясуцка, холодуха, ходуша.

Хвацький, завзятий, запальний, бравий, молодецький, баский, швидкий.

Завдання 9. Випишіть із поданих речень синоніми, укажіть типи семантичних зв'язків між членами ряду.

1. Усе в такий день вогке, відволожене, змокріле, тому-то й пахне особливо, не так, як у суху, сонячну годину. У цій животворній цілющості – смуток і гіркота згасання, в'янення, елегійного вмирання, яке в світі природи таке особливе, зовсім не схоже на людське, а тому-то настроює душу на свій лад, і душа переймається розумінням цих цінностей буття, які, може, більше відкриваються підсвідомості, ніж свідомості... Потім кочівницька орда туману, його завойовницька сила тане, розсіюється, відступає повсюдно: в полі, в лузі, в лісі (Є. Гуцало).

2. Людина моя з колоска благородного! Від горя-недоленьки, суму і зла, Від хана Батия крізь Гітлера чорного Жорстока і добра ти в мене ввійшла! (М. Вінграновський).

3. Знову дзвеніли, бриніли, сурмили комарі, допікали, дошкуляли, діймали, жерли, гризли ар'єргард десантного флоту, і це значило, що не забариться й ранок (Ю. Яновський).

3. Він був чернець, з дияволом воїтель, печерник, боговгодний чоловік. Він був самотник. Дуже був суворий. Між богом – чортом душу не двоїв. І досі поминають у соборах: храмостроїтель Михайл (Л. Костенко).

4. І вона (людина) робиться добрішою, відвертішою, співчутливішою, тому що є щось чарівне й до солодкого щему в серці хвилююче в природі цієї пори року, щось замріяно-величне в тій хитрій і непомірно тяжкій і складній роботі, яка відбувається приховано від людських очей (Г. Тютюнник).

5. Нещасна, неправдива людина, що добровільно й легко зрікається рідної мови; щаслива, праведна, людина, що в радості й горі будує слово своєї землі. Нещасні, прокляті, забуті батько й мати, що сплджують перевертнів; щасливий, непереможний, вільний народ, що породжує своїх лицарів, захисників і оборонців (За Б. Харчуком).

Завдання 10. Яке із трьох поданих слів є антонімом до слова *атака* – *захист*, *оборона*, *контратака*. Відповідь обґрунтуйте.

Завдання 11. До поданих слів (чи окремих їх значень) доберіть антоніми. Доведіть можливість семантичних протиставлень цих слів.

Рівний, порядок, розважливо, жити, ґрунтовний, з'являтися, сумно, правильний, благо, нарізно.

Завдання 12. Доберіть 10 прислів'їв (приказок), у яких наявні антоніми.

Завдання 13. Розкривши значення поданих багатозначних слів, доберіть антоніми до кожного значення.

Свіжий, щирий, болісний, зупиняти, залізати, знаходити.

Завдання 14. Доберіть антоніми до наведених слів. Визначте тип антонімів.

Будити, смерть, північ, всюди, велетень, синтез, альтруїзм, аромат, уявний, шити, чорний, безбожник, вигода, душний, журитися.

Завдання 15. До поданих фразеологізмів доберіть антоніми.

Байдики бити, глек розбити, ловити тав, покласти в довгу шухляду, пасти задніх, за пояс заткнути, накрити мокрим рядном, не з lika шитий, і в вус не дути.

Завдання 16. У поданих реченнях знайдіть слова, що здатні вступати в антонімічні відношення. З'ясуйте їх типи (загальномовні/ контекстуальні).

Подаруй мені думи прозорі І краси на шляху віковім, Синій сон у небесному морі І безсоння у морі твоїм (М. Вінграновський). Наче вийшла вона за крайні хати, за городи й садки, щоб привітати кожного, хто добивається з далекої чи близької дороги. Стоїть, очікує вдень і вночі, очікує в негоду й бурю, аби прошелестіти зеленим листям (Є. Гуцало). Ти ж бачив людей у їхніх злетах, і в занепаді, у величі й нищості, в передсмертних муках і в щасливих сльозах переможців (О. Гончар). Дитинство й ти. Це наче все. Далеко так. Близенько так. Мене до тебе принесе З паперу зроблений літак (Д. Павличко). Вночі і вдень, і ввечорі, і рано Витай зо мною і учи, Учи неложними устами Сказати

правду (Т. Шевченко). Чому ж так не сталося, як гадали? Ходять поряд злидні і круті. Залишилась доля у кайданах, І тьмяніють ниви золоті (В. Калашиник). Народ росте і множитья, і діє Без ваших нагаїв і палаша. Під сонцем вічності древніє й молодіє Його жорстока й лагідна душа (В. Симоненко). А я його в твоїм читаю зорі, Немов незмивні юності сліди, В маленькім щасті, у великім горі Воно в тобі лишалося завжди (С. Крижанівський). Буває мить якогось потрясіння: побачиш світ, як вперше у житті. Звичайна хмара, сіра і осіння, пропине раптом барви золоті (Л. Костенко).

Завдання 17. Випишіть із речень слова, що мають протилежне значення, визначте тип антонімів і семантичні відношення. Допишіть п'ять самостійно дібраних прислів'їв (приказок), що мають різні семантичні відношення між антонімами.

Маленька праця краща за велике безділля. Хвали день увечері, а жінку рано. Коли замолоду немає розуму, не жди і на старість. Брехня стоїть на одній нозі, а правда на двох. Вчення в щасті украшає, а в нещасті потішає. У липні у дворі пусто, зате на полі густо. Колос повний до землі гнеться, а пустий догори пнеться (Народна творчість).

Завдання 18. Дайте відповідь, чи є антонімами слова *онук та онука; батьки і діти*? Відповідь обґрунтуйте.

Завдання 19. У яких значеннях і за яких умов слова *розум і серце* є антонімами? Наведіть приклади.

Завдання 20. Знайдіть оксюморонні сполуки. Доведіть семантичну незіставність компонентів оксюморона.

1. Темний бовван на козачій могилі Про давнє, минуле кричить мовчазливо (П. Тичина). 2. Не знали ви, що в світі у зеленім Живуть з колиски

мертвородні люди! (М. Вінграновський). 3. А ті листки від болю білі, У них занадто чорне тло. Дитячі радощі змертвілі... Було все те чи не було?! (В. Калашиник). Карналю пощастило в нещасті, коли він опинився серед цих людей (П. Загребельний).

Завдання 21. Увівши слова в речення, визначте, які з них здатні до омонімії, а які є багатозначними.

Дорога, зуб, лисичка, секретар, термін, пов'язувати, дати, класичний, незграбний, перо, ніж.

Завдання 22. Доведіть можливість омонімії поданих слів, визначте тип омонімічних зв'язків.

Коло, китайка, завод, жаль, дорівнювати, доки, грець, рівняти, стигнути, стиль, уступати, хвиля, шаріти, ячмінь, роздавати, сонце, як, кришка, круг, завіса.

Завдання 23. Знайдіть у тексті слова, здатні до омонімії. З'ясуйте їх типи (повні/ часткові; омофони, омоформи, омографи).

Сніг не скрипів під ногами, а вищав, наче об нього мечі точили, повітря перехоплювало подих і било в голову, наче спирт (Г. Тютюнник). Друга шукай, а знайдеш – тримай (Народна творчість). Ось і Великдень зверну зазвонив у всі дзвони, а низом розстелив веснянки (М. Стельмах). Чим вище світло стоїть, тим далі його видно (Народна творчість). Тікало три братики рідненькі, три товариші сердешні (Народна творчість). Білограй звернув з дороги на стернище. Коні грузли по самі бабки (Ю. Мушкетик). Сіли гуси на став – білим-білим він став (Народна творчість). Він підбіг до краю покрівлі і скочив униз зручно й легко, як кіт (М. Коцюбинський). Дбайливі господарі вже наготові – полагоджено вози, чекають підвішені під стріхою плуги й борони, приготовлена в лантухах посівна яровина (В. Скуратівський). На світлім березі Дніпра, слов'янська золота столиця, світанку мови і добра,

вікно у світ стооке і столице (М. Вінграновський). За річкою, попід кучерявим зеленим лісом, вся гора вкрита розкішними килимами ярини (М. Коцюбинський).

Завдання 24. Серед поданих слів знайдіть омоніми, обґрунтуйте свій вибір.

Голка (дерева) – голка (для шиття);

лава (група людей) – лава (предмет у хаті) – лава (вулканічна);

край (гранична лінія) – край (біля, коло) – край (місцевість, район) – край (закінчення чогось);

брак (нестача) – брак (халтура);

ніс (людини) – ніс (пароплава);

зефір (тканина) – зефір (кондитерський виріб);

завивати (скиглити) – завивати (закручувати) – завивати (закутувати);

учительська (праця) – учительська (кімната).

Завдання 25. Знайдіть у кожному рядку зайве слово за типом омонімічних відношень:

а) гори, мала, стріла, атлас, вілла.

б) роман, гриби, радій, мине, сонце;

в) ніс, мука, віз, клич, мати;

г) голова, діти, коса, проте, замок.

Завдання 26. До наведених слів доберіть з російської мови міжмовні омоніми, поясніть різницю у лексичному значенні.

Час, облік, пил, ось, луна, гостинець, лихо.

Завдання 27. Складіть речення, в яких подані слова виступали б омонімами. З'ясуйте тип омонімів.

На бѐрезі – на берѐзі;

Погас – по гас;
До купи – до купи;
Насилу – на силу;
До гори – догори;
Проте – про те;
У житті – ужиті (заходи);

Завдання 28. До наведених слів (чи окремих їх значень) доберіть, якщо можливо, омоніми, синоніми, антоніми. З'ясуйте їх типи.

Гречний, цілий, схід, гулівер, догори, правий, розтоплювати.

Завдання 29. Визначте значення поданих слів та парадигматичні стосунки між ними:

Міфічний – міфологічний;
Фронтальний – фронтовий;
Відтинок – відтінок;
Проект – прожект;
Подвижник – сподвижник;
Показник – показчик;
Адресат – адресант.

Завдання 30. Знайдіть у наведених реченнях явища антитези, оксюморона, парадокса. Поясніть вибір.

Сам я сонний ходив землею, Але ти, як весняний грім, стала совістю і душею, І щасливим нещастям моїм (В.Симоненко). Лягли смуги голубі На пагорби рожеві У тихій радості-журбі Вклонявся вечір дневі (М.Рильський). Було колись в Україні Ревіли гармати; Було колись запорожці Вміли панувати! Панували, добували І славу, і волю, – Минулося, осталися Могили по полю (Т.Шевченко). Хоч людина – архітвір природи, А злодюга –

створіння вінець, Але на що ж робить такі шкоди... І навіщо тягти гаманець?! (В. Самійленко).

Модульні завдання

Варіант 1

Завдання 1. Визначте синонімічну домінанту й побудуйте синонімічний ряд з поданими словами. Визначте тип синонімічних стосунків між членами синонімічного ряду:

слово, обітниця, обіцання (заст., розм.), приречення (діал.), обіт (книжн.), обіцянка (у значенні «добровільно дане зобов'язання зробити що-небудь»), обрік (заст., перев. уроч., релігійного характеру).

Завдання 2. Поясніть різницю у значеннях синонімів і визначте тип синонімічних зв'язків між поданими словами:

обличчя – тика (вульг.);

обов'язково – неодмінно;

прибудова – хижка (до хати);

прислужник (той, хто виконує чиясь волю, прислуговується комусь, виконує дрібні, часто ганебні доручення) – лакиза;

русизм – росіянізм.

Завдання 3. Утворіть усі можливі антонімічні пари до поданих слів, визначте семантичний та структурний тип антонімів:

блискучий, вдумливий, крилатий.

Завдання 4. Знайдіть у поданому тексті слова, здатні до омонімії, визначте тип парадигматичних стосунків між ними (тип омонімів):

іде той дощ, мов хвилі в океані, без ліку, без числа на бойовисько.

Завдання 5. Доведіть можливість омонімії поданих слів, визначте тип омонімічних зв'язків:

бал, мати, сокирки, бродити, висів.

Завдання 6. Зробіть частковий (за семантичними властивостями) лексикологічний аналіз виділеного слова.

*Сонце схилялося на **захід** і не пекло вже так дошкульно, як раніше (Г. Тютюнник).*

Варіант 2

Завдання 1. Визначте синонімічну домінанту й побудуйте синонімічний ряд з поданими словами. Визначте тип синонімічних стосунків між членами синонімічного ряду:

побивання, причитування (розм.), заводи (розм.), голосіння (плач-пісня на похоронах та в деяких інших обрядах), плач, тужба, причитання.

Завдання 2. Поясніть різницю у значеннях синонімів і визначте тип синонімічних зв'язків між поданими словами:

*голосний (про голос, звук, який добре чути) – громохкий (сильний, різкий);
горицвіт (весняна рослина з великими жовтими квітами) – Аданіс-жовтоцвіт (те саме);*

докоряти – журити;

виразник (той, хто виражає чий-небудь інтереси, думки) – речник (книжн.).

Завдання 3. Утворіть усі можливі антонімічні пари до поданих слів, визначити семантичний та структурний тип антонімів:

непритомніти, тихий, фронт, битися.

Завдання 4. Знайдіть у поданому тексті слова, здатні до омонімії, визначте тип парадигматичних стосунків між ними (тип омонімів).

Коли потяг у даль загуркоче, пригадаються знову мені дзвін гітари у місячні ночі, поцілунки й жоржини сумні (В.Сосюра).

Завдання 5. Доведіть можливість омонімії поданих слів, визначте тип омонімічних зв'язків:

шотландка, шкода, сталі, фокус, мала, бокс.

Завдання 6. Зробіть частковий (за семантичними властивостями) лексикологічний аналіз виділеного слова.

*Доводилось мені бачити, як мужня людина, директор одного степового колективу, після кількадежного лютування стихії стояв і плакав над погубленими посівами, а **молода** лісосмуга біля нас ледь виднілася вершечками дерев із-під барханів наметеної пилюки (О. Гончар).*

Варіант 3

Завдання 1. Визначте синонімічну домінанту й побудуйте синонімічний ряд з поданими словами. Визначте тип синонімічних стосунків між членами синонімічного ряду:

артист (розм.), єзуїт (про особливо підступну, підлу, лицемірну людину), лицемір (у значенні «нещира людина»), фарисей (книжн., у значенні «лицедій, дворушник, облудник»).

Завдання 2. Поясніть різницю у значеннях синонімів і визначте тип синонімічних зв'язків між поданими словами:

мерзлий – одубілий;

боротьба (активне тривале суперництво протилежних або ворожих сил) – борня (поет.);

вада – дефект;

словник – лексикон (книжн.).

Завдання 3. Утворіть усі можливі антонімічні пари до поданих слів, визначте семантичний та структурний тип антонімів:

атака, боротися, сухий, мовчати.

Завдання 4. Знайдіть у поданому тексті слова, здатні до омонімії, визначте тип парадигматичних стосунків між ними (тип омонімів).

У той день, коли із заходу, обережно постукуючи колесами, прийшов перший ешелон з пораненими бійцями, ніколи ще не бачив вокзал стільки люду.

Завдання 5. Доведіть можливість омонімії поданих слів, визначте тип омонімічних зв'язків:

клич, слід, пара, стигнути, бокс, засипати.

Завдання 6. Зробіть частковий (за семантичними властивостями) лексикологічний аналіз виділеного слова.

*Над хвилястими обрисами засніжених лісів почала **грати** срібна креш: спочатку затремтіли окремі вогники, їхні окремі іскри, розбризкуючись у повітрі, перекидалися з верху на верх, аж поки вся синява не запалила свої мерехтливі свічада, аж поки на землю з гілок не почали зриватися живі, неначебто відлиті з сонця краплини (М. Стельмах).*

Варіант 4

Завдання 1. Визначте синонімічну домінанту й побудуйте синонімічний ряд з поданими словами. Визначте тип синонімічних стосунків між членами синонімічного ряду:

воjak (військовослужбовець або учасник боїв; воєн), бoсць, воїн, збopонeць (заст.), вoякa (розм.), рaтoбopець (заст., уроч.), вoячиськo (фам.), рaтник (заст.), oбopонeць.

Завдання 2. Поясніть різницю у значеннях синонімів і визначте тип синонімічних зв'язків між поданими словами:

догана – прочуханка;

виголошувати (публічно звертатися до когось із промовою, привітанням та ін.) – віщати (заст., уроч.);

злодій – ракло (вульг.).

Завдання 3. Утворіть усі можливі антонімічні пари до поданих слів, визначити семантичний та структурний тип антонімів:

лютий, захист, розпускати, теплий.

Завдання 4. Знайдіть у поданому тексті слова, здатні до омонімії, визначте тип парадигматичних стосунків між ними (тип омонімів).

Запах диму був не такий невизначений і нудний, як удень, коли його забивало сонце, а гостріший і приємніший.

Завдання 5. Доведіть можливість омонімії поданих слів, визначте тип омонімічних зв'язків:

качка, заводити, кришка, жати, бокс.

Завдання 6. Зробіть частковий (за семантичними властивостями) лексикологічний аналіз виділеного слова.

Отак і ми можемо творити добро для ближнього, для навколишнього чудодійного світу природи й людей (Л. Павленко).

Варіант 5

Завдання 1. Визначте синонімічну домінанту й побудуйте синонімічний ряд з поданими словами. Визначте тип синонімічних стосунків між членами синонімічного ряду:

ректи (заст., поет.), віщати (заст., уроч.), проголошувати, промовляти, ораторствувати, проказувати, виголошувати – (публічно звертатися до когось із промовою, привітанням, тостом і т. ін.).

Завдання 2. Поясніть різницю у значеннях синонімів і визначте тип синонімічних зв'язків між поданими словами:

каганець (невеликий світильник) – сліпушка (розм.);

будова (взаємне розташування частин у складі чого-небудь) – архітектоніка (спец.);

чорт – джус (діал.);

виразний – експресивний.

Завдання 3. Утворіть усі можливі антонімічні пари до поданих слів, визначте семантичний та структурний тип антонімів:

відразливий (про людину), боягуз, свіжий, організовувати.

Завдання 4. Знайдіть у поданому тексті слова, здатні до омонімії, визначте тип парадигматичних стосунків між ними (тип омонімів).

Сонце заходить, гори чорніють, пташечка тихне, поле німіє, радіють люде, що одпочунуть, а я дивлюся ... і серцем лину в темний садочок на Україну (Т. Шевченко).

Завдання 5. Доведіть можливість омонімії поданих слів, визначте тип омонімічних зв'язків:

кві, вигадувати, метр, тост, запирати.

Завдання 6. Зробіть частковий (за семантичними властивостями) лексикологічний аналіз виділеного слова.

Надія тримала в закоцублих пальцях шматки ватманського паперу, хукала в кулачки, раз по раз притуляючи їх до уст (В. Качкан).

Модуль 3

Лексика сучасної української літературної мови з погляду її походження

Дидактична мета:

- засвоєння теоретичних відомостей про походження лексичного складу сучасної української літературної мови;
- формування вмінь і навичок визначати та характеризувати лексичні одиниці з погляду їх походження;
- збагачення словникового складу мовця.

Студенти повинні знати:

- ✓ відомості про походження та розвиток лексичного складу сучасної української літературної мови;
- ✓ особливості формування лексичного складу сучасної української літературної мови на основі успадкованої лексики;
- ✓ основні тематичні групи успадкованої лексики;
- ✓ історичні шари успадкованої лексики та їх місце і роль у розвитку лексичного складу української мови;
- ✓ джерела запозичення лексики, відомості про основні групи запозичень з індоєвропейських мов;
- ✓ формальні та семантичні ознаки запозиченої лексики;
- ✓ особливості освоєння запозиченої лексики.

Студенти повинні вміти:

- ✓ виявляти в тексті запозичену та успадковану лексику;
- ✓ визначати джерело походження запозиченої лексики;
- ✓ добирати до запозичених слів українські відповідники;
- ✓ добирати слова з іншомовними коренями та пояснювати їхнє значення;
- ✓ характеризувати функції та семантичні властивості успадкованої та запозиченої лексики української мови.

Зміст

1. Генезис лексичного складу сучасної української мови.

2. Успадкована лексика в складі сучасної української мови.

2.1. Індоевропейська лексика.

2.2. Праслов'янська (спільнослов'янська) лексика.

2.3. Власне українська лексика

2.4. Успадкована лексика як джерело збагачення лексичного складу сучасної української мови.

2.5. Успадкована лексика як чинник формування національної мовної картини світу.

Рекомендована література.

Питання для самоконтролю.

3. Запозичена лексика в сучасній українській мові.

3.1. Проблеми термінологічного позначення лексики, запозиченої з інших мов.

3.2. Запозичення у складі сучасної української мови.

3.2.1. Запозичення зі старослов'янської мови.

3.2.2. Запозичення з латинської мови.

3.2.3. Запозичення з грецької мови.

3.2.4. Запозичення із тюркських мов.

3.2.5. Запозичення із германських мов.

3.2.6. Запозичення із польської мови.

3.2.7. Запозичення із французької мови.

3.2.8. Запозичення з англійської мови.

3.2.9. Запозичення з інших мов.

3.3. Особливості освоєння запозичених слів.

Рекомендована література.

Питання для самоконтролю.

Практичні завдання.

Модульні завдання.

1. Генезис лексичного складу сучасної української мови

Однією з важливих тем курсу «Лексикологія сучасної української мови» є характеристика словникового складу за походженням. Лексика сучасної української мови як цілісна лінгвальна величина формувалася протягом багатьох віків на основі різних джерел. У найзагальнішому плані висвітлення означеної теми передбачає загальний поділ лексичного складу сучасної української літературної мови на запозичену та успадковану (незапозичену) лексику з подальшою характеристикою кожної з виділених груп. Такий принцип послідовно застосовується при написанні багатьох підручників і посібників з лексикології¹. При цьому необхідно уникати кількох негативних моментів, що можуть призвести до спрощеного, однобічного висвітлення теми. Значні складнощі при її вивченні зумовлюються відсутністю усталених поглядів на походження тих чи інших слів, їх належності до запозиченої чи успадкованої лексики, визначення конкретних джерел запозичення. Не менш важливим є врахування і того очевидного факту, що різні шари незапозиченої лексики (лексика, успадкована з індоєвропейського лексичного фонду, що вживається в усіх сучасних індоєвропейських мовах; лексика, належна до праслов'янського шару; власне українська лексика) функціонували в українській мові протягом тривалого періоду історичного розвитку. У процесі цього розвитку одні слова зберігають своє значення, інші — змінюють, зазнаючи розширення, звуження, зміщення, пристосовуючись до лексико-семантичної системи в цілому. Крім того, зміни в найдавніших за походженням словах можуть стосуватися не тільки значення, а й

---

¹ Сучасна українська літературна мова : Лексика і фразеологія [за заг. ред. академіка І. К. Білодіда]. — К. : Наук. думка, 1973. — С. 101 — 150 ; Волох О. Т. Лексикологія. Лексикографія. Фразеологія / О. Т. Волох // Сучасна українська літературна мова : Вступ. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Словотвір / О. Т. Волох. — К., 1986. — С. 152—171 ; Сучасна українська мова: Підручник [О. Д. Пономарів, В.В. Різун, Л.Ю. Шевченко та ін. ; за ред. О. Д. Пономарева. — 3-тє вид., пререроб.]. — К. : Либідь. — С. 67 — 74 ; Сучасна українська літературна мова: Підручник [М. Я. Плющ. — 5-тє вид., стер.]. — К. : Вища шк., 2005. — 126 — 132 ; Януш Я.В. Сучасна українська мова. Ч.1. Курс лекцій: Навч. посібник. — К. : ІЗМН, 1996. — С. 59—66 та інші.

стилістичного забарвлення слова. Наприклад, із двох назв *батько* і *тато* друга назва є конотативно маркованою в українській мові. Це слово має виразне індоєвропейське походження і представлене в різних мовах (п. *tata*, ч. *táta*, с-х. *māma*, рос. *тятя*, лувійське *tati*, д.-інд. *tatá*, гр. *τάτα*, лат. *tata*, алб. *tat*, корн. *tat*, англ. *dad*). Тому, говорячи про успадковану лексику, яка становить найдавніший шар українського словникового складу, обов'язково слід мати на увазі, що сам факт збереження в сучасній українській мові давніх за походженням слів ще не означає їх цілковитої незмінності. Семантичні зрушення могли відбуватися і на рівні денотату, коли стара назва позначала новий для нього предмет (*смил*), і на рівні сигніфікату, що пов'язане зі зміною поняттєвого змісту слова.

Індоєвропейська лексика, яка ставала основою для утворення номінацій, що через посередництво праслов'янської мови були успадковані давньоукраїнською мовою, а згодом новою українською мовою, теж зазнавала певних семантичних змін. Наприклад, сучасна лексема *дерево* продовжує праслов'янське **dervo*, що розвинулося з індоєвропейського **dōru* і містило компоненти «дерево, дуб».

Таким чином, системний адаптований до вузівського курсу огляд лексики української мови з погляду її походження передбачає висвітлення питань, більшою чи меншою мірою пов'язаних із загальною проблемою реконструкції словникового складу мови і проникненням в історію слів. Ця проблема знаходить своє висвітлення в цілому ряді монографічних досліджень, теоретичні положення і практичний матеріал яких має важливе значення для формування сучасних уявлень про склад української лексики за походженням¹.

---

¹ До таких праць, зокрема, належать:

Очерки по сравнительной семасиологии германских, балтийских и славянских языков / А. П. Непокупный, Н. Н. Быховец, В. А. Пономаренко и др. — К. : Довіра, 2005. — 367 с ; Манакин В. Н. Сопоставительная лексикология / В. Н. Манакин. — К. : Знання, 2004. — 326 с. ; Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов [за ред. О. С. Мельничука]. — К. : Наук. думка; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, 1996. — 595 с ; Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов / Э. Бенвенист. — М. : Прогресс, 1995. — 456 с ; Бурлак С.А. Параллели между славянскими и германскими языками: индоевропейское наследие и типологическое сходство / С. А. Бурлак, А. С. Мельников, А. В. Циммерлинг // Славянская языковая и этноязыковая системы в контакте с неславянским окружением. [отв. ред.

1.2. Успадкована лексика в складі сучасної української мови

1.2.1. Індоевропейська лексика

Лексичний фонд сучасної української літературної мови, який відзначається історичною стійкістю, містить лексеми, що належать до найдавнішого шару корінної української лексики, успадкованої через праслов'янську від індоевропейського лексичного фонду. Однозначної відповіді на питання про час існування індоевропейської мови та її розпад у сучасному мовознавстві немає. З історичного погляду репрезентація найдавніших шарів лексики сучасної української мови має свої особливості. Вони полягають не тільки в тому, що в процесі розвитку індоевропейської лексики одні слова зазнали структурно-семантичних змін, інші стали основою для розвитку нових (деякі зникли взагалі), а й у тому, що такий зв'язок в одних випадках ґрунтується на співпадінні в різних індоевропейських мовах слів, а в інших – генетична спорідненість відповідних номінацій виявляється тільки на рівні кореневої частини відповідного слова. З огляду на це важливо окреслити сам зміст поняття *індоевропейська лексика*, під якою необхідно «розуміти слова, спільні кільком індоевропейським діалектам за умови, що вони представляли всі фонетичні і морфологічні зміни, що характеризують ті діалекти, до яких належать, і щоб історичні свідчення не вказували на їх пізнішу появу»¹.

До індоевропейського лексичного фонду належить лексика сучасної української мови, з-поміж якої можна виділити кілька тематичних груп. В академічному підручнику «Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія»² виділяється вісім таких груп. При ідеографічній класифікації лексичного складу можна застосовувати критерій, який ураховує особливості

Т. М. Николаева]. — М. : Языки славянской культуры, 2002. — С.112 — 184 ; Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков / А. Мейе. — М. , Л. : Гос. социально-экономическое издательство, 1938. — 510 с.; Непокупний А. П. Балтійські родичі слов'ян / А. П. Непокупний. — К. : Наук. думка, 1979. — 183 с. та інші.

¹ Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков / А. Мейе. — М. , Л. : Гос. социально-экономическое издательство, 1938. — С. 382.

² Сучасна українська літературна мова : Лексика і фразеологія [за заг. ред. академіка І. К. Білодіда]. — К. : Наук. думка, 1973. — 438 с.

сфер позамовної дійсності, до яких належать відповідні назви, а також родові семантичні компоненти, що окреслюють конкретну предметно-тематичну групу лексичних одиниць. За цією класифікацією можна виділити кілька тематичних груп, що стосуються таких базових понять, як людина, природа, всесвіт, суспільне життя, релігія.

1. Однією з найбільш виразних тематичних груп лексики, що має індоєвропейське коріння, є назви спорідненості та свояцтва, зокрема: *брат* (скр. *bhrátar-*, д.-сл. *ǫðǫðú*, гр. *φράτωρ*, лат. *frāter*), *сестра* (скр. *svasar-*, лит. *seser-*, д.-сл. *ŕǫŕððà*, лат. *soror*, др.-ірл. *siur*), *син* (скр. *sūnúh*, д.-сл. *ŕŕúú*, лит. *sūnús*), *вдова* (скр. *vidhávā*, д.-сл. *āāīāà*, прус. *widdewū*, лат. *uidua*) та інші.

2. Назви органів і частин тіла людини та тварин: *серце, брова, вухо, зуб, око* та інші. Наприклад: слово *кістка* є в таких мовах: скр. *ásthi*, хет. *haštāi*.

3. Лексика на позначення головних понять життєдіяльності людини: *жити, вмерти* та інші. Так, наприклад, сучасне дієслово *умирати* походить від **merti* – «переставати жити», що пізніше «успадкувалося давньоруською мовою, в якій створило базу для оформлення ЛСВ «страждати». Таке перенесення стає можливим при спільному семантичному елементі «поганий стан». Зазначені лексеми виявилися настільки стійкими, що функціонували протягом століть і успадкувалися сучасною українською мовою»¹.

4. Назви на позначення процесів споживання їжі: *їсти, пити, ссати*. Так, зокрема, «результатом семантичної еволюції індоєвропейського *dhē(i)* «ссати» в санскриті є значення «мати» і навіть «земля», у південнослов'янських мовах цей розвиток досягнув значення «мати-годувальниця», а в східнослов'янських не розвинулися й вони»².

5. Назви на позначення дій, робіт і процесів, пов'язаних із господарською діяльністю людини: *тесати, орати, мірити, снувати* (у значенні «прясти»).

¹ Етимологія української мови / О. І. Потапенко, Л. П. Кожуховська, Л. Е. Довбня, Т. В. Чубань, Т. М. Левченко [за заг. ред. О. І. Потапенка]. — К. : Міленіум, 2005. — С. 79.

² Етимологія української мови / О. І. Потапенко, Л. П. Кожуховська, Л. Е. Довбня, Т. В. Чубань, Т. М. Левченко [за заг. ред. О. І. Потапенка]. — К. : Міленіум, 2005. — С. 83.

У цій тематичній групі є слова, в яких коренева частина є індоєвропейською, а основа праслов'янською. Наприклад, слово *снувати* має індоєвропейський корінь **snē-*, що засвідчений у лат. *nēre*, гр. *νέω*, ірл. *snim* та інших мовах.

6. Назви на позначення процесів, дій, пов'язаних із побутом людини: *шити* (скр. *syūtáh*, лит. *siuti*, д.-сл. *øèðè*, гот. *siujan*), *одягатися (обуватися)* (д.-сл. *îá-óðè*, арм. *aganim*, лат. *ind-uō*).

7. Назви на позначення процесів, пов'язаних зі «знанням і пізнанням»: *відати* (д.-сл. *vhðhtu*), *знати* (с.-хорв. *znāti*, словен. *znati*, чеське *znáti*, польське *znać*).

8. Назви на позначення їжі та напоїв: *м'ясо, мед, юшка*. Так, слово *сіль* має такі назви в різних мовах: лат. *sāt*, ірл. *salann*, гот. *salt*, латиськ. *sāls*, гр. *άλς*.

9. Назви житла та його частин: *дім* (д.-сл. *dīiū*, латин. *domus*, гр. *δόμος*, гот. *timrjan*), *двері* (д.-сл. *dâiüðü*, лит. *dūrys*, д.-прус. *dauris*, гот. *daúr*, д.-англ. *duru*, латин. *foris*) та інші.

10. Назви тварин: *вівця* (скр. *ávih*, лит. *avis*, гр. *οίς*, лат. *ouis*, ірл. *oi*), *свиня* (лат. *sūs*, гр. *υς*, д.-нім. *sū*, д.-сл. *ñâëiü"*), *вовк* (скр. *vṛkah*, д.-сл. *âëiüëi*, гот. *wulfs*), *олень* (д.-сл. *~ëāiü*, лит. *elnis*, гр. *έλλός*, ірл. *elit*, д.-нім. *elaho*).

11. Назви рослин: *дерево, дуб, верба, черемха*. Так, слово *бук* зустрічається в таких мовах: лат. *fāgus*, д.-ісл. *bók*, д.-нім. *buohha*, гр. *φηρός*.

12. Назви загальних дій і процесів: *іти, стояти, сидіти, лежати*. Наприклад, *іти* (с.-х. *iñu*, словен. *iti*, д.-сл. *èðè*, польськ. *iść*).

13. Назви на позначення небесних світил, пір року та метеорологічних явищ: *місяць* (д.-сл. *ěóíà*), *небо* (д.-сл. *íááî*), *весна* (д.-сл. *ââñià*).

14. Назви, що стосуються релігії. Лексика індоєвропейської мови демонструє значні розбіжності, що стосуються релігійних понять. Тому можна вести мову лише про окремі номінації в контексті релігійних і міфологічних вірувань індоєвропейських народів. Так, назви Бога зберігаються в ряді мов: скр. *deváh*, лит. *devas*, д.-пр. *deiwan*, д.-ісл. *tivar*.

15. Назви металів: *золото*, *мідь*. На думку А. Мейє, «кожна із назв «міді», «золота», «срібла» зустрічається в кількох індоєвропейських мовах, але кожна відсутня в більшості мовних груп»¹.

16. Назви кольорів: *жовтий* (скр. *háritah*, д.-сл. *æŷiðú*), *білий* (д.-сл. *īēāái*, д.-нім. *falo*), *сірий* (скр. *palitáh*, гр. *πελῖός*). Слід зазначити, що поняття кольору в індоєвропейців було набагато конкретніше, ніж поняття сучасних індоєвропейців та інших народів. Воно тісно перепліталось з поняттям предмета – носія цього кольору. Наприклад, поняття білого, світлого було пов'язане з кольором саява сонця, ясного неба, вогню; поняття чорного кольору, як правило, бралось від кольору ночі, п'їтьми. Першоосновою слів, що позначають світлий колір, є індоєвропейський корінь *bhel-/bhol-*, етимологічно пов'язаний із «сяяти, блищати» (пор. праслов'янське *belъ*, лит. *bãlas* (білий), д.-ірл. *bhãlam* (блиск)).

Слова *зелений* і *жовтий* етимологічно споріднені, оскільки походять від індоєвропейського кореня *ghel-* з широким недиференційованим значенням «зелений, жовтий, сірий». Набуваючи різної фонетичної форми та семантики, до спільнослов'янського періоду вони становлять дві різні лексеми *žltъ* «жовтий» і *zelenъ* «зелений». Із часом остання лексема набуває переносного значення «нестиглий, недозрілий, молодий, не навчений життям». Як зазначає А. Мейє, «значна кількість прикметників індоєвропейського походження, крім назв кольорів, мають такі значення, як «новий», «давній», «молодий», «старий», і не дають жодних свідчень стосовно культури»².

16. Назви чисел: *два*, *три*, *п'ять* та інші. Так, слово *два* має в індоєвропейській мові, як і *один*, *три*, характер прикметників: ч.р. вед. *d(u)vã*, *d(u)vái*, ав. *d(u)va*, д.-сл. *āúââ*, ж.р. скр. *d(u)ve*, д.-сл. *ǣ(ú)âh*, с.р. скр. *d(u)ve*, д.-сл. *ǣ(ú)âh*.

¹ Мейє А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков / А. Мейє. — М., Л.: Гос. социально-экономическое издательство, 1938. — С.404.

² Мейє А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков / А. Мейє. — М., Л.: Гос. социально-экономическое издательство, 1938. — С.408.

Особливості засвоєння українською мовою індоєвропейської лексики значною мірою зумовлюються тим, що вона мала свої діалектні відмінності. Індоєвропейська мова існувала у вигляді кількох діалектних утворень, згідно з якими в сучасній українській мові можна виділити три прошарки лексики: західноєвропейський, східноєвропейський і південноєвропейський. «Західноіндоєвропейський прошарок лексики утворюють слова, спільні для слов'янських, балтійських, германських, італо-кельтських, іллірійської та венетської мов. Ця група неоднорідна як із хронологічного погляду, так і щодо охоплення лексичними ізоглосами названих мов»¹. Окремі слова, що належать до цієї групи, поширені не в усіх мовах, а в двох-трьох. Так, існує зв'язок між лат. *hospes* і праслов'янським *gospodъ*, лат. *secūris* з праслов'янським *sekyra*, сербо-хорв. *sjekira*. До германо-балто-слов'янських ізоглос належить слов. **gъrnidlo* «горнило, середина печі» (давньо-слов. *гърнило*) – народно-лат. **furniculum* (звідси суч. франц. *fournil* «пекарня», «пральня»); слов. **gъrньсь* «горщик» – лат. *fornix*, З.в. *fornicet* «арка»; слов. **dъvigo* (словин. *dvjigo* «ярмо для двох волів»), лат. *bigae* ж.р. мн. «подвійна упряж» < **duiiugai*.

Східноіндоєвропейський прошарок лексики містить назви, що представлені у слов'янських, балтійських, індоєвропейських та інших мовах. Так, наприклад, прасл. **smьrkъ* / **smьrčъ* / **smerkъ*: давньоруськ. *смърчъ* «кедр», давньослав. *смръчъ* «можжевельник», *смрһчъ* «кедр», болг. *смърчъ*, сербохорв. *смрч*, укр. (діал. зах.) *смerek*, *смерека*, словен. *smreka*, чеськ. *smrk*, словацьк. *smrek*, польськ. *smrek*.

До південноіндоєвропейського прошарку лексики належать слова, представлені у слов'янських, балтійських, грецькій, вірменській та хетській мовах. Так, наприклад, індійсько-балто-слов'янське слово **gъrñā* «потилиця» має доповнення в грецьк. атт. *δέρη*, дор. *δήρᾱ* «шия, потилиця» із **gъerñā*. В основі лежить кореневе слово **gъer-*, ж.р. **gъrñ-*, яке в індійсько-греко-

---

¹ Сучасна українська літературна мова : Лексика і фразеологія [за заг. ред. академіка І. К. Білодіда]. — К. : Наук. думка, 1973. — С.104.

балто-слов'янській мовах було поширене за допомогою *-uā* і в цьому вигляді замінило і.-є. **moni-* «шия».

Склад і обсяг груп лексики, належних до кожного з означених прошарків, постійно уточнюється і змінюється. З тематичного погляду українська лексика, що співвідноситься лише з окремими індоєвропейськими словами, така ж різноманітна, як і спільноіндоєвропейська лексика. Так, лексема *їхати* зустрічається тільки в індоіранських і балто-слов'янських мовах: скр. *yāti*, д.-сл. *>d@*, лит. *joju*, тобто це слово належить до східноіндоєвропейського прошарку лексики. У західноіндоєвропейських мовах є інше слово зі значенням «їхати», засвідчене д.-нім. *ritan*, д.-англ. *ridan*, д.-ісл. *rida*, ірл. *riadaim*.

Дієслово зі значенням «кувати» невідоме грецькій, вірменській та індоіранським мовам і в своєму поширенні обмежене північними і західними індоєвропейськими діалектами (д.-сл. *êâ@*, лит. *kauju*, д.-нім. *houwan*, лат. *cudō*).

Отже, лексичний склад сучасної української мови успадкував значну кількість лексичних одиниць, характерних і для інших індоєвропейських мов.

2.2. Праслов'янська (спільнослов'янська) лексика

Розвиток індоєвропейської мовної єдності здійснюється в напрямку формування сучасних груп індоєвропейських мов, зокрема слов'янських. На ґрунті праслов'янської, або спільнослов'янської, мови утворилися слова, що формують спільнослов'янський шар лексики. Розвиток та збагачення праслов'янської лексики здійснювався в умовах змін у матеріальному та духовному житті слов'ян. Це виявлялося в появі праслов'янських новотворів, що збагачували успадковані від індоєвропейської мови тематичні групи назв абстрактної лексики, господарства, ремесла, диких птахів, тварин тощо. Однак кількісно праслов'янські новотвори в тематичному плані розподіляються нерівномірно. Мало їх у назвах спорідненості, назвах органів та фізіологічних

функціях людини і тварин, значно більше в назвах рослин, тварин, назвах предметів побуту і господарства.

Становлення і розвиток праслов'янської лексики відбувався у зв'язку зі змінами, що супроводжували процеси асиміляції спільноіндоєвропейської лексики. Так, у праслов'янській мові відсутні первинні індоєвропейські назви на позначення коня (*ekʷos, пор. д.-інд. *asva-*), собаки (**kiu̯ōn-*, пор. д.-інд. *svā-*), ведмедя (*rktos, пор. д.-інд. *ṛksa-*). «Причини для зникнення слів бувають різні – внутрішні і зовнішні. Внутрішні причини не залежать від реалій, тобто від предметів і явищ, названих словами. Це різного роду конфлікти між окремими словами й окремими значеннями слів у системі лексики, зокрема омонімічні. Унаслідок таких конфліктів слово виявляється так або інакше незручним, неоднозначним, невиразним і поступається місцем перед іншим, однозначним, більш виразним, точним або експресивно забарвленим»¹. Крім того, деякі давні давньоіндоєвропейські назви в процесі свого семантичного розвитку та звукових змін стали позначати видові поняття.

Результатом словотворчих процесів, що відбувалися у праслов'янській мові, яка успадкувала значну частину індоєвропейських слів, спільних для діалектів праслов'янської мови, стала поява різних тематичних груп, до яких належать:

1. Назви органів і частин тіла людини і тварин: прасл. *červo – укр. *черев*о, прасл. *kostь – укр. *кіст*ь, прасл. *noga – укр. *ног*а, прасл. *sъrdьse – укр. *сер*це тощо.

2. Назви тварин: прасл. *koza – укр. *коз*а, прасл. *byкъ – укр. *бик*, прасл. *korva – укр. *коро*ва тощо.

3. Назви птахів: прасл. *orьlь – укр. *ор*ел, прасл. *olbqđь – укр. *л*ебідь тощо.

4. Назви комах: прасл. *morvi – укр. *мура*ха, прасл. *osa – укр. *ос*а тощо.

---

¹ Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов [за ред. О. С. Мельничука]. — К. : Наук. думка ; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, 1996. — С.529.

5. Назви рослин: прасл. **līpa* – укр. *липа*, прасл. **trava* – укр. *трава*, прасл. **berza* – укр. *береза* тощо.

6. Назви землі, небесних світил: прасл. **bergъ* – укр. *берег*, прасл. **noktъ* – укр. *ніч*, прасл. **sъlnьse* – укр. *сонце* тощо.

7. Назви предметів харчування: прасл. **medъ* – укр. *мед*, прасл. **maslo* – укр. *масло*, прасл. **pivo* – укр. *пиво* тощо.

8. Назви дій, процесів, робіт: прасл. **biti* – укр. *бити*, прасл. **variti* – укр. *варити*, прасл. **dati* – укр. *дати* тощо.

9. Назви кольорів, смаку: прасл. **zelenъ* – укр. *зелений*, прасл. **kyslъ* – укр. *кислий* тощо.

Як правило, більшість поданих назв представлено в усіх слов'янських мовах: прасл. *zvěrъ* – укр. *звір*, рос. *зверь*, білор. *звер*, болг. *звяр*, макет. *sver*, с.-х. *звер*, словен. *zver*, польськ. *zwierz*, слов. *zver*, в.-луж. *zvěrjo*, н.-луж. *zvěrje*. Лише окремі з назв відсутні в кількох мовах. З огляду на це, слід зауважити, що погляди на праслов'янську мову та її словниковий склад постійно змінюються. Ще до недавнього часу переважала думка, що до прамови належать тільки ті слова, що засвідчені в усіх або кількох споріднених мовах, власне цим і пояснюється те, «що попередні покоління вчених надавали перевагу лише тому, що було засвідчене в усіх чи кількох споріднених мовах»¹.

За своїм стилістичним характером праслов'янські слова, успадковані українською мовою, є загальновживаними нейтральними словами, що на сьогодні широко використовуються як в усному, так і в писемному мовленні.

2.3. Власне українська лексика

Українська мова пройшла тривалий шлях свого історичного розвитку. На різних етапах цього розвитку, починаючи від найдавніших, виникали лексеми,

---

¹ Трубацев О. Н. Труды по этимологии: Слово. История. Культура / О. Н. Трубацев. – Т. 1. — М. : Языки славянской культуры, 2004. — С.542.

які мали специфічні ознаки мови, що формувалася. Таку лексику традиційно називають власне українською, або специфічно українською. Оскільки специфічно українська лексика виникає вже в південно-західних діалектах давньоруської мови, на ґрунті яких розвинулася українська мова, і формується та розвивається протягом усього періоду існування української мови, необхідно відзначити, що така лексика характеризується різним ступенем своєї давності. Писемні джерела дозволяють, хоч і не повно, прослідкувати за основними тенденціями розвитку власне української лексики. Системний характер такої лексики почав формуватися в кінці XIII – початку XIV ст. Так, наприклад, за класифікацією відомого мовознавця Ю. Шевельова, наша мова пройшла такі хронологічні періоди свого розвитку:

- 1) протоукраїнський – до середини XI ст.;
- 2) давньоукраїнський – від середини XI ст. до кінця XIV ст.;
- 3) ранньосередньоукраїнський – від початку XV ст. до середини XVI ст.;
- 4) середньоукраїнський – від середини XVI ст. до перших років XVIII ст.;
- 5) пізньосередньоукраїнський – решта XVIII ст.;
- 6) сучасний – від останніх років XVIII ст. і дотепер¹.

Історичні словники дають яскраві приклади постання української лексики та фіксують її функціонування в певний історичний період. Цікавим з цього погляду є «Лексикон латинський» Є. Славинецького², що репрезентує словниковий склад української мови середини XVII ст. У перекладній частині словника зустрічаємо такі українські номінації, як, наприклад: *apiari (us)* – пчоля(р) (с.87), *assa, oru(m)* – печеня (с.94), *auitus* – старожу(т)ны(й) (с.97), *carpos* – рута, кокорич (с.111), *caterua* – громада (с.115), *soeto, is* – скуповую (с.127). Численну власне українську лексику містить і «Лексикон

---

¹ Шевельов Ю. Історична фонологія української мови [переклад з англійської] / Ю. Шевельов. — Харків : Акта, 2002. — С.54 —55.

² Лексикон латинський Є.Славинецького: Пам'ятки української мови XVII ст. [Підготував до видання В. В. Німчук]. — К. : Наук. думка, 1973. — 539 с. (Серія наукової літератури).

словенороський» Памви Беринди¹: *благодатный* – *ласкавий* (с.8), *како* – *як* (с.52), *езде* – *всюды* (с.14), *враскавый* – *змориєный* (с.17).

З історичної точки зору власне українська лексика, що виникала на певних етапах розвитку української мови, не є незмінною. Вона зазнавала і якісних, і кількісних перетворень. Особливості історичних змін у складі власне української лексики зумовлюються цілою низкою інтерлінгвальних та екстралінгвальних чинників. Внутрішньомовні чинники пов'язані зі стильовим і стилістичним розвитком мови в певні її періоди, продуктивністю чи непродуктивністю функціонування двох чи більше синонімічних назв, одна з яких зникає, витісненням на периферію, а потім і переходом до пасивного складу однорідних лексем, що відрізняються своєю префіксальною чи суфіксальною будовою. Так, із зазначених вище назв *рута* і *кокорич* українська літературна мова зберегла лише першу. Із кількох назв, що є синонімами до слова *искусный* – *свѣдомый*, *зацный*, *досвѣдочный*, *мудрый*² збереглися лише дві останні, але й вони дещо змінили своє значення. А слово *досвѣдочный* зазнало ще й фонетичних змін.

Значна кількість власне української лексики з різних галузей життя (військової, господарської, суспільно-політичної, рибальської, судової та інших) на сьогодні зникла з ужитку, оскільки зникли самі реалії, що позначалися відповідними лексемами.

Тематично власне українську лексику можна поділити на такі основні групи:

- назви страв і напоїв: *бориц*, *вареники*, *холодець*, *деруни*, *горілка*;
- назви одягу і взуття, прикрас: *хустка*, *черевики*, *чоботи*, *намисто*;

---

¹ Лексикон словенороський Памви Беринди: Пам'ятки української мови XVII ст. [Підготовка тексту і вступна стаття В. В. Німчука]. — К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1961. — 271 с. (Серія наукової літератури).

² Лексикон словенороський Памви Беринди: Пам'ятки української мови XVII ст. [Підготовка тексту і вступна стаття В. В. Німчука]. — К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1961. — С.49 (Серія наукової літератури).

- назви будівель, житла та їх частин: *тин, хвіртка, будинок, садиба, віконниця, горище*;
- назви абстрактних понять: *мрія, туга*;
- назви музичних інструментів: *сопілка, цимбали*;
- назви демонологічних істот: *чугайстер, лісниця*;
- назви, пов'язані з побутом людини: *розмовляти, будувати*.

Загальною ознакою власне української лексики є те, що вона відображає специфіку української мови на рівні передусім лексичної системи, а водночас, хоч і меншою мірою, фонетичної та морфемної. Власне українська лексика властива різним лексико-граматичним розрядам слів:

- іменникам (*малеча, багаття, муляр, мрія*);
- прикметникам (*розкішний, чарівний*);
- дієсловам (*промовляти, завершувати, марнувати, оточувати*);
- прислівникам (*щодня, натщесерце, спересердя*);
- часткам (*хай, хіба, тільки, таки*);
- вигукам (*цить, геть*);
- модальним словам (*безумовно, ймовірно, зрозуміло*).

Виникнення і розвиток специфічно української лексики можна розглядати як реалізацію особливостей національного світобачення, що виявляється у виділенні тих чи інших ознак явища дійсності, що номінується, і використанні тих чи інших словотворчих засобів. Власне українська лексика дуже часто виникає на основі слів, що є і в інших споріднених мовах, наприклад російській. Так, зокрема, слово *рука* представлена у двох названих мовах, але тільки в українській мові це слово використовується як твірне при номінації предмета домашнього вжитку – *рушника* (від ручника). Так само значущими для утворення власне української лексики є суфіксальні та префіксальні засоби словотвору. Продемонструємо сказане прикладами співвідносних російських та українських слів, що відрізняються своїм словотворчим оформленням.

Українські слова	Російські слова
Назви людей за професією, родом діяльності	
Газівник, газовик	Газовщик
Фрезерувальник	Фрезеровщик
Зв'язківець	Связной
Газетяр	Газетчик
Водій	Водитель
Учителька	Учительница
Буфетник	Буфетчик
Скрипаль	Скрипач
Діяч	Деятель
Назви людей за зовнішніми чи внутрішніми якостями, рисами характеру тощо	
Плаксій	Плакса
Красень	Красавец
Дурень	Дурак
Назви дій, процесів	
Бронювати	Бронировать
Взбовтувати	Взбалтывать
Збуджувати	Возбуждать
Жаліти	Жалеть
Дарувати	Дарить
Назви опредмеченої дії	
Включення	Включение
Стрілянина	Стрельба
Назви збірних понять	
Офіцерня	Офицерье
Назви властивостей, якостей	
Важливий	Важный
Вітряний	Ветренный

Фізичний	Физический
Жіночий	Женский
Зеленкуватий, зеленавий	Зеленоватый
Талановитий	Талантливый
Синюватий	Синеватый
Зовнішній	Внешний

Специфічні українські суфікси вживаються і на позначення шанобливості, зменшено-пестливості, здрібнілості, лагідності: *білісінький, манюсінький, гарнесенький, маленький, хатиночка, ніженька, голівонька, серденько, дитятко, козеня, слівце, пір'ячко*, і на позначення згрубілості, фамільярності: *дівчисько, бабище, замазура, свекрушисько, собацюра, ледацюга*.

До власне української лексики, як зазначалося вище, належать і прислівники, утворені різним способом творення:

1) за допомогою часток, що додаються до питально-відносних займенників: *казна-де, бозна-який, чийсь*;

2) від називного відмінка прикметників середнього роду на -е: *байдуже, рішуче*;

3) від відмінкових форм числівників у поєднанні з прийменниками: *утрьох, по-п'яте, утричі, спершу*;

4) від відмінкових форм іменників у поєднанні з прийменниками: *довіку, наодинці, зрештою*;

5) від займенників: *доки, сюди, інколи*;

6) від дієслів за допомогою суфікса -ки: *пошепки, напощапки*;

7) від дієслівної основи та іменникового закінчення орудного відмінка двоїни -ма, -ома: *ридма, крадькома*;

8) від двох основ повнозначних слів: *мимохіть, позаторік, ліворуч*.

Отже, у складі української мови є значна кількість специфічно української лексики, що утворилася на основі її власних словотворчих засобів.

2.4. Успадкована лексика як джерело збагачення лексичного складу сучасної української мови

Успадкована лексика є основою формування лексичного фонду української мови. Цей фонд відзначається історичною стійкістю, значущістю для пізнання дійсності. Лексичні одиниці, які входять до його складу, позначають основні галузі життєдіяльності народу. Звичайно, важливе місце в лексичному складі української мови займають запозичення як результат контактів української мови з іншими мовами народів світу. Тому розвиток лексики української мови зумовлюється взаємодією запозиченої та незапозиченої лексики. Однак визначальним рушієм розвитку лексичного складу повинна бути власне українська лексика, принаймні в тому її обсязі, який є визначальним для мовного утвердження національної самобутності, життєдайності та розвитку етносу. Ця лексика в сучасних процесах збагачення словникового складу мови відіграє важливу роль. У цьому зв'язку слід відзначити, що набуття українською мовою статусу державної є фундаментальним чинником розвитку не тільки лексичного складу, а й усієї мовної системи, що виявляється на різних рівнях, – стилістичному, словотвірному, граматичному. Демократизація суспільного життя, важливі зміни в економіці, виникнення нових культурних реалій, функціонування української мови в різних галузях суспільства – усе це зумовлює потужні процеси розвитку української лексики кінця XX – початку XXI ст. Вони здійснюються під впливом цілої сукупності чинників, які визначають активізацію та актуалізацію потенцій української національної мови.

Значущість успадкованої лексики для розвитку словникового складу української мови і не тільки на сучасному її етапі, а й усіх інших етапах, що охоплюють зародження та формування нової літературної мови, її розвиток у другій половині XIX – XX ст., знаходить своє характерне підтвердження. Щонайперше це стосується епідигматичних зв'язків у лексичній системі сучасної української мови. Переважна більшість успадкованих лексичних

одиниць сучасної української мови є багатозначними. Полісемія успадкованаї лексики виникає внаслідок збереження давніх значень окремих слів і набуття ними нових, переносних. Багатозначність такого плану є способом збереження та історичної ретрансляції й розвитку пізнавальної діяльності людини, результати якої знаходять своє відображення в семантиці мовних одиниць. Особливо показовими з цього погляду є лексичні одиниці, належні до таких тематичних груп, як особа, життя, сім'я, час, простір, дії людини тощо. Так, слово *життя* в сучасній українській мові має кілька значень, перше з яких сформувалося ще в глибинах праслов'янської культурно-історичної традиції:

1. Існування всього живого; протилежне – смерть.
2. Певний стан живого організму в його розвитку.
3. Період існування кого-небудь; біографія.
4. Спосіб існування когось.
5. *перен.* Жива істота.
6. *перен.* Про щось дороге, важливе, цінне.
7. Прояв фізичних і духовних сил істоти.
8. Те, що реально існує в сукупності різних явищ; дійсність.

Розвиток багатозначності на основі переосмислення незапозичених лексем можна продемонструвати на прикладі таких слів, як *день*, *вечір*, *жінка*, *земля* та інших:

день – 1. Частина доби від сходу до заходу сонця, від ранку до вечора.

2. Доба, проміжок часу в 24 години.
3. Проміжок часу в межах доби, зайнятий якоюсь діяльністю.
4. Календарна дата, число місяця, присвячене якій-небудь події, особі.
5. *тільки у мн.* Час, період, пора у житті людини, народу.

Вечір – 1. Частина доби після закінчення дня перед початком ночі.

2. Вечірнє зібрання з розвагами, частуванням і таке інше.

Жінка – 1. Особа жіночої статі, протилежне – чоловік.

2. Доросла, на відміну від маленької дівчинки.
3. Заміжня особа стосовно свого чоловіка; взагалі заміжня особа жіночої статі.

Земля – 1. (З великої літери). Третя від Сонця велика планета, населена людьми, яка обертається навколо своєї осі і навколо Сонця.

2. *тільки одн.* Суша (на відміну від водного простору).
3. Ґрунт, верхній шар земної кори.
4. Розсипчаста темно-бура речовина, що входить до складу кори нашої

планети. 5. Територія з угіддями, що перебуває в чиємусь володінні. 6. Країна, край, держава.

Розвиток лексичного складу сучасної української мови може здійснюватися не тільки за рахунок переосмислення загальноживаної лексики в загальномовному, а й спеціалізованих (науковому, професійному, політичному, публіцистичному та інших) дискурсах. У цьому випадку загальноживане слово стає основою розвитку спеціальних значень, що позначають професійні чи наукові поняття. Наприклад, слово *жила*, окрім загальномовних значень (1. Кровоносна судина. 2. Міцна сполучна тканина, що прикріплює мускул до кісток), має спеціальні значення (3. *гір*. Тріщина земної кори, заповнена якоюсь гірською породою, а також сама гірська порода в цій тріщині. 4. *техн*. Окремий провід кабеля). У семантичній структурі слова *волокно* представлені такі значення, як: 1. Тонка непрядена нитка рослинного, мінерального або штучного походження, яку використовують як сировину в текстильній промисловості, виробництві. 2. перев. мн., біол. Витягнута в довжину клітина людської, тваринної або рослинної тканини. Збагачення лексичного складу сучасної української мови за рахунок переосмислення загальноживаної лексики і виникнення на цій основі нових значень є характерним показником розвитку динамічних процесів українських терміносистем.

Розвиток спеціальної лексики шляхом переосмислення загальномовних слів характеризує, зокрема, такі терміносистеми, як:

- технічна (*баба, бабка, балка, палець, замок, постіль, висок*);
- геолого-географічна (*балка, пояс, постіль*);
- комп'ютерна (*ярмо, миша, навантаження, перекриття*);
- фізична (*вага, заряд, опір, переломлювати*);
- математична (*висота, ряд*);
- біологічна (*гриб, жайворонок, збудження, збудник*);
- поліграфічна (*випуск, показчик*);
- медична (*висип, жаба, жабка, пояс*);

- ботанічна (*жереб, сім'я*);
- лінгвістична (*корінь, лад, сім'я, гніздо, ряд*);
- юридична (*закон, позов*);
- сільськогосподарська (*лапа, граблі, решето*);
- будівельна (*лежак, накат, решітка*);
- економічна (*обмін, покриття, пояс, рахунок, ринок*);
- церковна (*палиця, чаша*);
- інформаційна (*перекривання, поле*);
- політико-філософська (*рада, рух*).

Успадкована лексика активно функціонує не тільки у процесах деривації загальномовної узуальної, а й okazіональної. Остання займає важливе місце у процесах динамічного розвитку сучасної української мови, що повною мірою демонструють її словотворчі потенції. Okazіональні утворення охоплюють різні шари сучасної лексики¹, наприклад:

- назви осіб за ознакою політичної активності (*пора – порівець / порист; майдан – майданник / майданівець*);
- назви осіб за соціальним станом і статусом (*вождик, вожденя, владець, гетьманчук, жонатик*);
- назви осіб за поглядами та переконаннями (*єдинець, єдинчик*);
- назви осіб за національною та територіальною належністю (*землюк, хуторянець, сходянин, заходянин*);
- назви осіб за зовнішніми ознаками (*босоніжко, дубило, лисяк, неохайник*);
- назви осіб за зовнішніми характеристиками (*бадьорик, криво дух, хитрук, чудик*);
- назви осіб за віком і родинними зв'язками (*бабулик, старчук*);
- назви осіб за виконуваними діями (*спочиванець, вилежень*).

¹ Приклади взяті з монографії Колоїз Ж. В. Українська деривація : Монографія. — Київ : Акцент, 2007. — 311 с.

Оказіональні утворення формують узуально-оказіональні синонімічні пари: *брехун – брехопес, злодій – ночелюбець*.

Прикметними з погляду реалізації словотвірних потенцій успадкованої лексики є інші тематичні групи лексики, відзначені Ж. Колоїз, а саме:

- назви реалій природного походження (*живодень, вечорінь, зимовиця, тихоніченька, ноче-день*);
- назви небесно-повітряного простору (*зорепасмо, стожарниця, хмаренятко, сонцесвіт*);
- назви земноводного простору (*водовир, сонхвиля, чистоводь*);
- назви атмосферних явищ (*вітрень, сніження, снігодош*).

Про важливе місце процесів okazіональної деривації, що охоплюють успадковану лексику, свідчить також тематичне різноманіття новотворів, що позначають не тільки конкретні, а й абстрактні поняття:

- якості та властивості предметів (*зеленість, голість, чистість*);
- опосередковані якості та властивості недискретних предметів (*братність, високість, калиновість*);
- назви почуттів людини (*безжур'я, журота, гірчавінь*);
- психічні та фізичні стани людини (*всеблагість, животворчість, хуторянськість*);
- природні стани та виміри (*березневість, грудневість, літність*);
- назви, що позначають власне дію або стан (*недоцвіт, перешеніт, часолет, тужиль*);
- назви, що позначають результат опосередкованої об'єктом дії (*головокрут, людолом, одонеччення*);
- назви, що позначають поняття через ознаку за дією (*плеканість, бачність, зойкність*).

Одним із чинників збагачення лексичного складу сучасної української мови за рахунок використання потенцій успадкованої лексики є мовленнєва діяльність, орієнтована не на власне номінацію явищ позамовної дійсності, а на їх виділення і підкреслення окремих сторін названих об'єктів.

У найширшому плані акцентування тих чи інших ознак позамовної дійсності та їх відображення в структурі лексичного значення формує експресивну лексику. Ці слова позначають дійсність з погляду особливого відношення мовця до неї. Тому експресивна лексика містить указівку на емоції, почуття, оцінки суб'єкта мовлення, які відображають індивідуальне або колективне бачення явищ навколишнього світу. Саме успадкована лексика відзначається надзвичайно значними можливостями для вираження оцінно-кваліфікативної діяльності людини. Розширення і збагачення лексичного складу сучасної української мови на основі успадкованої лексики відбувається різними шляхами. Один із таких шляхів – формування лексико-синонімічних рядів, у яких важливу роль відіграє питома українська лексика. Особливою розгалуженістю відзначаються синонімічні ряди, що позначають найважливіші сфери повсякденного життя людини: *говорити, їсти, іти, бити* та інші. Так, лексико-синонімічний ряд із домінантою *бити* містить такі синоніми: *періщити, стьобати, духопелити, хворостити, гамселити, трахнути, шмагати, лупцювати, дубасити, стусонутити, гехнути, чубити, хльостити, двигонутити, шпортонутити, цьвохкати, цьвохати, ляскати, репіжити, тузати, усмалити* тощо. Як бачимо, саме успадкована лексика формує основу такого ряду. Інший шлях збагачення лексичного складу сучасної української мови пов'язаний із використанням знаків національної культури як експресем. Таке використання ґрунтується на символізації вихідного лексичного значення, зумовленого особливостями національного мислення, етнічним баченням і розумінням світу. Як правило, відповідні процеси первинно відбуваються в мові окремих стильових різновидів, а саме збагачення лексичного складу полягає у «виході» тих чи інших номінацій за межі мови фольклору, художньої літератури, міфології і набуття ними загальнонаціональної значущості. Це спостерігаємо, наприклад, у знаках національної культури *зоря, мати, чорнобривці, любисток, рушник, голуб, верба, жито* тощо. Таке збагачення полягає скоріше не в кількісному розширенні лексичної семантики окремих слів, а в увиразненні їх оцінно-

експресивного потенціалу та розширенні функціональних контекстів. Розширення функціональних можливостей слова характеризує і словотвірні одиниці типу *їстоньки, спатоньки, дівчинонька, білесенький*, які генетично пов'язані із розмовним стилем. Лексичні утворення, що виражають зменшено-пестливість, зменшеність і передають ласку, ніжність, повагу, доброзичливість, займають важливе місце в лексичному складі сучасної української мови і формують діагностичні ознаки української національної картини світу. Показовими з погляду реалізації словотвірних можливостей успадкованої лексики є утворення типу *їстоньки, блідесенький, веселенький, далеченько, голівонька*.

Отже, в складі корінної української лексики найчисленнішими є власне українські слова, різноманітні за своєю семантикою і граматичною будовою.

2.5. Успадкована лексика як чинник формування національної мовної картини світу

Питома українська лексика, що бере свій початок від індоєвропейської мови, відзначається особливими рисами, які характеризують її не тільки з погляду історичної тяглості, стійкості в лексичному складі мови, а й характерним зв'язком з матеріальною та духовною культурою народу, своїми семантичними особливостями, зумовленими своєрідністю національно-мовної картини світу. Важливою ознакою успадкованої лексики є наявність у структурі значень номінацій національно-культурних компонентів – інформації різного плану, пов'язаної з явищами матеріальної та духовної культури народу, його оцінками, уявленнями, ідеалами тощо. Успадкована лексика становить ядро лексичного складу, яке виконує функцію знаків національної культури (*жито, мати, степ, ріка, сонце*). Різні тематичні групи такої лексики, зокрема назви тварин і птахів (*журавель, вовк*), рослин (*калина, дуб, верба*), предметів і явищ природи (*сонце, небо, роса*), житла, господарських знарядь і предметів харчування (*дім, двері, мед*), якостей

(білий, сивий, чорний) входять не тільки до активного словника загальноновживаної мови, а й активного словника українського фольклору, міфології та обрядовості. Культурна значущість таких давніх за походженням слів полягає в їх виразному, потужно виявленому в дискурсах народної культури символізмі. Символізм успадкованої української лексики є способом збереження та історичної трансляції сформованих у глибинах української культури смислів, народних ідеалів, національно-культурних понять тощо, тому такі мовні одиниці є поліфункціональними. Вони є складником лексичного фонду української мови, а відтак є засобом формування духовного зв'язку між різними поколіннями українців. Репрезентуючи важливу частину лексичного складу сучасної української мови, успадкована лексика в усій її тематичній різноманітності та історичній глибині є важливим чинником національної самоідентифікації. Питома українська лексика надзвичайно часто використовується при творенні характерних для національно-культурної свідомості образів, які належать до констант української мовної картини світу. Наприклад, зовнішність красивої людини позначається за допомогою стереотипних образів, пов'язаних із сонцем, світлом, зорею: *дівчина як сонечко, як зірочка ясна; красива як ясна зірниця* тощо.

Успадкована лексика забезпечує особливості національної мовної картини світу. Особливо виразно це виявляється в тих випадках, коли в українській мові використовуються слова, відсутні в інших мовах (назви предметів побуту, рослин, обрядів і звичаїв тощо). Важливість успадкованої лексики полягає в тому, що в українській мові часто утворюються слова, що містять слов'янські корені і відрізняються від відповідних найменувань у споріднених мовах. Наприклад: укр. *країна* – рос. *страна*, укр. *їдальня* – рос. *столовая*, укр. *хмара* – рос. *туча*. Особливості семантики успадкованої лексики виявляються також і в тих випадках, коли відповідні номінації виконують функцію образносмислових центрів ідіоматичних виразів, зумовлених специфікою національного світобачення. Наприклад: слово *верба* входить до складу таких українських ідіом, як: *на вербі грушки не родяться; на вербі*

груші, а на осиці кислиці не ростуть; закохався як чорт у суху вербу; здоровий як верба.

Стрижневий для українського лінгвокультурного простору компонент *серце* утворює такі численні стійкі вирази: *велике серце у кого; брати, узяти (хапати, в'язати) за серце кого; торкати, торкнутися за серце кого; спересердя; з серця; серце має хто на кого; серце набігає у кого на кого; золоте серце, а голова, як нога у стола; камінне серце; камінь, а не серце; куди серце лежить, туди й око біжить; з (від) усього серця; давати (віддавати) серце комусь; відлягло (відійшло) від серця кому; на серці полегшало кому; від (з) щирого серця; здобувати (покоряти) чиє серце; брати (взяти) близько до серця; припав до серця; краяти серце; серце не камінь; серце обросло (поросло) мохом у кого; серце падає; на серці холоде; зганяти (зігнати) серце на кому; з щирим серцем; щиросердно.*

Національна культурна специфіка успадкованої лексики полягає також у тому, що на її основі виникають численні оцінні метафори: *орел* (про відважну людину), *засць* (про боязку людину), *лищиця* (про хитру). Такі зооморфні метафори виявляють свій прагматичний потенціал у зіставленні з відповідною лексикою інших мов. Вони є своєрідним виразником особливостей мислення наших предків і зберігають до нашого часу специфіку їх образного світобачення.

Рекомендована література

Основна література

1. Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов / Э. Бенвенист. — М. : Прогресс, 1995. — 456 с.
2. Булаховський Л. А. Питання походження української мови / Л. А. Булаховський // Вибрані праці : в 5-ти т. / Л. А. Булаховський. — К., 1997. — Т. 2. — С. 9—216.

3. Бурлак С.А. Параллели между славянскими и германскими языками: индоевропейское наследие и типологическое сходство / С. А. Бурлак, А. С. Мельников, А. В. Циммерлинг // Славянская языковая и этноязыковая системы в контакте с неславянским окружением ; [отв. ред. Т. М. Николаева]. — М. : Языки славянской культуры, 2002. — С.112 — 184.
4. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов [за ред. О. С. Мельничука]. — К. : Наук. думка; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, 1996. — 595 с.
5. Жайворонок В.В. Запозичена лексика в українській мовній картині світу : Мова у слов'янському культурному просторі / В. В. Жайворонок. — Умань, 2002. — 412 с.
6. Манакин В.Н. Сопоставительная лексикология / В. Н. Манакин. — К. : Знання, 2004. — 326 с.
7. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков / А. Мейе. — М. , Л. : Гос. социально-экономическое издательство, 1938. — 510 с.
8. Муромцева О. Г. Розвиток лексики української мови в другій половині XIX — на початку XX ст. / О. Г. Муромцева. — Х. : Вища шк., 1985. — 152 с.
9. Непокупний А.П. Балтійські родичі слов'ян / А. П. Непокупний. — К. : Наук. думка, 1979. — 183 с.
10. Русанівський В. М. Збагачення й оновлення мови / В. М. Русанівський // Укр. мова і літ. в шк. — 1976. — № 8. — С. 47—57.
11. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : [підручник] / Селіванова Олена Олександрівна. — Полтава : Довкілля-К, 2008. — 712 с.
12. Сучасна українська літературна мова : Лексика і фразеологія [за заг. ред. академіка І. К. Білодіда]. — К. : Наук. думка, 1973. — 438 с.

13. Сучасна українська літературна мова: Підручник для вузів [колект. авт. Грищенко А. П., Мацько Л.І., Плющ М.Я., Тоцька Н.І., Іздиган І.М. ; за заг. ред. А. П. Грищенка]. — К. : Вища шк., 2002. — 439 с.

Додаткова література

1. Вайнрайх У. Языковые контакты: Состояние и проблемы исследования / У. Вайнрайх ; [ред. О. М. Логвиненко]. — К. : Вища школа, Издательство при КГУ, 1979 . — 262 с.
2. Волох О. Т. Лексикологія. Лексикографія. Фразеологія / О. Т. Волох // Сучасна українська літературна мова : Вступ. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Словотвір / О. Т. Волох. — К., 1986. — С. 152—163.
3. Кузнецова Э. В. Лексикология русского языка / Э. В. Кузнецова. — М. : Высш. шк., 1982. — 152 с.
4. Лук'яненко С.С. Лексико-словотвірні інновації в українському соціально-політичному назовництві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.філол.наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Сергій Станіславович Лук'яненко. — Х., 2009. — 18 с.
5. Москаленко А. А. Лексика української літературної мови другої половини XIX — початку XX ст. : [конспект лекцій із спецкурсу] / А. А. Москаленко. — Одеса, 1969. — 92 с.
6. Очерки по сравнительной семасиологии германских, балтийских и славянских языков / А. П. Непокупный, Н. Н. Быховец, В. А. Пономаренко и др. — К. : Довіра, 2005. — 367 с.
7. Русанівський В. М. Семантичні процеси розвитку української лексики / В. М. Русанівський // Історія української мови : Лексика і фразеологія. — К., 1983. — С. 660—715.
8. Сучасна українська літературна мова: Підручник [М. Я. Плющ. — 5-те вид., стер.]. — К. : Вища шк., 2005. — С.126 — 132.

9. Сучасна українська мова: Підручник [О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін. ; за ред. О. Д. Пономарева. — 3-тє вид., пререроб.]. — К. : Либідь. — С. 67 — 74.
10. Українська мова : Енциклопедія / [ред. кол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. — К. : Укр. енцикл., 2000. — 752 с.
11. Филин Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков [Историко-диалектологический очерк] / Ф. П. Филин. — Ленинград : Наука, 1972 . — 654 с.
12. Финин Ф.П. Образование языка восточных славян / Ф. П.Филин. — М., Ленинград : Изд-во Академии наук СССР ; Институт русского языка, 1962. — 293 с.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягають основні проблеми диференціації лексичного складу української мови з погляду походження?
2. Які групи лексики з погляду походження наявні в українській літературній мові?
3. Яка лексика називається успадкованою?
4. Дайте характеристику індоєвропейської лексики у складі сучасної української мови. Наведіть приклади індоєвропейської лексики.
5. Яка лексика називається праслов'янською (спільнослов'янською)? Наведіть приклади праслов'янської лексики. Назвіть її основні ознаки та тематичні групи.
6. Схарактеризуйте власне українську лексику.
7. Чим зумовлюється значущість успадкованої лексики для розвитку лексичного складу сучасної української мови?
8. Назвіть та схарактеризуйте основні чинники формування національної мовної картини світу.

3. Запозичена лексика в сучасній українській мові

3.1. Проблеми термінологічного позначення лексики, запозиченої з інших мов

У вітчизняному мовознавстві проблема іншомовних запозичень у складі української мови розглядається багатьма науковцями, зокрема О. Потебнею, І. Огієнком, Ю. Жлуктенком, Л. Лисиченко, О. Медведєвою, О. Муромцевою, Л. Крисіним, О. Стишовим, Г. Сергєєвою, Л. Архипенко та іншими. Виділяючи серед лексичного складу сучасної української мови запозичену лексику, дослідники констатують не тільки історичний період запозичення, а й звертають увагу на ті процеси, що відбуваються в лексичному складі української мови.

У поняттєво-термінологічному апараті сучасної вітчизняної лінгвістики існує кілька термінів, що вживаються дослідниками для характеристики лексичного складу української мови з точки зору її походження: *запозичена й успадкована лексика, лексика іншомовного походження, іншомовна лексика, запозичення, варваризми, екзотизми, калька, інтернаціоналізми*. Ці терміни використовуються для опису різних явищ, пов'язаних із процесами запозичення іншомовної лексики та її засвоєння українською мовою.

Так, термін *запозичена лексика* позначає всю сукупність мовних одиниць, що проникли в українську мову шляхом безпосереднього чи опосередкованого запозичення.

Лексика іншомовного походження позначає ті складники запозиченої лексики, що пройшли тривалий етап адаптації до системи української мови, повністю освоєні на різних її рівнях (фонетичному, графічному, словотворчому, лексичному, граматичному) і втратили ознаки іншомовності. Наприклад, *козак, хата, паляниця*.

Термін *іншомовна лексика* позначає запозичену лексику, яка не втратила ознаки іншомовності (фонетичні, морфемні, семантичні, граматичні): *кашне, шасі, какаду, екстрадиція, апофеоз*.

Саме поняття *запозичення* може вживатися у двох значеннях: 1. Процес, що полягає у зверненні до лексичного складу інших мов для використання властивих їм понять і назв, які засвоюються мовою-рецептором; 2. Слова, словотворчі афікси, значення, що увійшли в мову внаслідок запозичення.

Термін *варваризми* позначає слова та словосполучення, які не освоєні українською мовою і не входять до її лексичного складу, що в писемній мові здебільшого оформляються засобами іншого алфавіту: *cito* (терміново), *idée fixe* (нав'язлива думка), *alma mater* (дослівно – мати-годувальниця; назва університету).

Екзотизми, або *етнографізми*, – це назви, які позначають поняття, реалії, предмети, що характеризують особливості життя, побуту і звичаїв інших народів: *кюре*, *аксакал*, *луїдор*, *фрекен*.

Калька – слово або вираз, дослівно перекладений з іншої мови. Наприклад, вираз «медовий місяць» скальковано з французького *La lune de miel*, слово *щоденник* – з французького *journal*, *предмет* – з латинського слова *objectum*.

Інтернаціоналізми – слова, що вживаються в багатьох неблизькоспоріднених мовах і разом з тим зберігають близькість звучання й тотожність значення. Вони, як правило, не мають відповідників у мові, що їх запозичила, і поширені переважно у сфері лексики на позначення понять із різних галузей науки, культури, політики, мистецтва, суспільного життя: *школа*, *лірика*, *еволюція*, *синтез* та інші.

3.2. Запозичення у складі сучасної української мови

Основні особливості запозиченої лексики, що входить до складу сучасної української мови, наведені майже в усіх підручниках і посібниках з лексикології. За тематичними групами, фонетичними і морфологічними та іншими ознаками студентам пропонується визначити джерело запозичення, а

саме запозичення зі старослов'янської, латинської, грецької, німецьких, тюркських, англійської та інших мов.

3.2.1. Запозичення зі старослов'янської мови. Старослов'янізми одержали широке поширення у Київській Русі після прийняття християнства. Із самого початку ця мова застосовувалася насамперед як мова церкви (її іноді називають церковнослов'янською), тому зі старослов'янської мови в українську прийшло багато церковних термінів, наприклад: *священик, хрест, жезл, жертва* тощо; слів, що позначають абстрактні поняття: *влада, благодать, згода, всесвіт, нещастя, чеснота* та інші. Старослов'янізми, запозичені українською мовою, не становлять однорідного шару лексики: одні з них є старослов'янськими варіантами слів, що існували ще в спільнослов'янській мові (*глад, враг*); інші є власне старослов'янськими (*ланіти, вуста, перси, істина*). Крім того, виділяються так звані семантичні старослов'янізми. Це слова, що мали особливе значення в старослов'янській мові й із цим значенням закріпилися в складі української мови (*гріх, Господь*).

Старослов'янізми порівняно з українськими варіантами мають такі специфічні фонетичні, словотвірні й семантико-стилістичні ознаки:

Фонетичні особливості:

- 1) неповноголосся ра, ла, ре, ле, порівн.: *врата – ворота, полон – повний, древо – дерево, злато – золото*;
- 2) початкове *ра-* на місці східнослов'янського *ро-*: *раб*;
- 3) сполучення *жд*: *вождь, страждати*;
- 4) [йу], [йе] на початку слова, наприклад: *єдиний, юнак*.

Словотвірні ознаки:

- 1) префікси: *воз-* (*возвеличити*), *пре-* (*преподобний*), *со-* (*соратник*), *пред-* (*предтеча*);
- 2) суфікси: *-ств* (*благоденство*), *-тель* (*мыслитель*), *-тв* (*молитва*), *-знь* (*приязнь*), *-ин* (*гордия*), *-ущ-*, *-юч-*, *-ач-* (*грядущий, лежащий, палаючий*);

3) характерні перші частини складних слів: *бого-, добро-, зло-, гріхо-, благо-* тощо (*богобоязлива, добродісна, гріхопадіння, благословення, злочин*).

Семантико-стилістичні ознаки старослов'янзмів:

1) називають релігійні поняття: *святий, пророк, кадило*;

2) є словами з абстрактним значенням: *суєта, воскресіння, істина*;

3) відзначаються урочистим характером: *ректи, благодать*.

У сучасній українській літературній мові старослов'янізми можуть уживатися паралельно з корінною українською лексикою, але відрізняються емоційно-експресивним забарвленням: *ректи – говорити; древо – дерево*.

На сьогодні деякі слова, запозичені зі старослов'янської мови, стали загальноновживаними, наприклад, *учитель, багатство, нужда*. Більшість із них уживаються для створення урочистого забарвлення або як засіб іронічного чи сатиричного зображення дійсності.

3.2.2. Запозичення з латинської мови. Латинські слова стали проникати в українську мову ще в X—XI ст.: *кесар, коляда, фортуна*. Проте активне засвоєння латинізмів припадає на XV—XVI ст., коли в освітніх закладах України стали вивчати латинську мову. Уже в той час в українських писемних пам'ятках зафіксовано латинізми *абітурієнт, студент, факультет* та інші.

На сьогодні терміни, утворені на основі латинської мови, вживаються в усіх галузях науки, техніки, політики, культури й мистецтва:

1) освітня лексика: *інститут, університет, декан, аудиторія, лекція, консультація, конспект, аспірантура*;

2) мовознавча: *афікс, суфікс, префікс, інфінітив, літера, аббревіатура*;

3) математична: *синус, косинус, квадрат, куб, конус, біном, траєкторія, радіус*;

4) медична: *вірус, ангіна, аспірин, імунітет, інстинкт, ін'єкція, рецепт, апендицит*;

5) технічна лексика: *апаратура, генератор, індуктор, конденсатор, турбіна, антена, конструкція*;

6) юридична: *адвокат, нотаріус, прокурор, юрист, кримінальний*;

7) адміністративно-ділова лексика: *документ, резолюція, інструкція, циркуляр*;

8) суспільно-політична лексика: *адміністрація, демонстрація, делегат, депутат, республіка, імперія, диктатура*;

9) лексика з різних галузей мистецтва: *література, фабула, класика, декламація, аплікація, капела, варіація*.

З латинської мови в українську увійшли й деякі власні імена: *Валерій (здоровий), Віктор (переможець), Віталій (життєвий), Вікторія (перемога), Маргарита (перлина), Марина (морська), Наталія (рідна)*.

Ознаками слів латинського походження є:

1) префікси де-, екс-, ім-, ін-, ре-: *депресія, імпонувати, інкубатор, інтервал, реконструкція*;

2) суфікси -альн(ий), -ат, -аці(я), -ент, -тор, -тур(а), -ум, -ус: *експозиція, універсальний, концентрат, інформація, інцидент, диктор, диктатура, мінімум, казус, радіус*;

3) звукосполуки [ци], [це]: *циркуляція, ценз*;

4) звукосполучення [йу]: *ювілей, юстиція*.

У сучасній українській мові вживаються також слова, утворені поєднанням складових частин латинської та грецької мов, наприклад, *целофан* від лат. *цело* (*cellula* – комірка) і грецького *фан* (*φανός* – світлий).

3.2.3. Запозичення з грецької мови. Частина грецьких слів в українську мову увійшла ще до прийняття християнства внаслідок безпосередніх контактів між носіями обох мов. Греки, як відомо, довгий час мали свої поселення і торгівлю в Північному Причорномор'ї та в Криму. У цей період було запозичено такі слова, як *корабель, парус, левада, лиман* та інші. Набагато більше грецьких слів прийшло до нас через старослов'янську мову після прийняття християнства: *ангел, архангел, апостол, Біблія, Євангелія, вівтар* тощо. Тоді ж було запозичено й багато грецьких власних імен: *Анатолій (східний), Андрій (мужній), Арсен (сміливий), Василь (царський),*

Геннадій (благородний), Олександр (захисник людей), Галина (тиша), Катерина (чиста), Оксана (гостинна), Олена (сонячна).

Наступна хвиля грецизмів спостерігається у XVI—XVII ст. У цей час в українську мову входять в основному шкільні терміни: *граматика, логіка, історія, математика, філософія, лексика, синтаксис, бібліотека, драма, театр, хор.*

Пізніші запозичення з грецької мови пов'язані з розвитком різних галузей науки, з політичним життям. До них належать такі слова, як, наприклад, *біологія, бактерія, мікроб, гормони, азот, барій, бром, гелій, йод, галактика, клімат, паралель, полюс, гіпотенуза* тощо.

Ознаками слів грецького походження є:

1) наявність голосних [а], [е] на початку слова: *ангел, апостол, архів, епос, економіка*;

2) наявність звуку [ф]: *філософія, морфологія, фотограф*;

3) наявність приголосних звукосполук [кс], [пс], [мв], [мп], [ск]: *псалом, скорпіон, олімпіада, синтаксис*;

4) суфікси -ид, -ит (-іт), -ад: *бронхіт, олімпіада, панахида*;

5) префікси: анти-, ан-, архі-, а-, ев-: *архідавній, аморальний, евфонія*.

Крім того, з грецької мови запозичено чимало словотвірних елементів: *авто-, анти-, мікро-, макро-, аеро-, хроно-, фото-, топо-, сферо-, агро-, архі-, ізо-, пан-, -філ, -фоб*, що вживаються для творення нових слів на основі як іншомовних, так і корінних українських слів.

3.2.4. Запозичення із тюркських мов. Як зазначалося вище, українська мова за час свого багатовікового розвитку перебувала у контактах із сусідніми і віддаленими народами. Українсько-тюркські мовні контакти сягають часів ранньої східнослов'янської доби, коли степи Північного Причорномор'я контролювалися тюркськими кочовими племенами. Тюркізмами, як правило, називають різновид неслов'янських лексичних запозичень, слово, його окреме значення, вислів тощо, запозичені з тюркських мов або через їхнє посередництво з деяких інших мов (переважно з арабської та перської) чи

утворені за їхніми зразками. З розвитком козацтва й чумацтва тюркський вплив на лексику української мови ще більше зростає. Запозичення з тюркських мов стосуються передусім козацького й чумацького побуту: *козак*, *чумак*, *отаман*, *осавул*, *кочувати*, *бунчук*, *шаровари*, *штани* тощо. Завдяки різнобічним взаєминам засвоюються господарські назви, назви рослин, тварин, інструментів, товарів та ін.: *саман*, *отара*, *кишмиш*, *гарбуз*, *аір*, *барабан*, *килим*.

Тюркізми у складі української мови об'єднуються у певні тематичні групи:

- 1) назви речей і понять, пов'язаних із військовою справою: *кинджал*, *кайдани*, *орда*, *осаул*, *отаман*;
- 2) назви осіб різних соціальних груп: *бурлака*, *гайдамака*, *козак*, *султан*, *хан*, *чабан*, *чумак*;
- 3) фінансово-економічні поняття: *аршин*, *базар*, *ярлик*;
- 4) назви тварин, птахів, риб: *беркут*, *бугай*, *сазан*, *судак*;
- 5) назви продуктів харчування: *балик*, *ковбаса*, *кумис*, *лапша*, *халва*;
- 6) назви предметів одягу і взуття: *башилик*, *каптан*, *халат*, *чалма*;
- 7) назви будівель і поселень: *аул*, *кишлак*, *сарай*;
- 8) назви мастей коней: *чалий*, *буланий*;
- 9) назви явищ природи: *бархан*, *туман*.

Помітного впливу зазнав і український ономастикон. Багато козацьких прізвищ (за реєстрами XVII — XVIII ст. — близько 3000) — тюркського походження: *Балабан*, *Мурза*, *Кочубей*, *Кутлубей* тощо.

Основними ознаками тюркізмів, запозичених українською мовою, є:

- 1) афікси: -ак, -як, -ан, -лик, -ук, -ун, -ча: *судак*, *маяк*, *борсук*, *качан*, *шашилик*, *табун*, *саранча*;
- 2) початкове баш-: *башилик*, *баштан*;
- 3) повторення голосних (сингармонізм): *сазан*, *сундук*, *барабан*.

На сьогодні чимало тюркізмів не сприймаються як запозичені слова і повністю засвоєні українською мовою.

3.2.5. Запозичення із германських мов можна умовно поділити на два

періоди: 1) запозичення давньогерманського походження; 2) німецькі запозичення. Давньогерманські запозичення належать до найдавнішого періоду (XIII ст.) і пов'язані передусім із військовими подіями та торговельними стосунками давніх українців з варягами, пізніше з прибалтійськими німцями, про що свідчать слова *броня, витязь, князь, меч*. Такі запозичення засвоювалися як розмовною, так і літературною мовою. Проте більшість німецьких слів проникає в давньоукраїнську мову із середини XVII – початку XVIII століття. Цьому сприяє розширення зв'язків із країнами Західної Європи.

Німецькі слова складають такі тематичні групи слів:

1) військова лексика: *гауптвахта, єфрейтор, табір, солдат, плац, шомпол, штурм, фельдфебель, фронт, юнга, юнкер, цейхгауз*;

2) лексика, пов'язана з ремеслами, з технікою: *верстат, домкрат, кустар, клейстер, маляр, планка, рубанок, слюсар, стамеска, флюгер, фуганок, шахта, шихта, шифер, шерхебель, шлагбаум, шлаки, шлюз, шпала, шпатель, шпindelь, шрифт, штейгер* та інші;

3) слова шахової термінології: *гросмейстер, метельшпиль, ендишпіль*;

4) назви одягу та предметів побуту: *кітель, лацкан, фартух, шлейф, шафа, штора*;

5) назви продуктів харчування: *бутерброд, вафля, шніцель, шпинат, тоголь-моголь*;

У 40 – 50-ті роки XX століття в українську мову ввійшли такі слова, як: *юнкерс, поліцай, блицкриг; моторолер, шлягер* та інші.

Частина німецьких запозичень прийшла усним шляхом, частина – писемним.

Основні ознаки запозичень із німецької мови:

1) початкове сполучення **шт-** і **шп-**: *штаб, штабель, штамп, штанга, штат, штрек, шпат, шпик, шпигун, шпинат, шпіц, шприц, шпроти, штори*.

2) звукосполука [-ей-] після приголосного: *шлейф, гейзер, флейта*;

3) кінцеве *-мейстер*: *гросмейстер, капельмейстер, концертмейстер, танцьмейстер* та інші;

4) складні слова без сполучного голосного: *ландшафт, бутерброд*.

3.2.6. Запозичення із польської мови. Контакти української і польської мов дуже давні, про що свідчать українські грамоти і документи XVI – XV ст. У той час запозичувалися передусім слова, що належать до суспільно-економічної, адміністративної, побутової лексики: *даровизна, лічба, реєстр, мешканє*. Крім того, через посередництво польської мови українська запозичувала германізми, слова французького, голландського походження. Тісні зв'язки між українською та польською мовами привели до того, що більшість полонізмів на сьогодні не усвідомлюються в українській мовній свідомості як запозичені: *ліжко, гудзик, скарга, місто, кишеня, кохання* та інші.

Польські слова, запозичені українською мовою, складають різні тематичні групи:

- 1) назви на позначення військової справи: *полковник, рота*;
- 2) назви на позначення суспільно-політичного життя: *герб, урядник*;
- 3) назви на позначення виробництва: *маляр, тесля, ковадло*;
- 4) назви культури: *мазурка, краков'як*;
- 5) назви їжі та побуту: *повидло, шинкувати* та інші.

Основними ознаками полонізмів є:

- 1) звукосполука [дл], [тл]: *тлумачити, повидло, підлога*;
- 2) суфікс *-изн*: *білизна, вітчизна*.

3.2.7. Запозичення із французької мови. Багато французьких слів було запозичено приблизно в XVII – XVIII ст. за посередництвом польської та російської мов. Тематично запозичена французька лексика різноманітна:

1) військова лексика: *авангард, амбразура, арсенал, ар'єргард, ас, атака, батальйон, бліндаж, дезертир, десант, кавалерія, канонада, карі, лафет, маневри, марш, маршал, мушкет, мушкетер, партизан, патруль, пістолет, сапер, траншея, трофей* та інші;

2) лексика, пов'язана з мистецтвом: *актор, ампуа, балет, барельєф, бенуар, вар'єте, водевіль, жанр, імпресіонізм, конференсьє, костюмер, натюрморт, ноктюРН, панно, плєнер, пуанти, п'єдєстал, пюпітр, роман, романс, рояль, суфлер, трубадур, репертуар, етюд* та інші;

3) назви страв, видів їжі, підприємств громадського харчування: *аперитив, батон, безе, бульйон, десерт, желе, коньяк, лимонад, мармелад, омлет, пломбір, пюре, рагу, салат, соус, ескімо; кафе, ресторан;*

4) назви, пов'язані з одягом: *вуаль, гардероб, жабо, жакет, жилет, комбінезон, корсаж, корсет, костюм, пальто, плісе, сабо, тюль;*

5) назви побутових предметів: *бідон, келих, бра, жалюзі, люстра, табурет, торшер, трюмо, флакон* тощо;

6) лексика суспільно-політичного, соціального характеру: *аташе, бомонд, бюрократ, бюрократія, дебати, демарш, комюніке* та інші;

7) слова, що відбивають соціальну оцінку: *піжон, фат*.

Чимало в українській мові кальок французьких слів, значень, стійких словосполучень: *зосередити* (із фр. *concentrer*); семантичні: *блискучий* (із фр. *brillant*), *положення* – «ситуація» (із фр. *la position*), *зворушливий* – «хвилюючий» (із фр. *touchant*); фразеологічні: *покласти руку на серце* (із фр. *mettre la main sur son coeur*), *після нас хоч потоп* (з фр. *apres nous le déluge*), *проковтнути язика* (із фр. *avalier sa langue*) та інші.

Основні ознаки французьких запозичень:

1) звукосполучення [-уа-], [-ує-] у середині слова: *ампуа, бенуар, буржуазія, вуаль, гуаш, кулуари, пуанти, резервуар, репертуар, туалет; дуель, пірует, силуєт;*

2) невідмінювані форми іменників з кінцевими ноголошеними [e], [o], [i]: *кліше, купе, турне, філе, шосе, жалюзі, парі, шасі; арго, бюро, бордо, лото, панно, табло;*

3) суфікси -аж, -ант, -анс, -єр, -он: *гравєр, режисєр, шофєр, віраж, гараж, масаж, міраж, саботаж, тираж, аванс, нюанс, префєранс, романс, сеанс, бульйон, компаньйон;*

4) пом'якшення губних і шиплячих перед [у]: *бюро, гравюра, пюре*;

5) звукосполуки [ам], [ан] перед приголосним: *аванс, пансіон, конференсьє*.

3.2.8. Запозичення з англійської мови. В основному запозичення з англійської мови починають проникати в українську у ХІХ столітті. Але особливо інтенсивним цей процес стає в ХХ столітті, що пов'язане з активним розвитком усіх галузей життя.

Одна з найбільш повних тематичних груп, що обслуговуються англійською лексикою, – спортивна термінологія: *аут, бадмінтон, баскетбол, бокс, волейбол, жокей, пінг-понг, спорт, спортсмен, старт, тренер, тренувати, фініш, футбол, чемпіон аутсайдер, батерфляй, бобслей, бутси, ватерполо, гандбол, гол, карт, картинг, кроль, крос, нокаут, нокдаун, раунд, регбі, реслінг, ралі, ринг, спаринг, спринтер, тайм, форвард, трек, хокей, яхта, яхтсмен*; з нових слів спортивної термінології: *віндсерфер, віндсерфінг, кіксбоксинг, кіксбоксер, фристайл* тощо.

Можна виділити також слова суспільно-політичного характеру: *бойкот, імпічмент, клуб, лідер, мітинг, спікер*.

Слова, що належать до побутової сфери:

1) назви одягу: *джерсер, піджак, смокінг, бриджі, френч, пізніші – джинси, блайзер, пуловер, светр, шорти*;

2) назви страв, напоїв: *бренді, біфштекс, джем, джин, кекс, коктейль, сандвіч, сучасні – чипси*;

3) назви різновидів гри в карти: *віст, бридж, джокер, покер*;

4) назви порід собак: *бульдог, дог, сетер, спанієль, тер'єр, фокстер'єр, ердельтер'єр* тощо.

Значна кількість англійських запозичень належать до технічних назв: *блюмінг, крекінг, контейнер, рейка*.

У 20 – 30-ті роки ХХ століття ввійшли слова *комбайн, конвеєр, контейнер, сейф, детектор, спідометр, танкер, телевізор, траулер, тролейбус, тюбінг*; у 40 – 50-ті роки – *адаптер, бульдозер, грейдер, радар*, пізніше *акваланг, бойлер, транзистор, лазер, комп'ютер, принтер* тощо.

На сьогодні англіцизми є найчисленнішою групою слів, запозичених українською мовою, і стосуються різних галузей нашого життя: *бізнес, офіс, маркетинг, лізинг, офшор, дилер, кілер, брифінг, саміт, моніторинг, тинейджер, бартер, іміджмейкер, продюсер, кемпінг, круїз, стриптиз, уїк-енд, аутсайдер* та інші.

Основними ознаками англіцизмів є:

- 1) звукосполучення [дж]: *джаз, джемпер, джек-пот*;
- 2) звукосполучення [ай], [ей]: *хокей, тролейбус, інсайд, гайморит*;
- 3) суфікс -инг (-інг): *пудинг, кемпінг, мітинг*.

3.2.9. Запозичення з інших мов.

Запозичення з голландської мови. В основному запозичення з голландської мови увійшли в українську мову через посередництво російської мови (за часів Петра I). Ці запозичення стосуються насамперед лексики, що пов'язана з навчанням корабельній справі, техніці, архітектурі, живопису. Відповідно значна частина запозичень із голландської мови належить до назв морської справи: *боцман, буксир, адмірал, верф, гавань, док, дрейфувати, камбуз, катер, каюта, киль, кильватер, кліпер, компас, крейсер, лавірувати, лоцман, матрос, щогла, рейд, стапель, трап, трюм, шкіпер, шлюз* тощо.

Інші запозичення з голландської мови: *апельсин* (у голландську прийшло із французької), *абрикос, штани, дамба, парасолька, квитанція, ситець, брезент, тюк* та ін.

Запозичення з італійської мови. Більшість слів італійського походження пов'язана з мистецтвом — музикою, живописом, театром, архітектурою, сценічним мистецтвом: *адажіо, акорд, анданте, арія, баритон, віолончель, квартет, квінтет, колоратура, контральто, концерт, мандоліна, сопрано, партитура, рондо, скерцо, соліст, соло, сольфеджіо, соната, тенор, тріо, фагот, фальцет, фіоритура, fuga; карикатура, колорит, мініатюра, студія, трафарет, фреска; балкон, бароко, бельведер, купол, балерина, бутафор, бутафорія, лібрето, сценарій* та ін.

Невелика група слів – торгово-фінансові терміни: *брутто, нетто, авізо, сальдо*.

Також до лексики італійського походження належать слова: *баста, браво, вермішель, контрабанда, цукерка, конфеті, макарони, малярія, торс, торт, фонтан* та ін.

Основною ознакою багатьох слів італійського походження є кінцеві ненаголошені *[-e], [-io], [-o]* при незмінюваності слова: *браво, бароко, сольфеджіо, анданте, сопрано, адажіо*.

Запозичення з іспанської мови. Іспанських слів у нашій лексиці дуже небагато, і вони, як правило, різноманітні: *армада, болеро, кокос, москіт, мулат, мустанг* (запозичилося через англійську), *сигара, силос*.

З іспанської мови потрапили в українську мову також слова, запозичені іспанською з інших мов, – *ананас, гітара, какао, колібрі, пума, томат*.

Прямі чи опосередковані контакти української мови з іншими мовами зумовлені появою нових слів, що стали важливим складником лексико-семантичного складу сучасної української літературної мови. Деякі із запозичених слів відзначаються своєю історичною глибиною і набули етнокультурного значення.

3.3. Особливості освоєння запозичених слів

Запозичення слів з однієї мови в іншу передбачає процеси їх освоєння. Уперше теорію поділу іншомовної лексики за ступенем її освоєності та класифікацію іншомовних слів за характером адаптації запропонували А. Шлейхер та Я. Грот у другій половині XIX ст. На сьогодні вчені поділяють процес освоєння іншомовних слів на окремі етапи, що виділяються на основі ознак лінгвального та екстралінгвального характеру (Л. Крисін, Г. Сергєєва, Л. Архипенко та інші). Так, серед лінгвальних чинників запозичень називають:

- 1) відсутність слова для називання нового предмета, явища, поняття тощо (*сканер, пейджер*);
- 2) потребу в позначенні комунікативно актуального поняття (*клон, ваучер*);
- 3) необхідність у розмежуванні змістовно близьких, але все ж різних понять (*стиліст – гример*);
- 4) необхідність спеціалізації понять у різних галузях (*превентивний – попереджувальний*);
- 5) заміну словосполучень і описових зворотів синтетичними назвами (*ремікс – новий варіант; переробка старої мелодії, пісні*);
- 6) наявність у мові-рецепторі усталених термінологічних систем, які обслуговують різні галузі (*веб-сайт, веб-дизайн, байт, плотер, Інтернет* тощо);
- 7) потребу в нових номінаціях (як данина моді) (*грумінг, фриндж*)¹.

Серед екстралінгвальних чинників науковці називають економічні, суспільно-політичні, культурно-побутові, наукові та соціально-психологічні. Запозичене слово проходить кілька етапів адаптації. До першого, початкового, етапу адаптації іншомовного слова властивим є коливання у сприйнятті структури іншомовного слова; зміна морфемної членованості іншомовних слів в українській мові; утворення нового слова в результаті переходу із однієї частини в іншу. Другий, поглиблений, етап передбачає виділення однакових компонентів у групах запозичених слів (суфікси, префікси тощо) і подальший розвиток кінцевих компонентів у ролі нових суфіксоїдів. Для третього етапу освоєння властива стабілізація структури запозиченого слова на морфемному рівні; участь запозичених слів у процесі словотворення за допомогою продуктивних суфіксів української мови; утворення складних слів та закріплення їх правописної форми (*хіт-парад, топ-модель*).

Крім того, науковці, які досліджують означену проблему, виділяють такі ознаки адаптації іншомовних слів у мові:

---

¹ Архипенко Л.М. Іншомовні лексичні запозичення в українській мові: етапи і ступені адаптації (на матеріалі англіцизмів у пресі кінця XX – початку XXIст): автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд.філол.наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Архипенко Людмила Михайлівна. — Х., 2005. — С.6.

- 1) передача іншомовного слова фонетичними і графічними засобами мови-реципієнта;
- 2) граматичне (морфологічне) освоєння слова;
- 3) фонетичне освоєння іншомовного слова;
- 4) словотворча активність слова;
- 5) семантичне освоєння;
- 6) регулярне вживання слова в мові.

Хоча, на думку Л. П. Крисіна, не всі з названих ознак є обов'язковими для адаптації іншомовних слів¹.

Фонетичне освоєння. Фонетичне освоєння полягає у пристосуванні звукового складу запозиченого слова до фонетичної системи української мови. Однак не завжди фонетичні зміни, які відбуваються при освоєнні іншомовного слова, можуть бути пояснені певними фонетичними законами. Здебільшого це виникає в тих випадках, коли відбувається усне безпосереднє запозичення слова. Характеризуючи особливості фонетичного освоєння запозичених слів, слід мати на увазі, що на результати такого освоєння значною мірою впливає шлях запозичення, прямий, безпосередній чи непрямий, опосередкований іншою мовою. Українська мова мала тривалі прямі контакти з іншими мовами, тому запозичення у багатьох випадках здійснювалося безпосередньо. Головна особливість фонетичного освоєння іншомовного слова полягає в заміні невластивих українській мові іншомовних звуків. Ця заміна може стосуватися голосних, приголосних, дифтонгів і в цілому ряді випадків може мати різні варіанти. У німецькій, французькій та деяких інших західноєвропейських мовах, наприклад, є звук [y], який вимовляється середньо між [y] та [i] при сильному заокругленні губ. Цей звук в українській мові засвоюється по-різному: частіше як [y] і з попереднім м'яким приголосним: німецьке *Bürger* – *бюргер*, *Rucksack* – *рюкзак*, французьке *étude* – *етюд*. Невластиві українській мові іншомовні дифтонги [au], [eu] передаються на письмі як [ав], [ев]: *автор* (від лат. *avtor*), *евфонія* (від грец. *euphōnia*).

---

¹ Крысин Л. П. Иноязычные слова в современном русском языке / Л. П. Крысин. — М. : Наука, 1968. — С.36.

Збільшення кількості англомовних запозичень на сучасному етапі розвитку української мови дозволяє, наприклад, виділити такі процеси їх адаптації на фонетичному рівні:

1) системі вокалізму властиве поширення складних діафонічних відношень: голосна /ʌ/ реалізується в межах фонем /a/, /o/, /y/: *covering note* – *ковер-ном*; *trust* – *трас*; *corruption* – *корупція*;

2) невластиві українській мові англійські фонemi характеризуються найбільшою варіативністю: /æ/ передається фонемою /a/: *repatriation* – *репатріація*; рідше фонемою /e/: *racket* – *рекет*;

3) фонема /ə/ передається голосними повного творення /a/, /o/, /y/, /e/ з урахуванням вимог орфографії мови-джерела: *investor* – *інвестор*, *barter* – *бартер*;

4) у системі консонантизму переважає встановлення регулярних простих діафонічних зв'язків. Більшість приголосних зазнає простої субституції українськими приголосними: *abandon* – *абандон*; *verdict* – *вердикт*;

5) англомовна фонема /h/ передається українськими фонемами /ɦ/, /x/: *hedge* – *гедж*; *know-how* – *ноу-хау*. При цьому спостерігається виникнення слів-варіантів: *хедж* – *гедж*.

Граматичне освоєння. Основними граматичними особливостями запозиченої лексики є:

1) послідовна втрата артикля та набуття іншої граматичної категорії роду. Так, наприклад, фр. *vuale* (ч.р.) – укр. *вуаль* (ж.р.); фр. *butic* (ж.р.) – укр. *бутік* (ч.р.). Крім того, «більшість англомовних термінів із кінцевим приголосним засвоїлися в українській мові з граматичним значенням чоловічого роду (*default* – *дефолт*)... Пристосування іменників із нехарактерними для української мови кінцевими фонемами до жіночого та чоловічого роду, на основі морфологічної або семантичної аналогії з питомою лексикою, зумовило

необхідність їх формального переоформлення відповідно до норм української морфології: *beneficiary* – *бенефіціар, бенефіціарій*¹;

2) переосмислення граматичної категорії числа іменників: нім. *klappen* (мн.) – укр. *клапан* (одн.). Але може бути і навпаки, у мові-джерелі слово може мати і однину, і множину, а в українській мові лише однину: англ. *export* (мн.) – укр. *експорт* (одн.);

3) у системі відмінювання значна кількість запозичених слів відмінюється за моделями української мови: *офшор* – *офшору* – *офшору* – *офшор* – *офшором* – *(на) офшорі*. Хоча є і такі, що становлять невідмінювані іменники. Найбільше таких слів належить до запозичень із французької мови: *меню, шасі, бюро, суфле* та інші, а також з англійської: *ноу-хау*;

4) властивий перехід з однієї частини мови в іншу: *royal* (фр.) – прикметник «королівський» – *рояль* (укр.) – іменник «музичний інструмент»;

5) опрощення похідних основ запозичених слів: *off-shore* – *офшор*, *cover note* – *ковернот*;

6) ускладнення морфемної структури слів у процесі їх освоєння: *інвестор* – *інвестувати* – *інвестування* – *інвестований*;

7) характерним є суфіксальний спосіб творення: *лобі* – *лобіювати*; *спонсор* – *спонсорство*; *аудитор* – *аудиторський*;

8) осново- та словоскладання: *чек* – *чековласник*.

Лексико-семантичне освоєння полягає в тому, що іншомовне слово адаптується в українській мові з певним значенням:

1) зберігає лексичне значення мови-джерела: *problema* (гр.) – *проблема* (укр.); *frac* (фр.) – *фрак* (укр.);

2) звужує значення на українському мовному ґрунті: *кілер, грант*;

3) розширює значення. Наприклад, слово *парламент* було запозичено як назва законодавчого органу Великої Британії. В українській мові це слово має

---

¹ Сергєєва Г.А. Англомовні запозичення в українській правничій термінології: автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд.філол.наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Сергєєва Галина Анатоліївна. — Х., 2002. — С.7.

таке значення: 1. Виборний законодавчий орган; 2. перен. Найменування найвищого представницького органу будь-якої країни;

4) змінює лексичне значення: *vinaigre* (фр.) – «оцет» – *вінегрет* (укр.) – «холодний овочевий салат».

Отже, освоєння іншомовних слів українською мовою відбувається у графічному відтворенні, фонетичному складі, морфемній структурі, на рівні словотворення і семантики.

Рекомендована література

Основна література

1. Вайнрайх У. Языковые контакты: Состояние и проблемы исследования / У. Вайнрайх ; [ред. О.М. Логвиненко]. — К. : Вища школа, Издательство при КГУ, 1979 . — 262 с.
2. Жайворонок В. В. Запозичена лексика в українській мовній картині світу : Мова у слов'янському культурному просторі / В. В. Жайворонок. — Умань, 2002. — 412 с.
3. Жлуктенко Ю. О. Мовні контакти. Українсько-англійські міжмовні відносини / Ю. О. Жлуктенко; ред. І. Г. Рознер. — К. : Вид-во КДУ, 1996. — 186 с.
4. Манакин В.Н. Сопоставительная лексикология / В. Н. Манакин. — К. : Знання, 2004. — 326 с.
5. Муромцева О. Г. Розвиток лексики української мови в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. / О. Г. Муромцева. — Х. : Вища шк., 1985. — 152 с.
6. Непокупний А. П. Балтійські родичі слов'ян / А. П. Непокупний. — К. : Наук. думка, 1979. — 183 с.

7. Очерки по сравнительной семасиологии германских, балтийских и славянских языков / А. П. Непокупный, Н. Н. Быховец, В. А. Пономаренко и др. — К. : Довіра, 2005. — 367 с.
8. Півторак Г.П. Іншомовна лексика з компонентом філ.- в українській мові // Українська мова та література в школі. — 1978. — №7. — С.19—24.
9. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : [підручник] / Селіванова Олена Олександрівна. — Полтава : Довкілля-К, 2008. — 712 с.
10. Сучасна українська літературна мова : Лексика і фразеологія [за заг. ред. академіка І. К. Білодіда]. — К. : Наук. думка, 1973. — 438 с.
11. Сучасна українська літературна мова: Підручник для вузів [колект. авт. Грищенко А. П., Мацько Л.І., Плющ М.Я., Тоцька Н.І., Іздиган І.М. ; за заг. ред. А. П. Грищенка]. — К. : Вища шк., 2002. — 439 с.

Додаткова література

1. Архипенко Л. М. Іншомовні лексичні запозичення в українській мові: етапи і ступені адаптації (на матеріалі англіцизмів у пресі кінця ХХ – початку ХХІст): автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Архипенко Людмила Михайлівна. — Х., 2005. — 20 с.
2. Бурлак С.А. Параллели между славянскими и германскими языками: индоевропейское наследие и типологическое сходство / С. А. Бурлак, А. С. Мельников, А. В. Циммерлинг // Славянская языковая и этноязыковая системы в контакте с неславянским окружением ; [отв. ред. Т.М. Николаева]. — М. : Языки славянской культуры, 2002. — С.112 — 184.
3. Волох О. Т. Лексикологія. Лексикографія. Фразеологія / О. Т. Волох // Сучасна українська літературна мова : Вступ. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Словотвір / О. Т. Волох. — К., 1986. — С. 152—163.

4. Кузнецова Э. В. Лексикология русского языка / Э. В. Кузнецова. — М. : Высш. шк., 1982. — 152 с.
5. Сергеева Г.А. Англомовні запозичення в українській правничій термінології: автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Сергеева Галина Анатоліївна. — Х., 2002. —16 с.
6. Сучасна українська літературна мова: Підручник [М. Я. Плющ. — 5-те вид., стер.]. — К. : Вища шк., 2005. — С.126 —132.
7. Сучасна українська мова: Підручник [О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін. ; за ред. О. Д. Пономарева. — 3-тє вид., пререроб.]. — К. : Либідь. —С. 67 — 74.
8. Українська мова : Енциклопедія / [ред. кол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. — К. : Укр. енцикл., 2000. — 752 с.
9. Цимбалюк Ю. В. Слова латинського походження в українській мові / Ю. В. Цимбалюк ; [ред. В. А. Кондратенко]. — К. : Наук. думка, 1970. — 74 с.
10. Шахрай О. Б. К проблеме классификации заимствованной лексики // Вопросы языкознания. — 1970. — №3. — С.53 — 58.

Питання для самоконтролю

1. Яка лексика називається запозиченою? Наведіть приклади запозиченої лексики.
2. Дайте визначення терміну *запозичення*.
3. У чому полягає різниця між варваризмом та екзотизмом? Наведіть приклади варваризмів та екзотизмів.
4. Що називається калькою? Наведіть приклади кальок.
5. Які слова називаються інтернаціоналізмами? Наведіть приклади інтернаціоналізмів.

6. У чому полягає адаптація запозичених слів? Назвіть приклади запозичених слів, різних за ступенем їх адаптації.

7. Назвіть основні ознаки старослов'янizmів (фонетичні, словотвірні, семантико-стилістичні).

8. Назвіть основні ознаки латинizmів і грецизмів.

9. Які основні особливості тюркизмів, запозичених сучасної українською мовою?

10. Назвіть характерні ознаки полонizmів у складі сучасної української мови.

11. Схарактеризуйте властиві ознаки слів, запозичених з англійської та французької мов.

12. Назвіть особливості фонетичного освоєння іншомовної лексики.

13. Назвіть особливості граматичного освоєння іншомовної лексики.

14. У чому полягає місце і роль лексики іншомовного походження у розвитку лексичного складу сучасної української мови?

Практичні завдання

Завдання 1. Поясніть значення поданих слів. Замість крапок напишіть *и*, *і* або *ї*. Поясніть правопис:

агност...ц...зм, ч...пси, Ч...лі, Верг...л...й, ауд...єнц...я, ...нду...зм, д...в...з...я, ант...б...от...к, шас..., р...тор...ка, м...рт, Ка...р, к...бернет...ка, С...рія, Колх...да, К...пар...с, Ф...ладельф...я, С...ракузи, моза...ка, Мекс...ка, л...м...т, сто...ц...зм, д...ф...рамб, ...нгрєд...єнт, аж...отаж, єп...скоп, п...рам...да, глад...олус, сп...р...т...зм, л...мон, м...кстура, кофе...н, Пак...стан, К...л...манджаро, д...сплей, сп...р...т...зм, пер...од...зац...я, с...єста, брав...с...мо, л...мон, коло...ди, аз...мут, Лу...зіана, в...мпел, сп...рт, єп...скопат, х...мера, ун...вермаг, Р...чард, г...гант, ант...лопа, екв...валент, флю...д, рад...кул...т, з...гзат.

Завдання 2. Прочитайте текст, випишіть слова, що належать до таких груп: а) успадковані з індоєвропейської мови; б) успадковані з праслов'янської мови; в) власне українські. Назвіть специфічні особливості кожного виду лексики з погляду походження.

*...Хоть церкви тут і палати –
Верхом хмари досягати
Издаються золоті,
Міста, села мармурові,
Як дуб густо у діброві,
Стоять в світлій красоті;*

*Хоть хліб білий, смачні вина
І дівчата, як малина,
В полі риж замість вівса;
Легші зими, довші літа,
І природа цвітом вкрита,
Погодніші небеса –*

*Однак часто вдень і вночі
Рясна сльоза змочить очі,
І тяженько зітхне груди,
Бо там рідний батько, ненька,
Брат, сестричка солоденька
Кажуть серцю: не забудь!*

*Однак гадка неустанна
Тяжить з вечора до рана,
Ніби брем'я тяжке диб,
Бо цвіт краций в полонині,
Колос тяжчий на рівнині*

І вівсяний ліпший хліб.

*Однак тужу і думаю,
З зірничками розмовляю
І питаюся вітрів:
Що ж там любка чорнобрива?
Чи здорова? Чи щаслива?
Занесіть їй вість домів.*

*Однак в смутку чи в утісі,
Я в чужині, ніби в лісі,
Межи миром осамів:
Красні пісні і музики
Другим милі, мені дикі,
Бо не чую рідних слів...*

(А. Могильницький).

Завдання 3. Із поданих речень виписіть старослов'янізми. Визначте їх ознаки. Якщо можливо, наведіть українські відповідники.

1. А може, часом гетьману потрібно почуť про себе благодатну правду з перших уст? А я, переможений гетьман, сиджу тут, як перст, один. Ніяк не забуду ... твоїх колінець, твого лона. Яких же ще він хоче сіл і градусів? Це гординя! (Л. Костенко). 2. Хотілося б зігнати оскому На коронованих главах, На тих помазаниках божих... Все упованіє моє На тебе, мій пресвітлий раю, На милосердіє твоє, Все упованіє моє На тебе, мати, возлагаю. О зоре ясна моя! Ведеш мене з тюрми, неволі Якраз на смітничок Миколи, І світиш, і гориш над ним Огнем невидимим, святим, Животворящим, а із гною Встають стовпом передо мною Його безбожнії діла... (Т. Шевченко).

Завдання 4. Користуючись словником, виберіть із наведеного тексту специфічно білоруські слова, з'ясуйте їх значення. Якщо можливо, доберіть українські відповідники.

1. Шлях, дарога, сцяжына – сімвалы-лейтматывы творчасцы А.Разанава; у дачыненні да іх можна выкарастат паяцце «дамінантнай рыфмы», вынайдзенае паэтам у яго вершаках, – «гэта тое імя, тая назва, якія маюць рэч, предмет, з'ява» (А. Бельскі). 2. У текстах беларускіх народных замоў выяўляецца шырокая разнастайнасць таўталагічных канструкцый: гад-гадавіца, яшчао-яшчарыца, слівень-слівяніца. Часам шматзлучнікавасць і шматпріназоўнікавасць ужываюцца адначасова, што яшчэ больш надае замоўнаму тэксту асаблівую рытмічную выразнасць: у полі дуб без карней і без галля, і без камля, і без маршчын; ці з яды, ці з вады, ці з уроку, ці з падымку, ці падзіўку? (Н. Шандроха).

Завдання 5. З поданого тексту виписіть слова, що належать до лексичних запозичень. Користуючись словником іншомовних слів, визначте джерело запозичення.

1. Специфіка богословсько-догматичного образу Богородиці ідеально відповідає загальнокультурним параметрам бароко як типу культури. Поєднання рис православної і католицької субкультур, сприйняття інтернаціонального образу як національного, унікальне інтегрування трансцендентного і земного, ірраціонального та раціонального, надлюдського і природного гармонійно здійснюється у цьому образі (з автореферату). 2. Експериментальна перевірка знання респондентами значень 18-ти слів, що найчастіше зустрічаються у мові газет, зафіксованих (крім іміджмейкер і кліпмейкер) у ВТСУМ, показала, що тільки 11 слів (61%) бартер, комп'ютер, Інтернет, офіс, офшор, дизайн, менеджер, дилер, кліпмейкер, іміджмейкер, продюсер виявилися семантично й частково орфографічно освоєними шістдесятьма відсотками інформантів на 90%. Решта 7 слів саміт, брифінг, моніторинг, вистриб'ютор, маркетинг, холдинг,

лізинг виявилися частково освоєними приблизно п'ятнадцятьма-двадцятьма відсотками інформантів (з автореферату). 3. Основою авторського поетичного ономастикону є ареальний онімічний тезаурус, художньо осмислений і перетворений письменником. Індивідуальне світосприйняття автора фільтрує його і відбиває не лише широковідомі оніми, що є традиційними символами у художніх творах, а й інші, такі, що мають полярні понятійні значення (із нестійкою конотацією) (з автореферату).

Завдання 6. Визначте, до якого розряду лексики з погляду походження належать наведені слова. Поясніть їх фонетичні, словотворчі та семантико-стилістичні особливості. Складіть речення з 5 словами (на вибір).

Штамп, тренінг, шашилик, психіка, возвеличити, жалюзі, рандеву, сопрано, декан, вуаль, ландшафт, журі, конс'єрж, полон.

Завдання 7. Визначте джерело запозичення та ознаки іншомовності в поданих словах. З'ясуйте лексичне значення наведених слів.

Абазжур, абат, абордаж, автор, б'єф, сарай, психологія, шасі, тираж, джемпер, бібліотека, гофре, шриффт, істина, муліне, повидло, псевдовчення.

Завдання 8. Поясніть значення іншомовних слів, складіть з ними речення. З'ясуйте походження іншомовних слів і вкажіть ознаки іншомовності.

Штрих, хобі, саранча, волейбол, тлумачити, предтеча, базар, штиль, повидло, аксесуар.

Завдання 9. До поданих іншомовних слів доберіть українські синоніми. Визначте вид синонімічних зв'язків.

Аномалія, аналіз, автентичний, раціональний, презентація, криптографія, фатум, полісемічний, ліміт, конотація, консолідація, спрут, інтерпретація, владар, уніфікація, метаморфоза, симптом, кастинг, гіперболізація.

Завдання 10. До поданих українських слів доберіть синоніми іншомовного походження.

Будова (у значенні «взаємне розташування частин у складі чого-небудь»),
будова (у значенні «загальний склад, форма тіла людини»), *бог*, *дорога*,
вступник (заст.), *зібрання*, *розправа*.

Завдання 11. До поданих слів іншомовного походження доберіть антоніми
Дисиміляція, *прогрес*, *полі*, *імпорт*, *демільтаризація*, *монофункціональність*.

Завдання 12. Поясніть значення кожного з наведених слів. З'ясуйте, яке з них зайве, тобто за семантикою не може бути об'єднане з іншими.

1. *Варваризм*, *геноцид*, *дискримінація*, *корупція*, *мілітаризм*.
2. *Плеоназм*, *літота*, *редуплікація*, *проклітика*, *мафія*.
3. *Анилаг*, *арго*, *аглютинація*, *анаграма*, *аблаут*.
4. *Альбатрос*, *анчоус*, *гризлі*, *гудрон*, *ківі*.
5. *Афгані*, *пенні*, *рупія*, *круїз*, *тугрик*.
6. *Манто*, *пікет*, *пончо*, *тога*, *туніка*.

Завдання 13. Поясніть значення старогрецьких і латинських коренів.
Доберіть до них українські слова-відповідники.

Нео, *полі*, *ретро*, *сейсм*, *терм*, *фунд*, *дека*, *лект*, *морф*, *гранд*.

Завдання 14. Поясніть значення сталих виразів, запозичених з інших мов.
Якщо можливо, доберіть до них українські фразеологізми.

Варфоломійська ніч, *терра інгокніта*, *випустити духа з пляшки*, *табула*
раса, *спалити кораблі*, *ахіллесова п'ята*, *Альфа і Омега*, *зійти на пси*.

Завдання 15. Поясніть походження поданих слів. З'ясуйте, які з цих слів є власне запозиченими, а які утворилися на українському ґрунті від іншомовних основ.

Декада, суфлер, комікс, дебютувати, схематичний, деривація, журнальний, конверсія, ідеографічний, епілог, модифікувати, інавгурація.

Завдання 16. До наведених словосполучень доберіть іншомовні відповідники. З'ясуйте, які з них є кальками.

Товариш по службі, навчання; яскраве святкове освітлення; внутрішнє переконання людини; великі спортивні змагання; ритмічна гімнастика; шукач ризикованих пригод; накладне волосся; порушення ритму роботи серця; зображення, що пояснює, доповнює друкований текст; галузь мовознавства, яка досліджує власні імена; модна пісня, мелодія; естрадний артист, який оголошує номери концертної програми; наука, що вивчає приготування страв; урочиста церемонія введення на посаду глави держави.

Завдання 17. Перекладіть текст українською мовою, знайдіть запозичені слова і поясніть їх значення.

Очевидно, общеязыковые эвфемизмы не нуждаются в экспликации. Во-первых, они общеизвестны и мгновенно опознаются носителем языка как знаки с двойной семантикой; во-вторых, они связаны с определенной темой, подлежащей смягченному, согласно законам речевого этикета, описанию. Речевые и окказиональные эвфемизмы опознаются слушающим, главным образом, по теме, которая, согласно прескрипциям культурного социума, требует от собеседника ее тактичного, деликатного описания. Экспликация данного речевого акта, особенно в отношении общеязыковых эвфемизмов, а также в отношении речевых или окказиональных эвфемизмов происходит в редких случаях и если осуществляется, то косвенно: слова-сигналы или иные маркеры данного речевого акта содержат, в большинстве случаев, имплицитную информацию (М. Ковишова).

Завдання 18. Прокоментуйте особливості адаптації іншомовних слів в українській мові.

Naïf (фр.) – наївний (укр.); fabŭla «байка»(лат.) – «последовний стислий виклад подій, фактів, зображених у художньому творі» (укр.); problema (гр.) – проблема (укр.); sound track (англ.) – саунд-трек (укр.); senatus (лат.) – сенат (укр.); arena «пісок»(лат.) – арена «круглий майдан посеред цирку» (укр.), перен. «місце, де відбувається, розігрується щось» (укр.); to scan (англ.) – сканувати (укр.); magister «учитель» (лат.) – магістр «учене звання» (укр.); licensing (англ.) – ліцензування (укр.); credo «вірую» (лат.) – кредо «переконання, основи світосприймання» (укр.); butic «крамничка, майстерня» (фр.) – бутік «крамничка» (укр.).

Завдання 19. Знайдіть слова іншомовного походження та поясніть їх семантичні, фонетичні, словотворчі та граматичні особливості.

1. Кожному з шах-заде, коли вони покидали Топкапи і вирушали до визначених їм султаном провінцій, одразу давався свій власний двір: візир, імим, дефтердар (П. Загребельний). 2. Ця сфера філологічних студій, у якій синтезовано виявляються літературознавство і лінгвістика, розпочиналася як герменевтика. У наш час ця галузь відома як Новий критицизм у США та Практичний критицизм в Англії. Інтерпретація художнього тексту вимагає усвідомлення творчого задуму автора і правильного тлумачення смислової значущості кожного його компонента (А. Загнітко).

Завдання 20. Випишіть зі словника іншомовних слів по 5 лексем італійського, грецького, німецького, французького, англійського походження. Складіть з ними речення. Наведіть приклади спільнокореневих слів з такими іншомовними основами.

Модульні завдання

Варіант 1

Завдання 1. Визначити ознаки іншомовності поданих слів.

Гросмейстер, бюро, суфле, черево, башлик, бодибілдінг.

Завдання 2. Дібрати до наведених слів, виразів або тлумачень понять іншомовні відповідники, визначити ознаки їх іншомовності, дібрати, якщо можливо, однослівні українські відповідники.

Торговець держаними, рідкісними, старовинними книгами; пряма, що поділяє кут навіл; гумовий диск для гри в хокей; вага товару з упаковкою; нездійснений, необдуманий план.

Завдання 3. Витлумачити значення поданих іншомовних слів. Встановити, з якої мови вони запозичені. Дібрати до них синоніми та антоніми, визначити їх структурно-семантичний тип.

Форпост, революція, монотеїзм.

Завдання 4. Із поданими старогрецькими і латинськими коренями утворити слова і пояснити їх значення.

Аві (лат. avis – птах), нео (грец. νέος – новий).

Варіант 2

Завдання 1. Визначити ознаки іншомовності поданих слів.

Штрейкбрехер, реслінг, качан, джентльмен, повидло, юродивий.

Завдання 2. Дібрати до наведених слів, виразів або тлумачень понять іншомовні відповідники, визначити ознаки їх іншомовності, дібрати, якщо можливо, однослівні українські відповідники.

Високе стояче дзеркало; укол (у медицині); черевички з м'якою підошвою для немовлят; життєпис; короткий зміст оперного твору.

Завдання 3. Витлумачити значення поданих іншомовних слів. Встановити, з якої мови вони запозичені. Дібрати до них синоніми та антоніми, визначити їх структурно-семантичний тип.

Полісемія, гомогенний, синтез.

Завдання 4. Із поданими старогрецькими і латинськими коренями утворити слова і пояснити їх значення.

Ретро (лат. retro – назад), дактил (грец. δάκτυλος – палець).

Варіант 3

Завдання 1. Визначити ознаки іншомовності поданих слів.

Штрих, перпетуум-мобіле, страждати, мітинг, башибузук, єднати.

Завдання 2. Дібрати до наведених слів, виразів або тлумачень понять іншомовні відповідники, визначити ознаки їх іншомовності, дібрати, якщо можливо, однослівні українські відповідники.

Спірний, суперечливий; вага товару без упаковки; основний закон держави; модельєр одягу, що відповідає вимогам сучасної моди; несправжнє вигадане прізвище.

Завдання 3. Витлумачити значення поданих іншомовних слів. Встановити, з якої мови вони запозичені. Дібрати до них синоніми та антоніми, визначити їх структурно-семантичний тип.

Абстрактний, дифузний, тотальний.

Завдання 4. Із поданими старогрецькими і латинськими коренями утворити слова і пояснити їх значення.

Фунд (лат. fundamentum – основа), нео (грец. νέος – новий).

Варіант 4

Завдання 1. Визначити ознаки іншомовності поданих слів.

Бургер, парча, вітчизна, плісе, аутсайдер, приятель.

Завдання 2. Дібрати до наведених слів, виразів або тлумачень понять іншомовні відповідники, визначити ознаки їх іншомовності, дібрати, якщо можливо, однослівні українські відповідники.

Бій тореадора з розлюченим биком; кровопивця; невдача, провал, неуспіх; виступати з концертами на виїзді; улюблена роль.

Завдання 3. Витлумачити значення поданих іншомовних слів. Встановити, з якої мови вони запозичені. Дібрати до них синоніми та антоніми, визначити їх структурно-семантичний тип.

Лояльний, монокль, асиміляція.

Завдання 4. Із поданими старогрецькими і латинськими коренями утворити слова і пояснити їх значення.

*Лібер (лат. *liberalis* – вільний), кріо (грец. *χρῖος* – мороз).*

Варіант 5

Завдання 1. Визначити ознаки іншомовності поданих слів.

Аксесуар, балетмейстер, демпінг, барабан, кафе, грядущий.

Завдання 2. Дібрати до наведених слів, виразів або тлумачень понять іншомовні відповідники, визначити ознаки їх іншомовності, дібрати, якщо можливо, однослівні українські відповідники.

Воротар; письмове, переважно ювілейне, привітання; стрілець, що добре володіє мистецтвом влучної стрільби; спірний, суперечливий; штучне зрошення земель.

Завдання 3. Витлумачити значення поданих іншомовних слів. Встановити, з якої мови вони запозичені. Дібрати до них синоніми та антоніми, визначити їх структурно-семантичний тип.

Прогрес, мілітаризація, мікроскопічний.

Завдання 4. Із поданими старогрецькими і латинськими коренями утворити слова і пояснити їх значення.

Лект (лат. – читати), антроп (грец. ἀνθρωπος – людина).

СХЕМА

ЧАСТКОВОГО ЛЕКСИКОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ СЛОВА

1. Записати слово в початковій формі.
2. Визначити, повнозначне чи неповнозначне слово.
3. Витлумачити лексичне значення слова.
4. З'ясувати, конкретне чи абстрактне його лексичне значення.
5. Визначити, однозначне чи багатозначне слово; ужите в прямому чи переносному значенні; визначити вид перенесення (метафора, метонімія, синекдоха, функціональне перенесення).
6. З'ясувати, який тип лексичного значення має слово (номінативний, фразеологічно зв'язаний, синтаксично зумовлений та інші).
7. Дібрати, де можливо:
  - а) синоніми (визначити вид синонімічних зв'язків: абсолютні; ідеографічні, стилістичні, семантико-стилістичні; загальномовні чи контекстуальні);
  - б) антоніми (визначити структурно-семантичний тип антонімів: контрарні, комплементарні, векторні, конверсивні; утворити всі можливі антонімічні пари);
  - в) омоніми (вказати види омонімічних стосунків: повні чи часткові; омофони, омоформи, омографи);
  - г) пароніми
8. З'ясувати походження слова: успадковане (власне українське чи ні) або запозичене (вказати джерело і ознаки запозичення).
9. Чи є слово інтернаціоналізмом, екзотизмом, варваризмом, калькою?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Лексикологія – це наука, що ...

- а) вивчає і розробляє наукові принципи і методи укладання різних типів словників;
- б) словниковий склад мови;
- в) вивчає походження слів, їх етимологічне значення, генетичні зв'язки з іншими словами тієї самої чи іншої мов.

2. У якій з названих робіт ужито термін «лексикологія» на позначення самостійної наукової дисципліни?

- а) Римський І. «Опыт Риторики»;
- б) Кроненберг І. «Амалфея или собрание сочинений и переводов, относящихся къ изящным искусствамъ и древней классической словесности»;
- в) Зеленецький К. «Изслѣдованія о реторикѣ въ ея наукообразномъ содержаніи и въ отношеніяхъ, какія имеетъ она къ общей теории слова и къ логике».

3. На який період розвитку української лексикології припадає наукова діяльність О. О. Потебні?

- а) середина XIX ст. – кінець XIX ст.;
- б) перша половина XIX ст. – середина XIX ст.;
- в) кінець XIX ст. – середина XX ст.

4. За епідигматичним критерієм розрізнення лексичних значень слова у лексикології виділяють:

- а) вільне номінативне значення слова; фразеологічно зв'язане; синтаксично зумовлене;
- б) активне значення слова; застаріле значення слова;
- в) метафоричне значення слова; метонімічне значення слова.

5. Визначте, в якому рядку подано тільки однозначні слова:

- а) суховій, неокласик, костюмер, гуртожиток, бюджетник;
- б) лопух, кочерга, кишень, ієрархія, зміст;
- в) логіка, костюм, зміна, зло, гуща.

6. Виберіть рядок зі словами, семантична структура яких містить більше двох лексичних значень:

- а) ліс, злидень, хмурніти, шкребти, розбазікатися;
- б) кінь, бомж, ультрамодний, шимпанзе, розбивка;
- в) опора, теплий, схоплювати, страшний, суворий.

7. Визначте рядок, у якому всі підкреслені лексеми ужито в переносному метафоричному значенні:

- а) гостре слово, важке завдання, втома крадеться, ніс пароплава, чорні дні;
- б) золота сережка, зачинити кімнату, святковий настрій, гострий слух, веселий хлопець;
- в) весна іде, легкий стілець, вивчити Шевченка, випити чай, лежить диктант.

8. Визначте рядок, у якому всі підкреслені лексеми ужито в переносному метонімічному значенні:

- а) Харків радіє, м'яка тканина, зелений сад, гірка подія, чорна ніч;
- б) ранити душу, людина вийшла, прикусити язика, зелені очі, народилася ідея;
- в) купити криштал, сидять тенори, у нього горло (у значенні болить); побачив блондинку, прийшли магістри.

9. З'ясуйте, в якому рядку слова мають фразеологічно зв'язане значення:

- а) брати на глум, почастивати чаркою, брати рушники, тягти лямку;
- б) байдики бити, ридма ридати, лігма лежати, піймати облизня;
- в) як котів сало, танцювати під чужу дудку, дорога до мети, залізні нерви.

10. Визначте, в якому рядку всі слова мають повні лексичні омоніми в українській мові:

- а) доганяти, кар'єр, бокс, лавка, находити;
- б) догризати, жовтень, кочегар, лава, обминати;
- в) додержувати, жонглер, косметика, плазма, розважений.

11. Омоформи – це ...

- а) слова, що мають однаковий звуковий склад лише в певній граматичній формі;
- б) слова, що збігаються в написанні, але різняться вимовою;
- в) слова, що мають однакове звучання, але різні за значенням і графічним зображенням.

12. В якому рядку усі слова можуть мати омографи в українській мові:

- а) гори, лук, вити, орел;
- б) обід, стріла, мала, насип;
- в) атлас, везти, лава, роман.

13. Виделіть рядок, у якому всі слова можуть бути лексичними синонімами:

- а) кволий, недолугий, слабосилий, миршавий, немічний, безсилий;
- б) відвертий, прямий, безжурний, безпосередній, щиросердний, сміливий;
- в) гордитися, приндитися, чванитися, пишатися, задумуватися, хвалитися.

14. У якому рядку є тільки абсолютні синоніми:

- а) поштар, листоноша, носій;
- б) платня, зарплата, стипендія;
- в) вертоліт, гелікоптер, гвинтокрил.

15. Семантичні синоніми – це...

- а) синоніми, що відрізняються конотативними компонентами свого значення;

- б) синоніми, що відрізняються своїми понятійно-значеннєвими відтінками і стилістичними компонентами;
- в) синоніми, лексичні значення яких відрізняються компонентами сигніфікативного характеру.

16. Знайдіть рядок, у якому подані тільки пароніми:

- а) дійовий, діючий, діяльний; колірний, кольоровий;
- б) українка, українство, українізувати; парний, передній;
- в) програмний, програмований, програмовий; проблемний, прозовий.

17. Векторні антоніми – це...

- а) антоніми, що позначають явища, між семантикою яких існують найбільші відмінності у межах, що визначаються родовим поняттям;
- б) антоніми, що позначають одне і теж позамовне явище різними сигніфікативними явищами;
- в) антоніми, що позначають протилежно спрямовані дії, напрями, ознаки тощо.

18. Евфемізм – це...

- а) мовна фігура, в якій поєднані два протилежних за змістом поняття, що з точки зору загальноприйнятих норм лексичної сполучуваності є несумісними;
- б) слова або словосполучення, які не прямо, а приховано позначають назву якогось предмета, істоти, явища;
- в) розвиток у мовної одиниці протилежних значень, поляризації її значень.

19. Виберіть рядок, у якому всі слова належать до спільнослов'янського шару лексики:

- а) береза, горе, коза, читати;
- б) влада, шосе, слово, вовтузитися;

в) бутерброд, гарний, обмаль, буря.

20. Виберіть рядок, у якому всі слова належать до запозиченої лексики:

- а) сестра, прах, гординя, учитель, приязнь;
- б) базар, конвеєр, тролейбус, повидло, меню;
- в) кучерявий, гопак, поні, мати, скеля.

21. У якому рядку всі слова належать до екзотизмів:

- а) сантим, полісмен, аул, кюре;
- б) гепі енд, антураж, гантель, чайхана;
- в) ландшафт, Альма-матер, молекула, героїзм.

22. Варваризми – це...

- а) слова, що називають поняття й реалії з життя певного народу або групи народів;
- б) слова, що не входять до лексичного складу української мови, але іноді вкрапляються в текст для відтворення місцевого колориту, для надання мовленню певного забарвлення;
- в) слова повсякденного вжитку.

КОРОТКИЙ СЛОВНИК ЛІНГВІСТИЧНИХ ТЕРМІНІВ

Абсолютні синоніми – слова, цілком ідентичні за своїм лексичним значенням та емоційно-експресивним забарвленням.

Активна лексика – слова повсякденного вжитку.

Антитеза – стилістичний прийом, що полягає в зіставленні протилежних думок або образів для посилення враження.

Антоніми – пари слів, що, маючи семантичну спільність, є протилежними за значенням.

Арго – 1. Один із різновидів соціальних діалектів, що відрізняється від загальноновживаної мови використанням специфічної експресивно забарвленої лексики (у широкому розумінні). 2. Мова соціального дна, зокрема злодіїв, рекетирів, картярів та інших (у вузькому розумінні).

Арготизми – спеціальні слова й вирази, типові для якогось соціального прошарку, уживані з метою засекречення комунікації (щоб було не зрозуміло, про що йдеться).

Архаїзм – слово, мовний зворот або граматична форма, що вийшли з ужитку чи є застарілими на певному етапі розвитку мови.

Афоризм – коротке судження, яке висловлено стисло у виразній формі.

Варваризми – слова та словосполучення, які не освоєні українською мовою і не входять до її лексичного складу; у писемній мові здебільшого оформляються засобами іншого алфавіту.

Векторна протилежність – характеризує протилежність різних за своєю спрямованістю дій, рухів, координат.

Власні слова, або **оніми** – індивідуальні найменування окремих одиничних об'єктів.

Внутрішня форма слова – наявність мотивованого зв'язку слова певної звукової і морфологічної будови з іншим словом, що є виразником тієї ознаки, яка зумовила спосіб творення розглянутого слова та його первісне значення.

Вульгаризми – згрубіле слово розмовної частини лексики.

Граматична категорія – понятійна категорія, що має в мові обов’язкове формальне вираження і формується системою протиставлених одне одному за значенням і засобами вираження однорідних слів.

Граматична форма – матеріальний вид існування граматичного значення.

Граматичне значення – формально узагальнене мовне значення, що властиве ряду слів, слів, синтаксичних конструкцій, і яке знаходить у них своє формальне вираження.

Денотат – клас однорідних предметів, названий словом.

Діалектизм – слово, властиве якомусь наріччю (діалекту).

Евфемізм – емоційно нейтральне слово чи вираз, що використовується замість синонімічного йому слова чи виразу, що є непристойним, згрубленим, нетактовним або забороненим.

Екзотизми, або етнографізми – назви, які позначають поняття, реалії, предмети, що характеризують особливості життя, побуту і звичаїв інших народів.

Енантіосемія – наявність у семантичній структурі слова протилежних значень.

Етимологія – розділ мовознавства, що вивчає первісні значення слів, їхнє походження, генетичні зв’язки з іншими словами.

Етнографічні діалектизми – слова, що є назвами місцевих реалій і понять, які невідомі або не використовуються поза межами певного говору чи групи споріднених говорів.

Етніміка – розділ ономастики, що вивчає назви племен, народностей, народів.

Жаргон – соціальний діалект, що відрізняється від літературної мови специфічною лексикою, вимовою, браком власної фонетичної й граматичної систем.

Жаргонізм – слово або вислів, що належить якомусь жаргону певної мови і вживається в мовленні чи художній мові з певною стилістичною метою.

Запозичена лексика – уся сукупність мовних одиниць, що проникли в українську мову шляхом безпосереднього чи опосередкованого запозичення.

Значення – змістова сторона мовних одиниць.

Запозичення – 1. Процес, що полягає у зверненні до лексичного складу інших мов для використання властивих їм понять і назв, які засвоюються мовою-рецептором; 2. Слова, словотворчі афікси, значення, що увійшли в мову внаслідок запозичення.

Звуження значення – зменшення семантичного обсягу слова в процесі історичного розвитку та його відображення в мовній системі або лише в певному мовленнєвому контексті, якщо воно виникає в результаті індивідуально-авторського вживання.

Зміщення значення – це зміни в значенні, що приводять до появи нового лексико-семантичного варіанта, тотожного за обсягом із вихідним.

Ідіома – стійке словосполучення, що виражає єдине поняття.

Інтернаціоналізми – слова, які вживаються в багатьох неблизькоспоріднених мовах і разом з тим зберігають близькість звучання й тотожність значення.

Іншомовна лексика – запозичена лексика, яка не втратила ознаки іншомовності, що виявляються на фонетичному, морфемному, семантичному, граматичному рівнях

Іменники з абстрактним значенням – слова, що позначають поняття, які усвідомлюються завдяки абстрагуванню; назви опредмечених якостей, властивостей, дій.

Іменники з конкретним значенням – слова, що позначають речі, факти, явища, які пізнаються органами чуття людини і підлягають лічбі.

Історизм – застаріле слово, що вийшло з ужитку у зв'язку зі зникненням реалії, яку воно називало.

Каламбур – фігура мовлення, яка полягає в гумористичному використанні багатозначності слова або звукової схожості різних слів.

Калька – слово або вираз, дослівно перекладений з іншої мови.

Книжна лексика – слова, властиві писемній формі літературної мови.

Когнітивна лінгвістика – лінгвістичний напрямок у мовознавстві другої половини XX ст. і лінгвістична дисципліна, в якій функціонування мови розглядається як різновид когнітивної діяльності.

Комплементарна протилежність – характеризує відношення між протиставлюваними видовими поняттями, які доповнюють одне одного до родового поняття і за своєю природою є максимальними, граничними. Між такими поняттями немає проміжних складників.

Конверсивна протилежність – описує певні семантичні відношення з точок зору різних учасників ситуації.

Конотація – оцінне, емоційне або стилістичне забарвлення мовної одиниці, яке має узагальнений характер (закріплений у системі мови) або okazіональний (індивідуальний, зумовлений специфічним контекстом).

Контекстуальні антоніми – мовленнєві антоніми, що набувають антонімічних відношень тільки в певному контексті.

Контекстуальні синоніми – слова, що вступають у синонімічні зв'язки лише в певному контексті.

Контрарна протилежність – виражає крайні симетричні члени упорядкованої множини, між якими існує середній, проміжний складник, що називається мезонім.

Крилаті вислови – часто повторювані влучні словесні формули, джерело яких може бути встановлене (вислови видатних політичних діячів, історичних осіб, цитати з античних творів, Біблії тощо).

Лексема – слово як структурний елемент мови в усій сукупності своїх форм і значень.

Лексика – це сукупність уживаних у мові слів, із якими пов'язані певні значення, закріплені в суспільному вжитку.

Лексика іншомовного походження – складники запозиченої лексики, що пройшли тривалий етап адаптації до системи української мови і для сучасної мовної свідомості втратили ознаки іншомовності.

Лексико-граматичні омоніми – слова, які мають різне лексичне значення, належать до різних граматичних розрядів і перебувають у словотвірних зв'язках, зумовлених дією морфолого-синтаксичного способу словотворення.

Лексикографія – розділ мовознавства, пов'язаний зі створенням словників та опрацюванням їх теоретичних засад.

Лексикологія – (від грец. *lexikós* – словесний, словниковий і *lógos* – учення) – розділ мовознавчої науки, що вивчає словниковий склад мови.

Лексико-семантичний варіант – слово в конкретному його вживанні, взяте в одному з його значень.

Лексичне значення – індивідуальне предметно-поняттєве значення слова, яке відображає уявлення носіїв мови про навколишню дійсність (предмети, ознаки, дії, процеси) і відношення між ними.

Лексичні омоніми – це слова, що мають однакову форму (звучання або написання), але відрізняються не пов'язаними між собою лексичними значеннями.

Лексичні синоніми – слова, що належать до однієї частини мови; є частиною лексичного складу мовної системи в певний період її розвитку; повністю або частково співпадають у своєму лексичному змісті; виконують спеціалізовані функції у мовленнєвих контекстах.

Лінгвістика, або мовознавство, – наука про природну мову загалом і про всі мови світу як її індивідуальні представники.

Мезонім – середнє, проміжне поняття між контрарними антонімами.

Метафора – перенесення назви з одних предметів, явищ, властивостей, дій на інші на підставі схожості чи подібності асоціацій, які вони викликають у свідомості носія мови.

Метонімія – різновид переносних значень, що ґрунтується на основі суміжності двох об'єктів.

Множинні іменники – іменники неповної парадигми числа, для яких властиві лише форми множини.

Мовленнєві омоніми – це такі омоніми, збіг звукових форм яких відбувається в мовленні й охоплює лише певну граматичну форму кожного слова.

Мовні омоніми – це такі лексичні одиниці, що виявляють свою тотожність плану вираження і відмінність у плані змісту на рівні лексико-семантичної системи мови, тобто такі одиниці є складниками словника мови.

Модальність – семантична категорія, що виражає відношення змісту висловлення до дійсності або суб'єктивну оцінку висловлюваного.

Моносемія – здатність слова мати лише одне значення.

Морфологічні омоніми – це однакові звукові комплекси, що утворюються при відмінюванні та дієвідмінюванні.

Морфологічні синоніми – варіанти форм слів на позначення того самого поняття.

Назви істот – іменники, що позначають назви людей і тварин, різні демонологічні та міфологічні істоти.

Назви неістот – іменники, що позначають неживі предмети, різноманітні явища і поняття, рослини та частини тіла людини.

Неологізм – слова або мовні звороти, в яких на певному етапі розвитку мови новими є і зміст, і звукова оболонка слова (лексичні неологізми) або в яких стара звукова оболонка слова наповнюється новим змістом (семантичні неологізми).

Номінативний тип лексичного значення – пряме або переносне значення слова.

Одиничні іменники (сингулятиви) – іменники, які позначають один предмет, виокремлений із сукупності однорідних предметів, носієм цього значення є суфікс -ин (а).

Однинні іменники – іменники неповної парадигми числа, для яких нехарактерне вживання форм множини.

Оксюморон, або **оксиморон** – троп, що ґрунтується на поєднанні протилежних за значенням слів, унаслідок чого утворюється новий смисл і виникає несподіваний експресивний ефект.

Омографи – різні за значенням слова, що мають однакове графічне зображення, написання, але вимовляються по-різному.

Омоніми – слова однакового звучання і (або) написання, але різного значення.

Омофони – слова, що збігаються за вимовою в усіх чи окремих граматичних формах, проте мають різне лексичне значення і відмінне графічне зображення.

Омоформи – слова, що мають однаковий звуковий склад тільки в певній граматичній формі.

Ономасіологія – наука, яка вивчає процеси найменування.

Ономастика – розділ мовознавства, що вивчає власні назви, історію їх виникнення, розвитку й функціонування.

Парадигма – клас мовних одиниць, протиставлених одна одній і в той же час об'єднаних спільною ознакою чи на основі однакової асоціації.

Пароніми – однокореневі слова, подібні за структурою і вимовою, які належать до однієї частини мови чи мають спільні граматичні ознаки, але різняться своїм значенням.

Парономазія – стилістична фігура мови, побудована на зближенні співзвучних слів.

Пасивна лексика – слова, які ще не ввійшли до активного вжитку (неологізми), і ті, що виходять з мови, поповнюючи розряд застарілої лексики.

Переносне значення слова – вторинне, похідне значення, що пов'язане з основним і виникло внаслідок перенесення назви на інший предмет чи явище за подібністю, суміжністю чи функцією.

Переосмислення – семантичний процес, що здійснюється на основі встановлення подібності або суміжності двох референтів.

Перифраза (перифраз, парафраза) – описовий зворот мови, або поетична фігура, троп, з допомогою якого передається зміст іншого слова чи виразу.

Повні омоніми – омоніми, які мають абсолютно однакові граматичні форми і засоби їх вияву.

Повнозначні слова – слова, що мають лексичне значення, типові для них граматичні категорії і виконують певні синтаксичні функції.

Полісемія, або багатозначність, – наявність в одного і того ж слова кількох лексичних значень.

Понятійно-стилістичні (семантико-стилістичні) синоніми – такі, що різняться значеннєвими відтінками, семантичним обсягом, емоційно-експресивним забарвленням.

Поняття – відображення в свідомості людини істотних ознак явищ, предметів дійсності.

Похідне (мотивоване) слово – слово, яке виникає у мові на основі іншого слова (слів).

Просторіччя – лексика, яка перебуває на грані літературного вжитку і часто виходить за межі літературної мови.

Професіоналізми – слова чи вирази, властиві мовленню представників певної професії.

Пряме значення слова – основне, вихідне значення слова.

Референт – одиничний предмет, що відображає актуалізацію слова та його співвіднесення з явищем дійсності в процесі мовленнєвої діяльності.

Розмовна лексика – слова, поширені в розмовно-побутовому стилі мовлення.

Розширення значення – збільшення семантичного обсягу слова в процесі його історичного розвитку.

Сема – компонент структури лексичного значення в семемі; реально сприймана, фіксована в тексті чи ймовірна підсвідома ознака-властивість

предмета, дії, названих не просто словом, а семемою у його конкретному одному значенні.

Семантика – значення слова, виразу; розділ мовознавства, що вивчає значення слів та виразів і зміну цих значень.

Семантичні діалектизми – слова загальнонародної мови, які в місцевих говорах відрізняються значеннями і сферою вживання.

Семантичні, або ідеографічні, понятійні, синоніми – означаючи одне й те саме поняття, різняться між собою додатковими значеннєвими відтінками.

Семасіологія – наука про значення слів.

Семема – однозначне слово чи слово, вжите у його певному конкретному вжитку, прямо чи переносно.

Сигніфікат – сукупність ознак класу предметів, виділені й пізнані людиною, що формують понятійне ядро лексичного значення.

Синекдоха – різновид метонімії, заснований на кількісному зіставленні предметів, явищ, на заміні частиною цілого, одним предметом – сукупності їх.

Синоніми – слова (переважно однієї частини мови) або їхні окремі значення, а також стійкі словосполучення, афікси, словотворчі типи, граматичні форми, зокрема синтаксичні конструкції, що при повній чи частковій формальній відмінності мають тотожні значення (з можливими відмінностями в стилістичних і граматичних характеристиках та в сполучуваності).

Синонімічний ряд – сукупність одиниць мови, співвідносних між собою при позначенні тих самих явищ, предметів, ознак, дій.

Синонімія – повний або частковий збіг значень двох чи кількох слів; подібність слів, морфем, фразеологічних одиниць за значенням відмінності їхньої звукової форми.

Синтаксичні омоніми – звукові комплекси, один з яких є словом, а другий словосполученням.

Синтаксичні синоніми – різні синтаксичні конструкції, вживані для вираження тієї самої думки.

Сленг – розмовний варіант мовлення певної соціальної групи суспільства (жаргон).

Слово – найменша самостійна значуща одиниця мови, яка складається з комплексу звуків, за яким суспільною практикою закріплене певне значення і якому властива відтворюваність у процесі мовлення.

Словотворчі омоніми – однакові звукові комплекси, що виникають при творенні похідних від різних за звучанням слів.

Соціальні діалектизми – слова, які не мають загального поширення і функціонують звичайно у вузькому середовищі носіїв мови, зв'язаних між собою професійно чи будь-якою іншою спільністю.

Стилістичні синоніми – такі, що характеризуються емоційно-експресивним забарвленням.

Термін – спеціальне слово або словосполучення, яке вживається для точного вираження поняття якоїсь галузі знання.

Термінологія – розділ лексики, що охоплює терміни різних галузей науки, техніки, мистецтва, суспільного життя; сукупність усіх термінів якоїсь мови.

Троп – образна форма вираження, основана на вживанні слова в переносному значенні, що використовується для підсилення зображально-виражальності мовлення.

Фразеологізм – лексико-граматична єдність двох чи кількох нарізно оформлених компонентів, граматично організованих за моделлю словосполучення чи речення, яка, маючи цілісне значення, відтворюється в мові за традицією, автоматично.

Фразеологічні синоніми – різні за планом вираження фразеологічні одиниці на позначення того самого поняття.

Фразеологія – учення про звороти мови; сукупність фразеологічних одиниць певної мови.

Функціональний перенос – перенесення, що здійснюється на основі подібності функцій двох явищ дійсності (різновид метафори).

Функціональний стиль – різновид літературної мови, який визначається сферою вживання і характеризується особливими лексичними, граматичними, фразеологічними та іншими засобами.

Частина мови – лексико-граматичний клас слів, які характеризуються узагальненим лексичним значенням, морфологічними категоріями, своєрідністю морфемної будови та специфічними словотвірними засобами і синтаксичною роллю.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Авксентьев Л. 25

Антонович Є. 30

Апресян Ю. 112, 135

Аристотель 75

Аркушин Г. 29

Архипенко Л. 208, 220

Афанасьев-Чужбинский О. 17

Ахманова О. 152

Ашиток Н. 27

Баллі Ш. 51, 152

Бацевич Ф. 29

Бевзенко С. 26

Бибик С. 29

Бичко З. 26

Білецький-Носенко П. 16

Білодід І. 24

Блек М. 75

Блумфільд Л. 152

Бойко Н. 27

Боярова Л. 30, 112

Будагов Р. 123, 147

Булаховський Л. 22, 24, 109, 112, 129, 147, 156

Бурячок А. 28

Бусел В. 28

Вагилевич І. 18

Василенко В. 22

Ващенко В. 25, 26, 152
Верхратський І. 17, 18
Виноградов В. 72
Вітгенштейн Л. 47
Волков Ф. 19
Волох О. 24

Гавришкевич І. 18
Гінзбург М. 30
Глуховцева К. 29
Гнатюк Г. 28
Гогоцький С. 20
Головащук С. 28
Горецький П. 22
Горпинич В. 25, 29
Гриценко П. 26
Гриценко А. 28
Грінченко Б. 22
Грот Я. 220
Гуйванюк Н. 29
Гумбольдт В. 19

Дацюк І. 24
Джонсон М. 75
Дзенделівський Й. 26
Дмитренко М. 29
Доленко М. 24
Доманицький В. 23
Дорошенко Л. 29
Дубровський В. 23, 30

Дурняк Б. 30

Дятчук В. 25

Ердман К. 47

Євгенєва А. 112

Єрмоленко С. 27, 29

Желехівський Є. 18

Жилко Ф. 26

Жлуктенко Ю. 208

Жовтобрюх М. 21

Загнітко А. 28

Закревський М. 17

Зеленецький К. 15, 16

Зеленько А. 27

Зембінська Т. 30

Зяблюк М. 28

Іваницький С. 23

Іванова В. 147

Іващенко В. 27

Івченко М. 24

Йогансен М. 23

Калашник В. 28, 30

Калинович М. 24

Карпенко Ю. 25

Кацев А. 123
Кашук А. 24
Коваль А. 112
Кожин О. 129
Козак Л. 30
Колоїз Ж. 200
Коломієць М. 129
Копоруліна В. 30
Корж О. 30
Космеда Т. 26
Костомаров М. 15
Котляревський І. 16
Коцур В. 29
Кочерган М. 25
Крисін Л. 208, 220
Кроненберг І. 14
Кузнєцов А. 42
Кулик Б. 21

Лаврівський І. 18
Лакофф Дж. 75
Левицький В. 18, 22
Левченко М. 18
Лисиченко Л. 25, 26, 112, 208
Лісничий Д. 27
Лобода В. 26

Макаренко Є. 129
Маккормак Е. 76
Максимов Л. 135

Максимович М. 15, 16

Малаховський Л. 152

Мартінек С. 30

Масенко Л. 26

Матвіяс І. 26

Медведєва О. 208

Мейє А. 186

Метлинський О. 15

Мечковська Н. 123

Могила О. 29

Мойсієнко А. 27

Морріс Ч. 47

Муромцев І. 147

Муромцева О. 208

Мусієнко М. 30

Наконечний М. 23

Недільський С. 18

Нестор Літописець 23

Нечитайло О. 112

Нікітін В. 115

Нікітін М. 47

Ніколаєнко І. 29

Німчинов К. 23

Німчук В. 16

Новиков Л. 109, 112, 135, 147

Огієнко І. 208

Павловський О. 16

Пазяк О. 28
Паламарчук Л. 29
Партицький О. 18
Пархоменко О. 24
Піскунов Ф. 17
Плющ М. 28
Покровський М. 41
Пономарів О. 28
Поповський В. 24
Потапенко О. 29
Потебня О. 19, 20, 26, 129, 208
Пустовіт Л. 25, 29

Райзіг Х. 41
Регушевський Є. 112, 129
Редько Ю. 26
Рильський М. 24
Римський І. 14
Ріхтер Е. 152
Річардс Л. 75
Рогович А. 19
Рудницький С. 22
Русанівський В. 28, 152

Свашенко А. 129
Селіванова О. 42
Сербенська О. 28
Сергєєва Г. 208, 220
Серебряков В. 30
Синельникова Л. 129

Скаб М. 27
Скиба Ю. 147
Смирницький О. 47, 152
Соболевський О. 17
Соколова І. 129
Соколовська Ж. 25, 112
Сологуб В. 30
Ставицька Л. 27, 29
Стишов О. 208
Стерн Г. 47
Сухомлин І. 26

Тараненко О. 25, 28, 112, 152, 159
Терновська Т. 29
Ткаченко Б. 23
Тодор О. 29
Торчинський М. 27
Труб В. 27

Ужченко В. 27, 29
Ульман С. 109
Уманець М. 18

Фрезер Д. 123

Хобзей Н. 29
Хорольський В. 30

Цертелєв М. 16

Чабаненко В. 27, 29

Чемерисов М. 24

Чередниченко І. 21

Чернов Є. 24

Чучка П. 26, 30

Шанський М. 147

Шевельов Ю. 191

Шевчук С. 28

Шейковський К. 17

Шило Г. 29

Шкуратьяна Н. 28

Шлейхер А. 19, 220

Шмельов Д. 47

Шумлянський Ф. 23

Щур І. 29

Юрченко О. 129

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

Абсолютні (повні) омоніми 54, 156

Абсолютні (повні) синоніми 111, 117, 118, 122

Англіцизми 218, 219

Антоніми 28, 136, 137, 140, 141

Антонімія 53, 135, 136, 137, 139, 148

Арго 27, 62

Арготизми 62

Барваризм 208, 209

Векторна протилежність 137

Векторні антоніми 138

Власні назви (оніми) 40

Власне українська лексика 181, 190, 191, 192, 193, 195, 196

Внутрішня форма слова 19, 20, 71, 72, 126

Вторинна номінація (непряма) 126, 129

Германізми 214, 215

Граматики 15, 31, 32

Граматична категорія 48

Граматична форма 48

Граматичне значення 48

Граматичні синоніми 108

Грецизми 212, 213

Денотат 44, 47, 48, 126, 130, 182

Діалект 17, 61

Діалектизм 17

Діалектологія 26, 27

Евфемізм 123, 124, 126, 128, 129

Екзотизми (етнографізми) 208, 209

Експресивна метафора 77

Енантіосемія 147, 148

Етимологія 31

Етнолінгвістика 31, 32

Жаргон 62

Загальні назви 40

Запозичена лексика 196, 208, 221

Запозичення 181, 208, 209, 210, 219, 220, 222

Запозичення із французької мови 216, 217

Звуження лексичного значення 44

Зв'язок лексикології з іншими дисциплінами 31

Зміщення лексичного значення 44

Значення слова

- Активне 49, 60
- Антонімічне 49, 52, 53, 54
- Діалектне 50, 61
- Енантіосемічне 54
- Етимологічне 20
- Жаргонне 50, 61, 62
- Загальномовне 50, 58, 59
- Застаріле 49, 60
- Історичне 61
- Лексичне 19, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 53, 58, 66
- Метафоричне 49, 55, 56
- Метонімічне 49, 55, 57

- Номінативне 49, 50, 51, 68
- Омонімічне 49, 52, 54
- Паронімічне 49, 52, 54
- Переносне 52, 66, 67, 69, 70, 71, 72
- Похідне 56
- Пряме 66, 67, 68, 69, 71
- Синонімічне 49, 52, 53, 54
- Синтагматично зв'язане 50
- Синтаксично зумовлене 49, 50, 51, 52, 53
- Стилiстично марковане 49, 58
- Стилiстично нейтральне 49, 58
- Термінологічне 49, 59, 60
- Фразеологічно зв'язане 49, 50, 51, 52

Ідіома 203

Індикативна метафора 77

Індоевропейська лексика 181, 182, 183

Інтернаціоналізми 208, 209

Іншомовні слова (лексика) 208, 225

Калька 208, 209

Когнітивна метафора 77

Комплементарна протилежність 136

Комплементарні антоніми 138

Конверсивна протилежність 135

Конверсивні антоніми 138, 139

Конотат 44, 47

Контрарна протилежність 136

Контрарні (градуальні) антоніми 138

Критерії антонімічності 136, 137

Критерії омонімічності 150, 153

Латинізми 211, 212

Лексема 39, 42, 123, 188, 192

Лексикографія 14, 16, 17, 19, 24, 31, 34

Лексика 13, 16, 17, 24

Лексика іншомовного походження 208

Лексикологія 12, 13, 14, 15, 16, 22, 24, 26, 27, 31, 33, 34

Лексико-семантичний варіант 43

Лексична синонімія 110

Лексичні антоніми 141

Лексичні омоніми 153, 158

Лексичні пароніми 159

Лексичні синоніми 108, 122

Мезонім 136

Метафора 14, 74, 75, 76, 77, 78, 82

Метафоричні перенесення 51, 78

Метод компонентного аналізу 42

Метонімічні перенесення 51, 78, 83

Метонімія 14, 57, 74, 82, 85, 87

Мовленнєві омоніми 154, 155

Мовні омоніми 154

Наукова метафора 78

Неповнозначні слова 40, 41

Оказіоналізми 199, 200

Оксюморон (оксиморон) 147, 148

Омографи 157

Омоніми 152, 153, 154, 156, 157

Омонімія 151, 152

Омофони 157

Омоформи 157

Ономасіологія 31, 32

Ономастика 25, 27

Парадигматичні зв'язки 107, 108

Пароніми 55, 159, 160, 161

Паронімія 55, 158, 159, 161

Парономазія 160

Переносне вживання 69, 72, 73, 74

Переосмислення 52, 55

Перифраза 14, 123, 129, 130, 131, 132

Повнозначні слова 40, 41

Полісемія (багатозначність) 122, 197

Полонізми 215

Поняття 20, 40, 45, 46

Понятійно-стилістичні (семантико-стилістичні) синоніми 114, 117, 122

Праслов'янська (спільнослов'янська) лексика 181, 188, 189, 190

Референт 44, 47, 48

Риторика 14, 15, 19

Розширення лексичного значення 44

Сема, або компонент значення, 42, 43, 44

Семантичні (ідеографічні, лексичні, понятійні) синоніми 114, 117

Семантична структура значення 42

Семасіологія 31, 41

Семема 42

Сигніфікат 44, 47, 48, 182

Символ 15, 21, 57

Символізм 203

Синекдоха 14, 74

Синоніми 53, 108, 109, 111, 114, 115, 122

Синонімічна домінанта 119

Синонімічний ряд 53, 118, 121, 201

Синонімія 107, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 122

Синтаксис 15

Синтаксичні синоніми 108

Слово 15, 19, 20, 37, 38, 39, 45, 46

Старослов'янізми 210, 211

Стерта метафора 76

Стерті евфемізми 126

Стилістичні синоніми 114, 116, 117

Табу 123, 126, 129

Термін 15, 20, 23, 42, 44, 47, 59, 62, 76, 123, 129, 147, 208, 209, 211, 213, 220, 223

Типи лексичного значення 56

Троп 14, 75, 129, 132

Тюркізми 213, 214

Успадкована (незапозичена) лексика 181, 183, 196, 197, 199, 202, 204, 208

Фразеологізм 31, 52

Фразеологія 16, 21, 24, 31

Функціональна стилістика 31, 32

Функціональне перенесення 74, 82

Характеризувальна метафора 76

Часткова (неповна) омонімія 156, 157

Часткова синонімія 122